వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

ప్రశ్నోపనిషత్ ఆనన్దగిరివిరచితటీకాసంవలితశాంకరభాష్యసమేతా శంకరానన్దవిరచితా ప్రశ్నోపనిషద్దీపికా

ఓం తత్సద్బ్రహ్మణే నమః।

ప్రశ్నోపనిషత్।

ఆనన్దగిరికృతటీకాసంవలితశాంకరభాష్యసమేతా ।

ఓం భద్రం కర్ణేభిః శృణుయామ దేవాః। భద్రం పశ్యేమాక్షభిర్యజత్రాః।
స్థిరైరఙ్గైస్తుష్టువాꣳసస్తనూభిః।

వ్యశేమ దేవహితం యదాయుః।

ఓం శాన్తిః శాన్తిః శాన్తిః॥

ఓం సుకేశా చ భారద్వాజః శైబ్యశ్చ సత్యకామః, సౌర్యాయణీ చ గార్గ్యః,
కౌసల్యశ్చాఽఽశ్వలాయనో, భార్గవో వైదర్భిః, కబన్ధీ కాత్యాయనస్తే హైతే బ్రహ్మపరా బ్రహ్మనిష్ఠాః

పరం బ్రహ్మాన్వేషమాణా ఏష హ వై తత్సర్వం వక్ష్యతీతి తే హ సమిత్పాణయో భగవన్తం పిప్పలాదముపసన్నాః॥౧॥

మన్త్రోక్తస్యార్థస్య విస్తారానువాదీదం బ్రాహ్మణమారభ్యతే। ఋషిప్రశ్నప్రతివచనాఖ్యాయికా తు విద్యాస్తుతయే। ఏవం సంవత్సరబ్రహ్మచర్య-సంవాసాదియుక్తైస్తపోయుక్తైర్గ్రాహ్యా పిప్పలాదాదివత్సర్వజ్ఞకల్పైరాచార్యైర్వక్తవ్యా చ। న సా యేన కేనచిదితి విద్యాం స్తౌతి। బ్రహ్మచర్యాదిసాధనసూచనాచ్చ తత్కర్తవ్యతా స్యాత్। సుకేశా చ నామతః। భరద్వాజస్యాపత్యం భారద్వాజః। శైబ్యశ్చ శిబేరపత్యం శైబ్యః। సత్యకామో నామతః। సౌర్యాయణీ సూర్యస్యాపత్యం సౌర్యస్తస్యాపత్యం సౌర్యాయణిశ్ఛాన్దసః సౌర్యాయణీతి। గార్గ్యో గర్గగోత్రోత్పన్నః। కౌసల్యశ్చ నామతోఽశ్వలస్యాపత్యమాశ్వలాయనః। భార్గవో భృగోర్గోత్రాపత్యం భార్గవః। వైదర్భిర్విదర్భే భవః। కబన్ధీ నామతః। క(కా)త్యస్యాపత్యం కాత్యాయనః। విద్యమానః ప్రపితామహో యస్య సః యువప్రత్యయః। తే హైతే బ్రహ్మపరా అపరం బ్రహ్మ పరత్వేన గతాస్తదనుష్ఠాననిష్ఠాశ్చ బ్రహ్మనిష్ఠాః పరం బ్రహ్మాన్వేషమాణాః, కిం తత్। యన్నిత్యం విజ్ఞేయమితి। తత్ప్రాప్త్యర్థం యథాకామం యతిష్యామహ ఇత్యేవం తదన్వేషణం కుర్వన్తస్తదధిగమాయైష హ వై తత్సర్వం వక్ష్యతీత్యాచార్యముపజగ్ముః। కథమ్। తే హ సమిత్పాణయః సమిద్భారగృహీతహస్తాః సన్తో భగవన్తం పూజావన్తం పిప్పలాదమాచార్యముపసన్నా ఉపజగ్ముః॥౧॥

ఆథర్వణే బ్రహ్మ దేవానామిత్యాదిమన్త్రైరేవాఽఽత్మతత్త్వస్య నిర్ణీతత్వాత్తత్రైవ బ్రాహ్మణేన తదభిధానం పునరుక్తమిత్యాశఙ్క్య తస్యైవేహ విస్తరేణ ప్రాణోపాసనాదిసాధనసాహిత్యేనాభిధానాన్న పౌనరుక్త్యమితి వదన్బ్రాహ్మణమవతారయతి— మన్త్రేతి। విస్తరేతి। మన్త్రే హి ద్వే విద్యే వేదితవ్యే పరాం చైవాపరా చేత్యుక్త్వా తత్రాపరర్గ్వేదాద్యాభిధేయేత్యుక్తమ్। సా చ విద్యా కర్మరూపోపాసనారూపా చ। తత్ర ద్వితీయా ద్వితీయతృతీయప్రశ్నాభ్యాం విప్రియతే। ఆద్యా కర్మకాణ్డే త్రివృతేతి నేహ విత్రియతే। ఉభయోః ఫలం తు తతో వైరాగ్యార్థం ప్రథమప్రశ్నే స్పష్టీ క్రియతే। పరవిద్యా చాథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యత ఇత్యుపక్రమ్య కృత్స్నేన ముణ్డకేన ప్రతిపాదితా। తత్రాపి యథా సుదీప్తాదిత్యాదిమన్త్రద్వయోక్తార్థస్య విస్తరార్థం చతుర్థః ప్రశ్నః। ప్రణవో ధనురిత్యత్రోక్తప్రణవోపాసనవివరణార్థం పఞ్చమః ప్రశ్నః। ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణ ఇత్యాదినా శేషేణ ముణ్డకేనోక్తస్యార్థస్య స్పష్టీకరణార్థః షష్ఠః ప్రశ్న ఇతీదం బ్రాహ్మణం తద్విస్తరానువాదీత్యర్థః। అత ఏవ విషయప్రయోజనాదికం తత్రైవోక్తమితి నేహ పునరుచ్యత

ఇతి బోధ్యమ్ । ఆఖ్యాయికాయా బ్రహ్మచర్యతపఆదిసాధనవిధానం పురాకల్పస్వరూపేణ ప్రయోజనాన్తరం చాస్తీత్యాహ— బ్రహ్మచర్యాదిసాధనేతి । సౌర్యాయణీతి । సౌర్యాయణిరితి వక్తవ్యే దైర్ఘ్యం ఛాన్దసమిత్యర్థః । యువప్రత్యయ ఇతి । క(కా)త్యస్య యువాపత్యే వివక్షితే ఫక్ప్రత్యయే తస్యాఽఽయనాదేశే చ కాత్యాయన ఇతి సిధ్యతీత్యర్థః । బ్రహ్మపరాణాం పునర్బ్రహ్మాన్వేషణమయుక్తమిత్యత ఆహ— అపరం బ్రహ్మేతి । నన్వపరబ్రహ్మాన్వేషణేనైవ పురుషార్థసిద్ధేః కిం పరబ్రహ్మాన్వేషణేనేత్యాశఙ్కతే— కిం తదితి । తస్య కోఽతిశయ ఇత్యర్థః । తస్యానిత్యత్వేన తత్ప్రాప్తేరప్యనిత్యహేతుత్వేనాపురుషార్థత్వాత్పరస్యైవ నిత్యత్వాత్తత్ప్రాప్తేస్తజ్జ్ఞానమాత్రసాధ్యత్వేనాపి నిత్యత్వాచ్చ తస్యైవాన్వేషణీయత్వమితి పరస్వరూపకథనేనాఽఽహ —యదితి । పరబ్రహ్మ-న్వేషమాణానాం కోఽతిశయ ఇత్యత ఆహ— తత్ప్రాప్త్యర్థమితి । తత్ప్రాప్త్యర్థం తదధిగమాయ తదన్వేషణం కుర్వన్తో యథాకామం యతిష్యామహ ఇత్యేవమభిప్రాయేణేత్యన్వయః । సమిదితి । సమిద్గ్రహణం యథాయోగ్యం (గ్య?) దన్తకాష్ఠాద్యుపహారోపలక్షణార్థమ్ ॥౧॥

తాన్హ స ఋషిరువాచ భూయ ఏవ తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా సంవత్సర సంవత్స్యథ యథాకామం ప్రశ్నాన్పృచ్ఛత యది విజ్ఞాస్యామః సర్వం హ వో వక్ష్యామ ఇతి ॥౨॥

తానేవముపగతాన్హ స కిల ఋషిరువాచ । భూయః పునరేవ యద్యపి యూయం పూర్వం తపస్విన ఏవ తపసేన్ద్రియసంయమేన, తథాఽపీహ విశేషతో బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా చాఽఽస్తిక్యబుద్ధ్యాఽఽదరవన్తః సంవత్సరం కాలం సంవత్స్యథ సమ్యగ్గురుశుశ్రూషాపరాః సన్తో వత్స్యథ । తతో యథాకామం యో యస్య కామస్తమనతిక్రమ్య యథాకామం యద్విషయే యస్య జిజ్ఞాసా తద్విషయాన్ప్రశ్నాన్పృచ్ఛత । యది తద్యుష్మత్పృష్టం విజ్ఞాస్యామః । అనుద్ధతత్వప్రదర్శనార్థో యదిశబ్దో నాజ్ఞానసంశయార్థః ప్రశ్ననిర్ణయాదవసీయతే । సర్వం హ వో వః పృష్టం వక్ష్యామ ఇతి ॥౨॥

తథాఽపీత్యస్య తపసేత్యతః పూర్వమన్వయః । విశేషత ఇత్యస్య పూర్వత్రాప్యన్వయః । నిష్కృష్టమర్థమాహ— యద్విషయ ఇతి ।అజ్ఞానాద్యర్థత్వాభావే హేతుమాహ— ప్రశ్నేతి । అత్రేతిశబ్దోఽధ్యాహార్యః । సర్వప్రశ్నానాం నిర్ణయాదజ్ఞానాద్యసంభవాదిత్యర్థః ॥౨॥

అథ కబన్ధీ కాత్యాయన ఉపేత్య పప్రచ్ఛ। భగవన్కుతో హ వా ఇమాః ప్రజాః ప్రజాయన్త ఇతి ॥3॥

అథ సంవత్సరాదూర్ధ్వం కబన్ధీ కాత్యాయన ఉపేత్యోపగమ్య పప్రచ్ఛ పృష్టవాన్। హే భగవన్కుతః కస్మాద్ధ వా ఇమా బ్రాహ్మణాద్యాః ప్రజాః ప్రజాయన్త ఉత్పద్యన్తే। అపరవిద్యాకర్మణోః సముచ్చితయోర్యత్కార్యం యా గతిస్తద్వక్తవ్యమితి తదర్థోఽయం ప్రశ్నః ॥3॥

పరం బ్రహ్మాన్వేషమాణా ఇత్యుపక్రాన్తేఽస్మిన్బ్రహ్మప్రకరణే ప్రజాపతికర్తృకప్రజాసృష్టివిషయప్రశ్న-ప్రత్యుక్త్యోరసంగతిమాశఙ్క్య ప్రశ్నప్రత్యుక్తి-రూపాయాః శ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ— అపరవిద్యేతి। తేషామసీ విరజో బ్రహ్మలోక ఇతి సముచ్చితకార్యస్య బ్రహ్మలోకస్యాథోత్తరేణేతి తద్గతేర్దేవయానమార్గస్య చేహ వక్ష్యమాణత్వాదిత్యర్థః। ఇదముపలక్షణం కేవలకర్మణాం చేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్। కేవలకర్మకార్యస్యాపి చన్ద్రలోకస్య తద్గతేః పితృయాణస్య చ 'తేషామేవైష బ్రహ్మలోకః' 'ప్రజాకామా దక్షిణం ప్రతిపద్యన్తే' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాదితి। యద్యపీదమపి పరబ్రహ్మజిజ్ఞాసావసరేఽసంగతమేవ తథాఽపి కేవలకర్మకార్యాత్సముచ్చితకర్మకార్యాచ్చ విరక్తస్యైవ తత్రాధికార ఇతి తతో వైరాగ్యార్థమిదముచ్యతే। యద్యపి ముఖతః సృష్టిః ప్రతీయతే తథాఽపి తదుక్తౌ ప్రయోజనాభావాత్సృష్ట్యుక్తివ్యాజేన పరవిద్యాఫలమేవాత్రోచ్యత ఇతి భావః। ప్రశ్న ఇతి ప్రతివచనం చేత్యపి ద్రష్టవ్యం తాభ్యామేవ తదుక్తేరితి ॥3॥

తస్మై స హోవాచ ప్రజాకామో వై ప్రజాపతిః *స తపోఽతప్యత స తపస్తప్త్వా స మిథునముత్పాదయతే। రయిం చ ప్రాణం చేత్యేతౌ మే బహుధా ప్రజాః కరిష్యత ఇతి ॥४॥

తస్మా ఏవం పృష్టవతే స హోవాచ। తదపాకరణాయాఽఽహ। ప్రజాకామః ప్రజా ఆత్మనః సిసృక్షుర్వై ప్రజాపతిః సర్వాత్మా సఞ్జగత్స్రక్ష్యామీత్యేవం విజ్ఞానవాన్యథోక్తకారీ తద్భావభావితః కల్పాదౌ నిర్వృత్తో హిరణ్యగర్భః సృజ్యమానానాం ప్రజానాం స్థావరజఙ్గమానాం పతిః సఞ్జన్మాన్తరభావితం జ్ఞానం శ్రుతిప్రకాశితార్థవిషయం తపోఽన్వాలోచయదతప్యత। అథ తు స ఏవం తపస్తప్త్వా శ్రౌతం జ్ఞానమన్వాలోచ్య సృష్టిసాధనభూతం మిథునముత్పాదయతే మిథునం ద్వంద్వముత్పాదితవాన్। రథిం చ సోమమన్నం ప్రాణం

చాగ్నిమత్తారమేతావగ్నీషోమావన్నభూతౌ మే మమ బహుధాఽనేకధా ప్రజాః కరిష్యత ఇత్యేవం సంచిన్త్యాణ్డోత్పత్తిక్రమేణ సూర్యాచన్ద్రమసావకల్పయత్॥౪॥

తస్మై స హోవాచేతి ప్రతిజ్ఞాతం విశేషతో దర్శయతి— తదపాకరణాయేతి। ఆద్యస్య సన్నిత్యస్య ప్రజాకామః సన్నిత్యన్వయః। యథోక్తకారీతి। జ్ఞానకర్మసముచ్చయకారీత్యర్థః। తద్భావభావిత ఇతి। ప్రజాపతిరహం సర్వాత్మేత్యుపాసనకాలీనప్రజాపతిభావనాయుక్త ఇత్యర్థః। పూర్వకల్పీయతద్భావభావిత ఏతత్కల్పాదౌ హిరణ్యగర్భాత్మనా నిర్వృత్తః ప్రజాపతిః సన్పశ్చాత్ప్రజాకామః సంస్తపో జన్మాన్తరభావితం జ్ఞానం శ్రుతిప్రకాశితార్థవిషయమతప్యతాన్వాలోచయచ్చిన్తాదినా తత్సంస్కారముద్బోధ్య జ్ఞానముత్పాదితవానిత్యన్వయః। తత్ర ప్రథమమాదిత్యచన్ద్రోత్పాదనేన తద్భావమాపద్య పశ్చాచ్చన్ద్రాదిత్యసాధ్యసంవత్సరభావమాపద్యైవమేవ తదవయవాయనద్వయమాసపక్షాహోరాత్రభావమాపద్య తతస్తత్సాధ్యవ్రీహ్యాద్యన్నభావం రేతోభావం చాఽఽపద్య తేన రేతసా ప్రజాః సృజేయమిత్యేవం నిశ్చిత్య ప్రథమం రయిప్రాణశబ్దితచన్ద్రసూర్యద్వంద్వముత్పాదితవానిత్యాహ— స ఏవమితి। రథిశబ్దేన ధనవాచినా భోజ్యజాతం లక్షయిత్వా భోజ్యస్య సోమకిరణామృతయుక్తత్వాత్తద్ద్వారా సోమో లక్ష్యత ఇత్యాహ— రయిం చేతి। ఏవం ప్రాణశబ్దేనాపి।

---

* అత్ర భాష్యానుసారేణ శంకరానన్దకృతదీపికానుసారేణ చ "స తపస్తప్త్వా" ఇతి పదత్రయమధికం భాతి।

అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః।

ప్రాణాపానసమాయుక్తః పచామ్యన్నం చతుర్విధమ్॥

ఇతి స్మృతేరగ్నేః ప్రాణసంబన్ధాదగ్నిరోక్త్యా లక్ష్యత ఇత్యాహ— ప్రాణం చేతి। అగ్నీషోమయోరణ్డాన్తర్గతత్వేనాణ్డోత్పత్త్యన్తరముత్పత్తిరి-త్యాశయేనాఽఽహ— అణ్డోత్పత్తీతి। ఉద్యన్తం వావాఽఽదిత్యమగ్నిరనుసమారోహతీతి శ్రుతేః సూర్యాగ్న్యోరేకత్వమభిప్రేత్యాగ్నిం సూర్యపదేనాఽఽహసూర్యా-చన్ద్రమసావితి॥౪॥

ఆదిత్యో హ వై ప్రాణో రయిరేవ చన్ద్రమారయిర్వా ఏతత్సర్వం యన్మూర్తం చామూర్తం చ తస్మాన్మూర్తిరేవ రయిః॥౫॥

తత్రాఽఽదిత్యో హ వై ప్రాణోఽత్తాఽగ్నిః। రయిరేవ చన్ద్రమాః। రయిరేవాన్నం సోమ ఏవ। తదేతదేకమత్తా చాన్నం చ ప్రజాపతిరేకం తు మిథునమ్। గుణప్రధానకృతో భేదః। కథమ్। రయిర్వా అన్నం వా ఏతత్సర్వం కిం తద్యన్మూర్తం చ స్థూలం చామూర్తం చ సూక్ష్మం చ మూర్తామూర్తే అత్త్రన్నరూపే రయిరేవ। తస్మాత్ప్రవిభక్తాదమూర్తాద్యదన్యన్మూర్తరూపం మూర్తిః సైవ రయిరమూర్తేనాద్యమానత్వాత్॥౫॥

రయిప్రాణౌ శ్రుతిః స్వయమేవ వ్యాచష్ట ఇత్యాహ— తత్రాఽఽదిత్య ఇతి। ప్రజాపతేరేవ సంవత్సరాదిప్రజాపర్యన్తస్రష్టృత్వం వక్తుం రయిప్రాణయోః సంవత్సరస్రష్ట్రోః ప్రజాపత్యుపాదానత్వాత్ప్రజాపత్యాత్మత్వమాహ— తదేతదేకమితి। కథమేకస్యాత్తాఽన్నం చేతి భేద ఇత్యాశఙ్క్య తస్యైవ గుణభావవివక్షయాఽన్నత్వం ప్రాధాన్యవివక్షయా చాత్తృత్వమితి భేద ఇత్యాహ— గుణేతి। రయిప్రాణయోః కథం ప్రజాపత్యాత్మత్వమితి శఙ్కతే—కథమితి। తత్ర రయేః సర్వాత్మకత్వాత్ప్రజాపతిత్వమిత్యాహ–రయిరితి। అమూర్తస్యాపి వాయ్వాదేః కేనచిదద్యమానత్వాద్రథిత్వమిత్యర్థః। నను మూర్తామూర్తయోరత్త్రన్నయోరుభయోరపి రయిత్వేఽన్నమేవ రయిరితి కథముక్తమిత్యాశఙ్క్య మూర్తామూర్తత్వవిభాగమకృత్వా సర్వస్య గుణభావమాత్రవివక్షయా సర్వం రయిరిత్యుచ్యతే। యదోమే విభజ్య గుణప్రధానభావేన వివక్ష్యేతే తదాఽమూర్తేన ప్రాణేన మూర్తస్యాద్యమానత్వాన్మూర్తస్యైవ రయిత్వమిత్యాహ—తస్మాదితి॥౫॥

తథాఽమూర్తోఽపి ప్రాణోఽత్తా సర్వమేవ యచ్చాఽఽయమ్। కథమ్—

అథాఽఽదిత్య ఉదయన్యత్ప్రాచీం దిశం ప్రవిశతి తేన ప్రాచ్యాన్ప్రాణాన్రశ్మిషు సంనిధత్తే। యద్దక్షిణాం యత్ప్రతీచీం యదధో యదూర్ధ్వం యదన్తరా దిశో యత్సర్వం ప్రకాశయతి తేన సర్వాన్ప్రాణాన్రశ్మిషు సంనిధత్తే ॥౬॥

అథాఽఽదిత్య ఉదయన్నుద్గచ్ఛన్ప్రాణినాం చక్షుర్గోచరమాగచ్ఛన్యత్ప్రాచీం దిశం స్వప్రకాశేన ప్రవిశతి వ్యాప్నోతి। తేన స్వాత్మవ్యాప్త్యా సర్వాన్తస్థాన్ప్రాణాన్ప్రాచ్యానన్తర్భూతాన్రశ్మిషు స్వాత్మావభాసరూపేషు వ్యాప్తిమత్సు వ్యాప్తత్వాత్ప్రాణినః సంనిధత్తే సంనివేశయతి, ఆత్మభూతాన్కరోతీత్యర్థః। తథైవ యత్ప్రవిశతి దక్షిణాం యత్ప్రతీచీం యదుదీచీమధ ఊర్ధ్వం యత్ప్రవిశతి యచ్చాన్తరా దిశః కోణదిశోఽవాన్తరదిశో యచ్చాన్యత్సర్వం ప్రకాశయతి తేనం స్వప్రకాశవ్యాప్త్యా సర్వాన్సర్వదిక్స్థాన్ప్రాణాన్రశ్మిషు సంనిధత్తే ॥౬॥

రయిశబ్దితస్యాన్నస్య ప్రజాపతిత్వార్థం సర్వాత్మత్వముక్త్వా ప్రాణస్యాపి తదర్థమేవ సర్వాత్మత్వముచ్యతేఽయాఽఽదిత్య ఇతి వాక్యేనేత్యాహ—తథేత్యాదినా। యచ్చాఽఽద్యం తదపి ప్రాణోఽతోఽత్తా ప్రాణోఽపి సర్వమేవేతి సర్వాత్మక ఇత్యర్థః। స్వప్రకాశేనేతి। స్వకీయప్రకాశేన స్వప్రమయేత్యర్థః। అన్తర్భూతానితి। యద్యపి ప్రాణస్యాత్తృత్వముక్తం తథాఽపి రయిర్వా ఏతత్సర్వమిత్యత్రామూర్తస్య ప్రాణస్యాపి గుణభావవివక్షయాఽన్నత్వముక్తమితి తథోక్తమ్। స్వాత్మావభాసరూపేష్వితి। స్వాత్మప్రమారూపేషు రశ్మిష్విత్యర్థః। వ్యాప్తత్వాదితి। సంబద్ధత్వాదిత్యర్థః॥౬॥

స ఏష వైశ్వానరో విశ్వరూపః ప్రాణోఽగ్నిరుదయతే। తదేతదృచాఽభ్యుక్తమ్ ॥౭॥

స ఏషోఽత్తా ప్రాణో వైశ్వానరః సర్వాత్మా విశ్వరూపో విశ్వాత్మత్వాచ్చ ప్రాణోఽగ్నిశ్చ స ఏవాత్తోదయత ఉద్గచ్ఛతి ప్రత్యహం సర్వా దిశ ఆత్మసా-త్కుర్వన్। తదేతదుక్తం వస్తు ఋచా మన్త్రేణాప్యభ్యుక్తమ్ ॥౭॥

తస్య ప్రత్యక్షత్వమాహ— స ఏష ఇతి। వైశ్వానర ఇతి। నరా జీవా విశ్వే చ తే నరాశ్చ విశ్వానరాః। స ఏవ వైశ్వానరాః। సర్వజీవాత్మక ఇత్యర్థః। విశ్వరూపః సర్వప్రపఞ్చాత్మక ఇతి భేదః। ఉక్తం వస్త్వితి। ఆదిత్యస్యోక్తం మాహాత్మ్యమిత్యర్థః॥౭॥

విశ్వరూపం హరిణం జాతవేదసం పరాయణం జ్యోతిరేకం తపన్తమ్। సహస్రరశ్మిః శతధా వర్తమానః ప్రాణః ప్రజానాముదయత్యేష సూర్యః॥౮॥

విశ్వరూపం సర్వరూపం హరిణం రశ్మివన్తం జాతవేదసం జాతప్రజ్ఞానం పరాయణం సర్వప్రాణాశ్రయం జ్యోతిరేకం సర్వప్రాణినాం చక్షుర్భూతమద్వితీయం తపన్తం తాపక్రియాం కుర్వాణం స్వాత్మానం సూర్యం సూరయో విజ్ఞానవన్తో బ్రహ్మవిదః। కోఽసౌ యం విజ్ఞాతవన్తః। సహస్రరశ్మిరనేకరశ్మిః శతధాఽనేకధా ప్రాణిభేదేన వర్తమానః ప్రాణః ప్రజానాముదయత్యేష సూర్యః॥౮॥

విశ్వరూపమిత్యాదిద్వితీయాన్తానాం సహస్రరశ్మిరిత్యాదిప్రథమాన్తానాం సామానాధికరణ్యేనాన్వయాయోగాదధ్యాహారం కృత్వా వాక్యభేదేన వ్యాచష్టే— స్వాత్మానమిత్యాదినా॥౮॥

యశ్చాసౌ చన్ద్రమా మూర్తిరన్నమమూర్తిశ్చ ప్రాణోఽత్తాఽఽదిత్యస్తదేకమేతన్మిథునం సర్వం కథం ప్రజాః కరిష్యత ఇతి ఉచ్యతే—

సంవత్సరో వై ప్రజాపతిస్తస్యాయనే దక్షిణం చోత్తరం చ। తద్యే హ వై తదిష్టాపూర్తే కృతమిత్యుపాసతే। తే చాన్ద్రమసమేవ లోకమభిజయన్తే। త ఏవ పునరావర్తన్తే తస్మాదేత ఋషయః ప్రజాకామా దక్షిణం ప్రతిపద్యన్తే। ఏష హ వై రయిర్యః పితృయాణః॥౯॥

తదేవ కాలః సంవత్సరో వై ప్రజాపతిస్తన్నిర్వర్త్యత్వాత్సంవత్సరస్య। చన్ద్రాదిత్యనిర్వర్త్యతిథ్యహోరాత్రసముదాయో హి సంవత్సరస్తదనన్యత్వాద్రాయి-ప్రాణమిథునాత్మక ఏవేత్యుచ్యతే, తత్కథమ్। తస్య సంవత్సరస్య ప్రజాపతేరయనే మార్గౌ ద్వౌ దక్షిణం చోత్తరం చ। ద్వే ప్రసిద్ధే హ్యయనే షణ్మాసలక్షణే యాభ్యాం దక్షిణేనోత్తరేణ చ యాతి సవితా కేవలకర్మిణాం జ్ఞానసంయుక్తకర్మవతాం చ లోకాన్విదధత్। కథం తత్। తత్ర చ బ్రాహ్మణాదిషు యే హ వై తదుపాసత ఇతి క్రియావిశేషణో ద్వితీయస్తచ్ఛన్దః। ఇష్టం చ పూర్తం చేష్టాపూర్తే ఇత్యాది కృతమేవోపాసతే నాకృతం నిత్యం తే చాన్ద్రమసం చన్ద్రమసి భవం ప్రజాపతేర్మిథునాత్మకస్యాంశం రయిమన్నభూతం లోకమభిజయన్తే కృతరూపత్వాచ్చాన్ద్రమసస్య తే తత్రైవ చ కృతక్షయాత్పునరావర్తన్త ఇమం లోక హీనతరం వా విశన్తీతి హ్యుక్తమ్। యస్మాదేవం ప్రజాపతిమన్నాత్మకం ఫలత్వేనాభినిర్వర్తయన్తి చన్ద్రమిష్టాపూర్తకర్మణైత ఋషయః స్వర్గద్రష్టారః ప్రజాకామా: ప్రజార్థినో గృహస్థాస్తస్మాత్స్వకృతమేవ దక్షిణం దక్షిణాయనోపలక్షితం చన్ద్రం ప్రతిపద్యన్తే। ఏష హ వై రయిరన్నం యః పితృయాణః పితృయాణోపలక్షితశ్చన్ద్రః॥౯॥

స మిథునముత్పాదయత ఇత్యుపక్రాన్తం మిథునముపసంహరతి—యశ్చాసావితి। యశ్చాసౌ చన్ద్రమా యశ్చామూర్తః(ర్తిః) ప్రాణస్తదేకం మిథునం సర్వం సర్వాత్మకమిత్యన్వయః। ఏతౌ మే బహుధా ప్రజాః కరిష్యత ఇత్యుక్తం తత్కేన ప్రకారేణేతి పృచ్ఛతి—కథమితి। రయిప్రాణయోః సంవత్సరాదిద్వారా ప్రజాస్రష్టృత్వమిత్యాహ—ఉచ్యత ఇతి। తదేవ మిథునమేవ సంవత్సరః కాలః స చ ప్రజాపతిః ప్రజాపత్యాత్మక-మిథుననిర్వర్త్యత్వాదిత్యాహ— తన్నిర్వర్త్యత్వాదితి। తదుపపాదయతి—చన్ద్రేతి। చన్ద్రనిర్వర్త్యస్తిథయ ఆదిత్యనిర్వర్త్యాన్యహోరాత్రాణీతి విభాగః। తన్నిర్వర్త్యత్వేఽపి కాలస్య కథం తదాత్మకతేత్యాశఙ్క్య కార్యకారణయోరమేదాదిత్యాహ— తదనన్యత్వాదితి। న కేవలం తిథ్యాదిద్వారా చన్ద్రాదినిర్వర్త్యత్వం సంవత్సరస్య కింత్వయనద్వయద్వారాఽపీతి వక్తుం తస్యాయనే ఇత్యాదివాక్యం తత్ప్రశ్నపూర్వకం వ్యాచష్టే— తత్కథమితి। చన్ద్రాదిత్యనిర్వర్త్యత్వం కుతో హేత్వన్తరాదిత్యర్థః। కేవలకర్మిణాం లోకాన్విదధద్దక్షిణేన యాతి। జ్ఞానయుక్తకర్మవతాం లోకాన్విదధదుత్తరేణ యాతీత్యన్వయః। సవితేత్యుపలక్షణం చన్ద్రస్యాపి। జ్యేష్ఠాదిర్దక్షిణాయనం మార్గశీర్షాదిరుత్తరాయణమితి శ్రుతిషు ప్రసిద్ధేః। తతశ్చ కర్మిణాం లోకావిధాతుం తయోర్దక్షిణోత్తరాభ్యాం మార్గాభ్యాం గమనాత్తన్నిమిత్తత్వాచ్చాయనద్వయప్రసిద్ధేస్తన్నిర్వర్త్యత్వం తయోరనయోరితి తద్ద్వారా సంవత్సరస్యాపి తన్నిర్వర్త్యత్వమిత్యర్థః। చన్ద్రాదిత్యయోః కథం లోకవిధాయకత్వమితి పృచ్ఛతి— కథమితి। చన్ద్రాదిత్యనిర్వర్త్యదక్షిణోత్తరాయణ-ద్వారాలోకప్రాప్తేః। ప్రాప్యస్య లోకస్యాపి చన్ద్రాదిత్యాత్మకత్వాచ్చ తయోస్తద్విధాయకత్వమితి తద్యే హ వా ఇత్యాదివాక్యేన పరిహరతి— తత్త్రేతి। ఇష్టం చేతి।

అగ్ని హోత్రం తపః సత్యం వేదానాం చానుపాలనమ్।
ఆతిథ్యం వైశ్వదేవశ్చ ఇష్టమిత్యభిధీయతే॥

వాపీకూపతడాగాది దేవతాయతనాని చ।
అన్నప్రదానమారామః పూర్తమిత్యభిధీయతే॥

ఇతి తయోర్భేదః। కృతమిత్యుపాసత ఇతి కృతశబ్దోపరితనమితిశబ్దమిష్టాపూర్తే ఇతి పూర్తశబ్దోపర్యాకృష్యాఽఽదిశబ్దపర్యాయతయా వ్యాచష్టే— ఇత్యాదీతి। దత్తమాదిశబ్దార్థః। కృతమేవోపాసతే కార్యమేవానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః। ఇదం చ విశేషణం పునరావృత్తౌ హేతునయోక్తమ్। కృతరూపేష్ట్యాదిజన్యత్వాచ్చన్ద్రస్యాపి కృతత్వేనానిత్యత్వాత్పునరావృత్తిరిత్యాహ— కృతరూపత్వాదితి। పునరావృత్తౌ మన్త్రవాక్యం ప్రమాణయతి— ఇమం లోకమితి॥౯॥

అథోత్తరేణ తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా విద్యయాఽఽత్మానమన్విష్యాఽఽదిత్యమభిజయన్తే ఏతద్వై ప్రాణానామాయతనమేతదమృతమభయమేతత్పరాయణమేతస్మాన్న పునరావర్తన్త ఇత్యేష నిరోధస్తదేష శ్లోకః॥౧౦॥

అథోత్తరేణాయనేన ప్రజాపతేరంశం ప్రాణమత్తారమాదిత్యమభిజయన్తే। కేన। తపసేన్ద్రియజయేన విశేషతో బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా విద్యయా చ ప్రజాపత్యాత్మవిషయయాఽఽత్మానం ప్రాణం సూర్యం జగతస్తస్థుషశ్చాన్విష్యాహమస్మీతి విదిత్వాఽఽదిత్యమభిజయన్తేఽభిప్రాప్నువన్తి। ఏతద్వా ఆయతనం సర్వప్రాణానాం సామాన్యమాయతనమాశ్రయమే(ఏ) తదమృతమవినాశి, అభయమత ఏవ భయవర్జితం న చన్ద్రవత్క్షయవృద్ధిభయవదేతత్పరాయణం పరా గతిర్విద్యావతాం కర్మిణాం చ జ్ఞానవతామేతస్మాన్న పునరావర్తన్తే యథేతరే కేవలకర్మిణ ఇతి యస్మాదేషోఽవిదుషాం నిరోధ ఆదిత్యాద్ధి నిరుద్ధా అవిద్వాంసో నైతే సంవత్సరమాదిత్యమాత్మానం ప్రాణమభిప్రాప్నువన్తి। స హి సంవత్సరః కాలాత్మాఽవిదుషా నిరోధః। తత్తత్రాస్మిన్నర్థ ఏష శ్లోకో మన్త్రః॥౧౦॥

అథేతి। మార్గాన్తరారమ్భార్థోఽథశబ్దః। ప్రజాపత్యాత్మవిషయయేతి। తత్తాదాత్మ్యవిషయయేత్యర్థః। ఆదిత్యమభిజయన్త ఇతి పూర్వమన్వయార్థముక్తమిదానీం వ్యాఖ్యానార్థమితి ద్రష్టవ్యమ్। సామాన్యమితి। సమష్టిరూపమిత్యర్థః। విద్యావతామితి। కర్మాధికారిణామత ఏవ కేవలోపాసనవతామిత్యర్థః। కర్మిణాం చ జ్ఞానవతామితి। సముచ్చయవతామిత్యర్థః। నను కేవలకర్మిణామప్యాదిత్యప్రాప్తా-వపునరావృత్తిర్భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య తేషామాదిత్యప్రాప్తిరేవ నాస్తీతి వక్తుమిత్యేష ఇతి వాక్యం వ్యాచష్టే— ఇతి యస్మాదితి। తస్మాత్తేషామాదిత్యప్రాప్తిరనాశఙ్క్యేతి శేషః(౧౦)। యద్వా– తస్యాయన ఇత్యారభ్యేత్యేష నిరోధ ఇత్యన్తం శ్రుతివాక్యమయనయో రయిప్రాణరూపత్వప్రతిపాదనపరతయా వ్యాఖ్యేయమ్। తథా హి—సంవత్సరస్య రయిప్రాణమిథుననిర్వర్త్యత్వే రయిప్రాణరూపత్వం చ వక్తవ్యం తత్కథమితి పృచ్ఛతి— తత్కథమితి। తదవయవయోరయనయోస్తద్రూపం వక్తుం తయోః ప్రథమం ప్రసిద్ధిమాహ— తస్యేతి। ప్రసిద్ధిమేవాఽఽహ—యాభ్యామితి। ఏవమపి కథం తయోస్తదాత్మకత్వమిత్యాహ— కథమితి। దక్షిణాయనస్య రథిత్వం వక్తుం కర్మిణాం రవిరూపచన్ద్రనిర్వర్తకత్వమాహ— తత్రేతి। లోకమితి। సోమరూపం శరీరమిత్యర్థః। తస్య కర్మకృతత్వం పునరావృత్త్యా సాధయతి— కృతరూపత్వాదితి। రయిరూపచన్ద్రస్య దక్షిణాయనద్వారా మాప్యత్వాత్తస్యాయనస్య తదన్తర్భావ ఇతి వక్తం తస్య కర్మిభిః ప్రాప్యత్వమాహ—యస్మాదితి। ఏవం చ తస్య రథిత్వం సిద్ధమిత్యాహ—ఏష ఇతి। పితృయాణోపలక్షిత ఇతి। తత్రాప్య ఇత్యర్థః। తతశ్చ తద్విశేషణస్యాయనస్యాపి రయిత్వమిత్యర్థః (౯)। ఇదానీముత్తరాయణస్య ప్రాణత్వమాహ— అథేతి।

ప్రాణరూపాదిత్యప్రాపకత్వాదుత్తరాయణస్య తస్యాపి ప్రాణత్వమితి సంవత్సరస్య రయిప్రాణమిథునాత్మకత్వమితి తత్కార్యత్వం యుక్తమితి భావః। అస్య కర్మసాధ్యచన్ద్రవైలక్షణ్యమాహ— ఏతద్వా ఇతి। ఇతరత్సర్వం సమానమ్। అస్మిన్నర్థ ఇతి। సంవత్సరస్వరూప ఇత్యర్థః॥౧౦॥

పఞ్చపాదం పితరం ద్వాదశాకృతిం దివ ఆహుః పరే అర్ధే పురీషిణమ్। అథేమే అన్య ఉ పరే విచక్షణం సప్తచక్రే షడర ఆహురర్పితమితి॥౧౧॥

పఞ్చపాదం పఞ్చర్తవః పాదా ఇవాస్య సంవత్సరాత్మన ఆదిత్యస్య తైరసౌ పాదైరివర్తుభిరావర్తతే। హేమన్తశిశిరావేకీకృత్యేయం కల్పనా। పితరం సర్వస్య

జనయితృత్వాత్పితృత్వం తస్య తం ద్వాదశాకృతిం ద్వాదశ మాసా ఆకృతయోఽవయవా ఆకరణం వాఽవయవికరణమస్య ద్వాదశమాసైస్తం ద్వాదశాకృతిమ్। దివో ద్యులోకాత్పర ఊర్ధ్వేఽర్ధే స్థానే తృతీయస్యాం దివీత్యర్థః। పురీషిణం పురీషవన్తముదకవన్తమాహుః కాలవిదః। అథ తమేవాన్య ఇమ ఉ పరే కాలవిదో విచక్షణం నిపుణం సర్వజ్ఞం సప్తచక్రే సప్తహయరూపేణ చక్రే సతతం గతిమతి కాలాత్మని షడరే షడృతుమత్యాహుః సర్వమిదం జగత్కథయన్తి। అర్పితమరా ఇవ రథనాభౌ నివిష్టమితి। యది పఞ్చపాదో ద్వాదశాకృతిర్యది వా సప్తచక్రః షడరః సర్వథాఽపి సంవత్సరః కాలాత్మా ప్రజాపతిశ్చన్ద్రాదిత్యలక్షణోఽపి జగతః కారణమ్॥౧౧॥

ఇయం కల్పనేఽపి। పఞ్చర్ధా కర్మసాధ్యచన్ద్రవైలక్షణ్యకల్పనేత్యర్థః। జనయితృత్వాదితి। సంవత్సరాత్మకకాలస్య సర్వజనకత్వాదిత్యర్థః। సమానాధికరణబహువ్రీహితయా వ్యాఖ్యాయ వ్యధికరణబహువ్రీహిర్వేత్యాహ— ఆకరణం వేతి। అవయవికరణమితి। అవయవిత్వేన కరణమిత్యర్థః। పక్షద్వయేఽప్యేక ఏవార్థః। ద్యులోకాదితి। ఆకాశరూపాదన్తరిక్షలోకాదిత్యర్థః। అన్యథా స్వర్గలోకాత్పరస్య చతుర్థత్వేన తృతీయస్యామిత్యనన్వయాపత్తేః । ఉదకవన్తమితి। ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిరితి స్మృతేరిత్యర్థః। అన్య ఇత్యస్య పూర్వార్ధగతేమాఽఽహురిత్యనేన సంబన్ధః। ఉ ఇతి। తుశబ్దసమానార్థో నిపాతః। పరే తు తమేవ విచక్షణమాహురిత్యన్వయః। కిమాహురిత్యత ఆహ— సప్తచక్ర ఇతి। తస్మిన్విచక్షణే సప్తచక్రాద్యాత్మకే సర్వమిదం జగదర్పితమిత్యాహురిత్యర్థః। మతద్వయేఽపి కీదృశోఽర్థభేద ఇత్యత ఆహ— యదీతి। పూర్వమత ఋతూనాం పాదత్వకల్పనయా మాసానామవయవత్వకల్పనయాఽఽదిత్యాత్మనా సంవత్సరః కాల ఏవోక్తః। ద్వితీయే తు హేమన్తశిశిరౌ పృథక్కృత్య షణ్ణామృతూనామరత్వకల్పనయా సంవత్సరస్య పరివర్తనగుణయోగేన చక్రత్వకల్పనయా కాలప్రాధాన్యేన సర్వాశ్రయత్వేన చ స ఏవోక్తః। పక్షద్వయేఽపి గుణభేదేన కల్పనాభేదేన చ భేదో న ధర్మిభేద ఇత్యర్థః॥౧౧॥

మాసో వై ప్రజాపతిస్తస్య కృష్ణపక్ష ఏవ రయిః శుక్లః ప్రాణస్తస్మాదేత ఋషయః శుక్ల ఇష్టం కుర్వన్తీతర ఇతరస్మిన్॥౧౨॥

యస్మిన్నిదం శ్రితం విశ్వం స ఏవ ప్రజాపతిః సంవత్సరాఖ్యః స్వావయవే మాసే కృత్స్నః పరిసమాప్యతే। మాసో వై ప్రజాపతిర్యథోక్తలక్షణ ఏంవ మిధునాత్మకస్తస్య మాసాత్మనః ప్రజాపతేరేకో భాగః కృష్ణపక్షో రయిరన్నం చన్ద్రమా అపరో భాగః శుక్లః శుక్లపక్షః ప్రాణ ఆదిత్యోఽత్తాఽగ్నిర్యస్మాచ్ఛుక్లపక్షాత్మానం ప్రాణం సర్వమేవ పశ్యన్తి తస్మాత్ప్రాణదర్శిన ఏత ఋషయః కృష్ణపక్షేఽపీష్టం యాగం కుర్వన్తః శుక్లపక్ష ఏవ కుర్వన్తి ప్రాణవ్యతిరేకేణ కృష్ణపక్షస్తైర్న దృశ్యతే యస్మాదితరే తు ప్రాణం న పశ్యన్తీత్యదర్శనలక్షణం కృష్ణాత్మానమేవ పశ్యన్తి। ఇతర ఇతరస్మిన్కృష్ణపక్ష ఏవ కుర్వన్తి శుక్లే కుర్వన్తోఽపి॥౧౨॥

కారణత్వే శ్లోకోక్తం జగదాశ్రయత్వం హేతుమాహ— యస్మిన్నితి। సంవత్సరస్యాపి మాసాహోరాత్రరూపవ్యతిరేకేణౌషధ్యాదిజనకత్వాభావాత్తస్య మాసాద్యాత్మకత్వమాహ— స ఏవేతి। యథోక్తేతి। సంవత్సరరూపో రయిప్రాణమిధునాత్మక ఇత్యర్థః। శుక్లకృష్ణయోరుభయోరపి దర్శపూర్ణమాసాదికర్మానుష్ఠానదర్శనాత్తస్మాదేత ఋషయ ఇత్యాది వాక్యమనుపపన్నమిత్యాశఙ్క్య శుక్లస్య ప్రాణాత్మకత్వజ్ఞానస్తుతిపరతయా వ్యాచష్టే— యస్మాదితి। యస్మాత్ప్రాణం సర్వమేవ సర్వాత్మకమైవ పశ్యన్తి యస్మాచ్చ ప్రాణవ్యతిరేకేణ కృష్ణపక్షస్తైర్న దృశ్యతే తస్మాదిత్యన్వయః। ప్రాణస్య శుక్లపక్షాత్మకత్వాత్కృష్ణపక్షాదిసర్వజగతః ప్రాణాత్మత్వాత్ప్రాణద్వారా కృష్ణపక్షస్యాపి శుక్లపక్షత్వే సతి కృష్ణే కుర్వన్తోఽపి ప్రకాశాత్మకే శుక్ల ఏవ కుర్వన్తీతి శుక్లపక్షే ప్రాణత్వజ్ఞానస్య స్తుతిరిత్యర్థః। ఏతత్స్తుత్యర్థమేవ జ్ఞానరహితాన్నిన్దతి— ఇతరే త్వితి। యే తు సర్వాత్మానం ప్రాణం న పశ్యన్త్యజ్ఞత్వాత్తేషాం శుక్లపక్షః ప్రాణత్వేనాజ్ఞాయమానత్వాదజ్ఞానాత్మకః సన్కృష్ణపక్షత్వమాపద్యతేఽతః శుక్లే కుర్వన్తోఽప్యదర్శనాత్మకత్వాత్ప్రకాశరహితే కృష్ణ ఏవ కుర్వన్తీతి తే నిన్ద్యన్త ఇత్యర్థః। ఉక్తమర్థం శ్రుత్యారూఢం కరోతి— ఇతర ఇతి॥౧౨॥

అహోరాత్రో వై ప్రజాపతిస్తస్యాహరేవ ప్రాణో రాత్రిరేవం రయిః ప్రాణం వా ఏతే ప్రస్కన్దన్తి యే దివారత్యా సంయుజ్యన్తే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్యద్రాత్రౌ రత్యా సంయుజ్యన్తే॥౧౩॥

సోఽపి మాసాత్మా ప్రజాపతిః స్వావయవేఽహోరాత్రే పరిసమాప్యతే పూర్వవత్। తస్యాప్యహరేవ ప్రాణోఽత్తాఽగ్నీ రాత్రిరేవ రయిః పూర్వవత్। ప్రాణమహరాత్మానం వా ఏతే ప్రస్కన్దన్తి నిర్గమయన్తి శోషయన్తి వా స్వాత్మనో విచ్ఛిద్యాపనయన్తి। కే। యే దివాఽహని రత్యా

రతికారణభూతయా సహ స్త్రియా సంయుజ్యన్తే మిథునం మైథునమాచరన్తి మూఢాః। యత ఏవం తస్మాత్తన్న కర్తవ్యమితి ప్రతిషేధః ప్రాసఙ్గికః। యద్రాత్రౌ సంయుజ్యన్తే రత్యా ఋనౌ బ్రహ్మచర్యమేవ తదితి ప్రశస్తత్వాదృతౌ భార్యాగమనం కర్తవ్యమితి। అయమపి ప్రాసఙ్గికో విధిః। ప్రకృతం తూచ్యతే సోఽహోరాత్రాత్మకః ప్రజాపతిర్వ్రీహియవాద్యన్నాత్మనా వ్యవస్థితః॥౧౩॥

రయిః పూర్వవదితి। రయిరన్నం చన్ద్రమా ఇత్యర్థః। అహ్నః ప్రాణత్వోక్తిప్రసఙ్గాదహ్ని మైథునం నిషేధతి—ప్రాణమితి। ప్రకృతమితి। కుతో హ వా ఇమాః ప్రజాః ప్రజాయన్త ఇతి పృష్టమిత్యర్థః। పూర్వోక్తం సర్వమేతదుపయోగితయోక్తం న తు సాక్షాత్ప్రకృతమితి భావః॥౧౩॥

అన్నం వై ప్రజాపతిస్తతో హ వై తద్రేతస్తస్మాదిమాః ప్రజాః ప్రజాయన్త ఇతి॥౧౪॥

ఏవం క్రమేణ పరిణమ్య తదన్నం వై ప్రజాపతిః। కథమ్। తతస్తస్మాద్ధ వై రేతో నృబీజం తత్ప్రజాకారణం తస్మాద్యోషితి సిక్తాదిమా మనుష్యాదిలక్షణాః ప్రజాః ప్రజాయన్తే యత్పృష్టం కుతో హ వై ప్రజాః ప్రజాయన్త ఇతి। తదేవం చన్ద్రాదిత్యమిథునాదిక్రమేణా-హోరాత్రాన్తేనన్నాసృగ్రేతోద్వారేణేమాః ప్రజాః ప్రజాయన్త ఇతి నిర్ణీతమ్॥౧౪॥

ఏవం క్రమేణేతి। రయిప్రాణసంవత్సరాదిక్రమేణ పరిణమ్య వ్రీహ్యాద్యాత్మనా వ్యవస్థితః సన్నన్నం వై ప్రజాపతిరన్నాత్మకో జాతః ప్రజాపతిరిత్యన్వయః। కథమితి। అన్నరూపత్వేఽపి తస్య కథం ప్రజాజనకత్వమిత్యర్థః। తత ఇతి। భక్షితాదన్నాదిత్యర్థః। రేత ఇతి। శోణితస్యాప్యుపలక్షణం తుల్యత్వాదితి॥౧౪॥

తద్యే హ వై తత్ప్రజాపతివ్రతం చరన్తి తే మిథునముత్పాదయన్తే। తేషామేవైష బ్రహ్మలోకో యేషాం తపో బ్రహ్మచర్యం యేషు సత్యం ప్రతిష్ఠితమ్॥౧౫॥

తత్త్రైవం సతి యే గృహస్థా: 'హ వై' ఇతి ప్రసిద్ధస్మరణార్థౌ నిపాతౌ। తత్ప్రజాపతేర్వ్రతమృతౌ భార్యాగమనం చరన్తి కుర్వన్తి తేషాం దృష్టఫలమిదమ్। కిమ్। తే మిథునం పుత్రం దుహితరం చోత్పాదయన్తే। అదృష్టం చ ఫలమిష్టాపూర్తదత్తకారిణాం తేషామేవైష యశ్చాన్ద్రమసో బ్రహ్మలోకః పితృయాణలక్షణో యేషాం తపః స్నాతకవ్రతాదీని, బ్రహ్మచర్యమ్। ఋతావన్యత్ర మైథునాసమాచరణం బ్రహ్మచర్యమ్। యేషు చ సత్యమనృతవర్జనం ప్రతిష్ఠితమవ్యభిచారితయా వర్తతే నిత్యమేవ॥౧౫॥

ప్రజాపతివ్రతాచరణమాత్రేణ నాదృష్టఫలం చన్ద్రలోకః ప్రాప్యతే మూర్ఖాణామపి ప్రసఙ్గాదత ఆహ— ఇష్టాపూర్తేతి। చాన్ద్రమసో బ్రహ్మలోక ఇత్యపరబ్రహ్మణః ప్రజాపతేరంశత్వాద్రయిరూపస్యచన్ద్రస్య బ్రహ్మలోకత్వమిత్యర్థః। ఇష్టాదికారిణాం తపఆదికమపి చన్ద్రలోకప్రాప్త్యర్థమ-పేక్షితమిత్యత ఆహ— యేషాం తప ఇతి॥౧౯॥

తేషామసౌ విరజో బ్రహ్మలోకో న యేషు జిహ్మమనృతం న మాయా చేతి॥౧౬॥

ఇత్యథర్వవేదీయప్రశ్నోపనిషది ప్రథమః ప్రశ్నః॥౧॥

యస్తు పునరాదిత్యోపలక్షిత ఉత్తరాయణః ప్రాణాత్మభావో విరజః శుద్ధో న చన్ద్రబ్రహ్మలోకవద్రజస్వలో వృద్ధిక్షయాదియుక్తోఽసౌ కేషాం తేషామిత్యుచ్యతేయథా గృహస్థానామనేకవిరుద్ధసంవ్యవహారప్రయోజనవత్త్వాజ్జిహ్మం కౌటిల్యం వక్రభావోఽవశ్యంభావీ తథా న యేషు జిహ్మమ్। యథా చ గృహస్థానాం క్రీడానర్మాదినిమిత్తమనృతమవర్జనీయం తథా న యేషు తత్, తథా మాయా గృహస్థానామివ న యేషు విద్యతే। మాయా నామ బహిరన్యథాఽఽత్మానం ప్రకాశ్యాన్యథైవ కార్యం కరోతి సా మాయా మిథ్యాచారరూపా। మాయేత్యేవమాదయో దోషా యేష్వధికారిషు బ్రహ్మచారివానప్రస్థభిక్షుషు నిమిత్తాభావాన్న విద్యన్తే తత్సాధనానురూపేణైవ తేషామసో విరజో బ్రహ్మలోక ఇత్యేషా జ్ఞానయుక్తకర్మః వతాం గతిః। పూర్వోక్తస్తు బ్రహ్మలోకః కేవలకర్మిణాం చన్ద్రలక్షణ ఇతి॥౧౬॥

ఇతి
శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే ప్రథమః ప్రశ్నః ॥౧॥

తేషామసౌ విరజ ఇత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే— యస్త్వితి। ఉత్తరాయణ ఇతి। తేన ప్రాప్య ఇత్యర్థః। ప్రాణాత్మభావోఽపరబ్రహ్మతయాఽవ-స్థానమిత్యర్థః। అసౌ కేషాం తేషామితి। తేషామసౌ విరజ ఇత్యత్ర తేషామిత్యనేన కేషాం నిర్దేశ ఇతి ప్రశ్నార్థః। న యేషు జిహ్మమిత్యత్ర జిహ్మాదిశబ్దం వ్యతిరేకమదర్శనేన వ్యాచష్టే— యథేత్యాదినా। మాయాగ్రహణం తాదృశానాం దోషాణాముపలక్షణమితి వదన్వాక్యార్థం సంగృహ్య దర్శయతి— మాయేత్యేవమితి। మిక్షుష్వితి పరమహంసవ్యతిరిక్తానాం కుటీచకాదీనాం గ్రహణమ్। తేషాం బ్రహ్మలోకాదపి విరక్తత్వేన తత్రానర్థిత్వాత్। ఇతిశబ్దార్థమాహ— ఇత్యేషేతి ॥౧౬॥

ఇతి శ్రీమదానన్దజ్ఞానవిరచితప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమః ప్రభః ॥౧॥

అథ ద్వితీయః ప్రశ్నః।

ప్రాణోఽత్తా ప్రజాపతిరిత్యుక్తమ్। తస్య ప్రజాపతిత్వమత్తృత్వం చాస్మిఞ్శరీరేఽవధారయితవ్యమిత్యయం ప్రశ్న ఆరభ్యతే—

అథ హైనం భార్గవో వైదర్భిః పప్రచ్ఛ। భగవన్కత్యేవ దేవాః ప్రజాం విధారయన్తే కతర ఏతత్ప్రకాశయన్తే కః పునరేషాం వరిష్ఠ ఇతి ॥౧॥

అథానన్తరం హ కిలైనం భార్గవో వైదర్భిః ప్రపచ్ఛ। హే భగవన్కత్యేవ దేవా ప్రజాం శరీరలక్షణాం విధారయన్తే విశేషేణ ధారయన్తే। కతరే బుద్ధీన్ద్రియకర్మేన్ద్రియవిభక్తానామేతత్ప్రకాశనం స్వమాహాత్మ్యప్రఖ్యాపనం ప్రకాశయన్తే కోఽసౌ పునరేషాం వరిష్ఠః ప్రధానః కార్యకరణలక్షణానామితి ॥౧॥ ———

ప్రశ్నాన్తరస్య ప్రథమప్రశ్నేన సంగతిమాహ—ప్రాణోఽచేతి। అవధారయితవ్యమితి। అత్తా విశ్వస్య సత్పతిరిత్యత్తృత్వస్యైషోఽగ్నిస్తపతీ-త్యారభ్యారా ఇవ రథనాభౌ ప్రాణే సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్। ప్రజాపతిశ్చరసి గర్భే త్వమేవ ప్రతిజాయస ఇత్యాదినా చ ప్రజాపతిత్వస్యోత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాదిత్యర్థః। ఇదముపలక్షణం పూర్వం గతిశ్రవణేన విరక్తస్యాపి చిత్తైకాగ్ర్యం వినా వక్ష్యమాణాత్మజ్ఞానాసిద్ధేస్తదర్థం మన్త్రానాం ఫలవిశేషార్థం చ ప్రాణోపాసనార్థం ప్రశ్నద్వయారమ్భః। తత్రాపి శ్రేష్ఠత్వాత్తృత్వప్రజాపతిత్వాదిగుణనిర్ధారణార్థం ద్వితీయః ప్రశ్నః। తదుత్పత్త్యాదిని-ర్ధారణపూర్వకం తదుపాసనవిధానార్థం తృతీయః ప్రశ్న ఇత్యపి ద్రష్టవ్యమ్। ప్రజాశబ్దేన శరీరమేవ గృహ్యతే న జీవస్తస్య ప్రాణధారకత్వేన తద్ధార్ధత్వామాత్రాదిత్యాహ— శరీరేతి। విభక్తానామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ। స్వమాహాత్మ్యఖ్యాపనమితి। అవకాశదానాది-కమాకాశాదీనాం మాహాత్మ్యం తస్య ఖ్యాపనం తస్య లోకాన్ప్రతి ప్రకటనం తత్ప్రకాశయన్తే కుర్వన్తీత్యర్థః। పాకం పచతీతివత్। అవకాశదానాదికం స్వస్వకార్యం సర్వలోకప్రకటనం యథా తథా కతరే కుర్వన్తీత్యర్థః॥౧॥

తస్మై స హోవాచాఽఽకాశో హ వా ఏష దేవో వాయురగ్నిరాపః పృథివీ వాఙ్మనశ్చక్షుః శ్రోత్రం చ। తే ప్రకాశ్యాభివదన్తి వయమేతద్బాణమవష్టభ్య విధారయామః॥౨॥

ఏవం పృష్టవతే తస్మై స హోవాచ। ఆకాశో హ వా ఏష దేవో వాయురగ్నిరాపః పృథివీత్యేతాని పఞ్చ మహాభూతాని శరీరారమ్భకాణి వాఙ్మనశ్చక్షుః శ్రోత్రమిత్యాదీని కర్మేన్ద్రియబుద్ధీన్ద్రియాణి తే కార్యలక్షణాః కరణలక్షణాశ్చ తే దేవా ఆత్మనో మాహాత్మ్యం ప్రకాశ్యాభివదన్తి స్పర్ధమానా అహంశ్రేష్ఠతాయై। కథం వదన్తి। వయమేతద్వాణం కార్యకరణసంఘాతమవష్టభ్య ప్రాసాదమివ స్తమ్భాదయోఽవిశిథిలీకృత్య విధారయామో విస్పష్టం ధారయామః। మయేవైకేనాయం సంఘాతో ధ్రియత ఇత్యేకైకస్యాభిప్రాయః॥౨॥

ఏష దేవ ఇతి। వక్ష్యమాణాభివదనాదివ్యవహారసిద్ధ్యర్థం చేతనత్వం సంభావయితుం దేవ ఇతి విశేషణమ్ "అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామ్" ఇతి న్యాయేనాఽఽకాశాద్య భిమానిదేవతాగ్రహణార్థమ్। తచ్చ విశేషణం వాయ్వాదిష్వపి సర్వత్ర సంబధ్యతే। వాగ్గ్రహణం కర్మేన్ద్రియోపలక్షణార్థం చక్షురాదిగ్రహణం జ్ఞానేన్ద్రియోపలక్షణార్థమితి మత్వాఽఽహ—

కర్మేన్ద్రియేతి। కార్యలక్షణాః శరీరాకారేణ పరిణతా ఆకాశాదయః। కారణలక్షణానీన్ద్రియాణి। మాహాస్మ్యమితి। ఆకాశాదీనామవకాశదానాదిరూపం శరీరధారణైకదేశాత్మకం ప్రకాశ్యం స్వకార్యం ప్రకాశ్య సర్వలోకప్రకటం యథా తథా కృత్వాఽభివదన్తి, అమితః సర్వత్ర కృత్స్నం శరీరధారణం ప్రత్యేకం వయమేవ కుర్మ ఇతి వదన్తీత్యర్థః। బాణమితి। బవయోరభేదాద్వాతి కుత్సితం గన్ధం వహతీతి వా [బాణమ్]। వినాశం గచ్ఛతీతి వా దేశాద్దేశాన్తరం గచ్ఛతీతి వా బణం బణమేవ బాణం కార్యకరణసంఘాతం శరీరమిత్యర్థః॥౨॥

తాన్వరిష్ఠః ప్రాణ ఉవాచ। మా మోహమాపద్యథాహమేవైతత్పఞ్చధాఽఽత్మానం ప్రవిభజ్యైతద్బ్రాణమవష్టభ్య విధారయామీతి తేఽశ్రద్ధధానా బభూవుః॥3॥

తానేబమభిమానవతో వరిష్ఠో ముఖ్యః ప్రాణ ఉవాచోక్తవాన్। మా మైవం మోహమాపద్యయావివేకతయాఽభిమానం మా కురుత యస్మాదహమేవైతద్బ్రాణమవష్టభ్య విధారయామి పఞ్చధాఽఽత్మానం ప్రవిభజ్య ప్రాణాదివృత్తిభేదం స్వస్య కృత్వా విధారయామీత్యుక్తవతి చ తస్మింస్తేఽశ్రద్ధధానా అప్రత్యయవన్తో బభూవుః కథమేతదేవమితి॥3॥

–

కథమేతదితి। ఏతత్త్వ(ద)హమేవైతాదిత్యాద్యుక్తమ్। ఏవం యథాభూతం కథమిత్యర్థః॥3॥

సోఽభిమానాదూర్ధ్వముత్క్రమత ఇవ తస్మిన్నుత్క్రామత్యథేతరే సర్వ ఏవోత్క్రామన్తే తస్మింశ్చ ప్రతిష్ఠమానే సర్వే ఏవ ప్రాతిష్ఠన్తే। తద్యథా మక్షికా మధుకరరాజానముత్క్రామన్తం సర్వా ఏవోత్క్రామన్తే తస్మి ప్రతిష్ఠమానే సర్వా ఏవ ప్రాతిష్ఠన్త ఏవం వాఙ్మనశ్చక్షుః శ్రోత్రం చ తే ప్రీతాః ప్రాణం స్తున్వన్తి॥౪॥

స చ ప్రాణ స్తేషామశ్రద్ధధానతామాలక్ష్యాభిమానాదూర్ధ్వభుత్కపత ఇవేదముత్క్రాన్తవానివ సరోషాన్నిరపేక్షస్తస్మిన్నుత్క్రామతి యద్వృత్తం తద్దృష్టాన్తేన ప్రత్యక్షీ కరోతి। తస్మిన్నుత్క్రామతి సత్యథానన్తరమేవేతరే సర్వ ఏవ ప్రాణాశ్చక్షురాదయ ఉత్క్రామన్త ఉచ్చక్రమిరే। తస్మింశ్చ ప్రాణే ప్రతిష్ఠమానే తూష్ణీం భవత్యనుత్క్రామతి సతి సర్వ ఏవ

ప్రాతిష్ఠన్తే తూష్ణీం వ్యవస్థితా అభూవన్। తత్తత్ర యథా లోకే మక్షికా మధుకరాః స్వరాజానం మధుకరరాజానముత్క్రామన్తం ప్రతి సర్వా ఏవోత్క్రామన్తే తస్మింశ్చ ప్రతిష్ఠమానే సర్వా ఏవ ప్రాతిష్ఠన్తే ప్రతితిష్ఠన్తి। యథాఽయం దృష్టాన్త ఏవం వాఙ్మనశ్చక్షుః శ్రోత్రం చేత్యాదయస్త ఉత్సృజ్యాశ్రద్ధధానతాం బుద్ధ్వా ప్రాణమాహాత్మ్యం ప్రీతాః ప్రాణం స్తున్వన్తి స్తుత్రన్వి॥౪॥

ఉత్క్రాన్తవానితి। అత్యన్తోత్క్రాన్త్యభావాదివశబ్దః। నిరపేక్ష ఇతి। స్వయమేవేత్యర్థః। దృష్టాన్తేనేతి। తత్ర యథే(తద్యథే)తి వక్ష్యమాణేనేత్యర్థః॥౪॥

కథమ్—

ఏషోఽగ్నిస్తపత్యేష సూర్య ఏష పర్జన్యో మఘవానేష వాయురేష పృథివీ రయిర్దేవః సదసచ్చామృతం చ యత్॥౫॥

ఏష ప్రాణోఽగ్నిః సంస్తపతి జ్వలతి। తథైష సూర్యః సన్ప్రకాశతే। తథైష పర్జన్యః సన్వర్షతి। కించ మఘవానిన్ద్రః సన్ప్రజాః పాలయతి జిఘాంసత్యసురరక్షాంసి। ఏష వాయురావహప్రవహాదిభేదః। కించైష పృథివీ రాయిర్దేవః సర్వస్య జగతః సన్మూర్తమసదమూర్తం చామృతం చ యద్దేవానాం స్థితికారణం కిం బహునా॥౫॥

సూర్యః సన్నితి। తపతీత్యనుషఙ్గః। సంతాపయతీత్యర్థః। ఆవహప్రవహాదీతి। ఆవహాదయః సప్త వాయుగుణాస్తథాభూతః సన్మేఘాఞ్జ్యోతిశ్చకాదీంశ్చ వహతీతి శేషః। ఏష దేవః పృథివీ సన్సర్వస్య జగతో ధారయితా రయిశ్చన్ద్రః సన్సర్వం పుష్ణాతీత్యర్థః॥౫॥

అరా ఇవ రథనాభౌ ప్రాణే సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్। ఋచో యజూꣳషి సామాని యజ్ఞః క్షత్రం బ్రహ్మ చ॥౬॥

అరా ఇవ రథనాభౌ శ్రద్ధాది నామాన్తం సర్వం స్థితికాలే మాణ ఏవ ప్రతిష్ఠితమ్। తథర్చో యజూంషి సామానీతి త్రివిధా మన్త్రాస్తత్సాధ్యశ్చ యజ్ఞః క్షత్రం చ సర్వస్య పాలయితృ బ్రహ్మ చ యజ్ఞాదికర్మకర్తృత్వేఽధికృతం చైవైష ప్రాణః సర్వమ్॥౬॥

శ్రద్ధాదీతి। ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధాం ఖం వాయుర్జ్యోతిరాప ఇత్యాదినా వక్ష్యమాణషోడశకలాత్మక ఇత్యర్థః। బ్రహ్మ చేతి। బ్రాహ్మణజాతిరిత్యర్థః। శబ్దార్థమాహ— యజ్ఞాదీతి। అధికృతం సర్వమేవేత్యన్వయః॥౬॥

కించ—

ప్రజాపతిశ్చరసి గర్భే త్వమేవ ప్రతిజాయసే। తుభ్యం ప్రాణ ప్రజాస్త్విమా బలిం హరన్తి యః ప్రాణైః ప్రతితిష్ఠసి॥౭॥

యః ప్రజాపతిరపి స త్వమేవ గర్భే చరసి పితుర్మాతుశ్చ ప్రతిరూపః సన్ప్ర-తిజాయసే ప్రజాపతిత్వాదేవ ప్రాగేవ సిద్ధం తవ మాతృపితృత్వం సర్వదేహదేహ్యాకృతిచ్ఛద్మనైకః ప్రాణః సర్వాత్మాఽసీత్యర్థః। తుభ్యం త్వదర్థం యా ఇమా మనుష్యాద్యాః ప్రజాస్తు హే ప్రాణ చక్షురాదిద్వారైర్బలిం హరన్తి। యస్త్వం ప్రాణైశ్చక్షురాదిభిః సహ ప్రతితిష్ఠసి సర్వశరీరేష్వతస్తుభ్యం బలిం హరన్తీతి యుక్తమ్। భోక్తా హి యతస్త్వం తథైవాన్యత్సర్వం భోజ్యమ్॥౭॥

కించేతి। యః ప్రజాపతిర్విరాట్సోఽపి త్వమేవేత్యన్వయః। పితుర్గర్భే రేతోరూపేణ మాతుర్గర్భే పుత్రరూపేణ యశ్చరతి పశ్చాత్తయోరేవ ప్రతిరూపః సన్సదృశః సన్యః ప్రజాయతే స త్వమేవ ప్రజాయస ఇత్యన్వయః। ప్రతిశబ్దార్థ ఉక్తః— ప్రతిరూపః సన్నితి। నను ప్రాణస్య పుత్రరూపత్వమేవోక్తం న తు పితృమాతృరూపత్వం తత్కస్మాదత ఆహ— ప్రజాపతిత్వాదేవేతి। తస్య సర్వాత్మత్వాదిత్యర్థః। నిష్కృష్టార్థమాహ— సర్వదేదేతి। అత్రాపి నిష్కృష్టార్థమాహ— భోక్తా హీతి। అతస్తవైవేత్యతః శబ్దాధ్యాహారేణ యోజ్యమ్॥౭॥

కించ—

దేవానామసి వహ్నితమః పితౄణాం ప్రథమా స్వధా। ఋషీణాం చరితం సత్యమథర్వాఙ్గిరసామసి ॥౮॥

దేవానామిన్ద్రాదీనామసి భవసి త్వం వహ్నితమో హవిషాం ప్రాపయితృతమః। పితౄణాం నాన్దీముఖే శ్రాద్ధే యా పితృభ్యోః దీయతే స్వధాఽన్నం సా దేవప్రధానమపేక్ష్య ప్రథమా భవతి। తస్యా అపి పితృభ్యః ప్రాపయితా త్వమేవేత్యర్థః। కించార్షీణాం చక్షురాదీనాం ప్రాణానామఙ్గిరసామఙ్గిరసభూతానామథర్వణాం తేషామేవ 'ప్రాణో వాఽయర్వా' ఇతి శ్రుతేః। చరితం చేష్టితం సత్యమవితథం దేహధారణాద్యుపకారలక్షణం త్వమేవాసి ॥౮॥

హవిషాం ప్రాపయితృతమ్ ఇతి। వహ్నిశబ్దో వహనాద్వహ్నిరితి యౌగిక ఇత్యర్థః। ప్రథమా భవతీతి। యజ్ఞాదిదైవే(వ)కర్మణి ప్రథమం నాన్దీముఖశ్రాద్ధస్యావశ్యకర్తవ్యత్వాత్సా ప్రథమేత్యర్థః। ఋష గతావితి ధాతోర్జ్ఞానార్థత్వాదృషిశబ్దస్య జ్ఞానజనకచక్షురాద్యర్థత్వమిత్యర్థః। అఙ్గిరసభూతానామితి। ప్రాణాభావేఽఙ్గానాం శోషదర్శనాత్తేషామఙ్గిరసత్వమిత్యర్థః। ముఖ్యప్రాణస్యాథర్వత్వం శ్రుత్యాఽభిహితం యద్యపి తథాఽపి చక్షురాదీనామపి తదంశత్వాదథర్వశబ్దార్థత్వమితి భావః॥౮॥

కించ—

ఇన్ద్రస్త్వం ప్రాణ తేజసా రుద్రోఽసి పరిరక్షితా। త్వమన్తరిక్షే చరసి సూర్యస్త్వం జ్యోతిషాం పతిః॥౯॥

ఇన్ద్రః పరమేశ్వరస్త్వం హే ప్రాణ తేజసా వీర్యేణ రుద్రోఽసి సంహరఞ్జగత్। స్థితౌ చ పరి సమన్తాద్రక్షితా పాలయితా పరిరక్షితా త్వమేవ జగతః సౌమ్యేన రూపేణ। త్వమన్తరిక్షేఽజస్రం చరస్యుదయాస్తమయాభ్యాం సూర్యస్త్వమేవ చ సర్వేషాం జ్యోతిషాం పతిః॥౯॥

_

ఇహేన్ద్రశబ్దేన పరమేశ్వరత్వముచ్యతే మఘవానిత్యనేన త్విన్ద్ర ఉక్త ఇతి మేదమాహ— ఇన్ద్రః పరమేశ్వర ఇతి। వీర్యేణ సంహారసామర్థ్యేనేత్యర్థః। సౌమ్యనేతి। విష్ణ్వాదిరూపేణేత్యర్థః॥౯॥

యదా త్వమభివర్షస్యథేమాః ప్రాణతే ప్రజాః। ఆనన్దరూపాస్తిష్ఠన్తి కామాయాన్నం భవిష్యతీతి॥౧౦॥

యదా పర్జన్యో భూత్వాఽభివర్షసి త్వమథ తదాఽన్నం ప్రాప్యేమాః ప్రజాః ప్రాణతే ప్రాణచేష్టాం కుర్వన్తీత్యర్థః। అథవా ప్రాణ తే తవేమాః ప్రజాః స్వాత్మభూతాస్త్వదన్నసంవర్ధితాస్త్వదభివర్షణదర్శనమాత్రేణ చాఽఽనన్దరూపాః సుఖం ప్రాప్తా ఇవ సత్యస్తిష్ఠన్తి। కామాయేచ్ఛాతోఽన్నం భవిష్యతీత్యేవమభిప్రాయః॥౧౦॥

కించ—

వ్రాత్యస్త్వం ప్రాణైకఋషిరత్తా విశ్వస్య సత్పతిః।

వయమాద్యస్య దాతారః పితా త్వం మాతరిశ్వ నః॥౧౧॥

ప్రథమజత్వాదన్యస్య సంస్కర్తురభావాదసంస్కృతో వ్రాత్యస్త్వమ్। స్వభావత ఏవ శుద్ధ ఇత్యభిప్రాయః। హే ప్రాణైకఋషిస్త్వమాథర్వణానాం ప్రసిద్ధ ఏకర్షినామాఽగ్నిః సన్నత్తా సర్వహవిషామ్। త్వమేవ విశ్వస్య సర్వస్య సతో విద్యమానస్య పతిః సత్పతిః। సాధుర్వా పతిః సత్పతిః। వయం పునరాద్యస్య తవాదనీయస్య హవిషో దాతారః। త్వం పితా మాతరిశ్వ హే మాతరిశ్వన్నోఽస్మాకమ్। అథవా మాతరిశ్వనో వాయోస్త్వమ్। అతశ్చ సర్వస్యైవ జగతః పితృత్వం సిద్ధమ్॥౧౧॥

అసంస్కృత ఇతి। సంస్కారహీనో వ్రాత్య ఇతి స్మృతేరిత్యర్థః। అనేన స్వతః శుద్ధత్వం వివక్షితమిత్యాహ— స్వభావత ఏవేతి। మాతరిశ్వేతి। మాతరిశ్వ న ఇత్యత్ర నలోపశ్ఛాన్దస ఇత్యర్థః। వాయోస్త్వమితి। పితేత్యనుషఙ్గః। అస్మిన్వ్యాఖ్యానే వాయుమాత్రపితృత్వాదస్మదాదిసర్వపితృత్వమనుక్తం స్యాదత ఆహ—అతశ్చేతి। అస్మదాదిసర్వజనకత్వాద్వాయోస్త-జ్జనకస్యాఽఽకాశాత్మనః ప్రాణస్య సర్వజనకత్వం సిద్ధమిత్యర్థః॥౧౧॥

కిం బహునా—

యా తే తనూర్వాచి ప్రతిష్ఠితా యా శ్రోత్రే యా చ చక్షుషి।

యా చ మనసి సంతతా శివాం తాం కురు మోత్క్రమీః॥౧౨॥

యా తే త్వదీయా తనూర్వాచి ప్రతిష్ఠితా వక్తృత్వేన వదనచేష్టాం కుర్వతీ। యా భోత్రే యా చ చక్షుషి యా చ మనసి సంకల్పాదివ్యాపారేణ సంతతా సమనుగతా తనూస్తాం శివాం శాన్తాం కురు మోత్క్రమీరుత్క్రమణేనాశివాం మా కార్షీరిత్యర్థః॥౧౨॥

వాచి ప్రతిష్ఠితేతి। వాచ్యపానరూపా తనూః ప్రతిష్ఠితా। శ్రోత్రే వ్యానరూపా। చక్షుషి ప్రాణరూపా। మనసి సమానరూపా। 'స ప్రాణస్తచ్చక్షుః స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రం సోఽపానః సా వాక్స సమానస్తన్మనః' ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః। ఉత్క్రమణేనేతి। ప్రాణోత్క్రమణే సత్యపానాద్యాత్మికా వాగాదిరూపా తనూరశివా కార్యాయోగ్యా స్యాదిత్యర్థః॥౧౨॥

కిం బహునా—

ప్రాణస్యేదం వశే సర్వం త్రిదివే యత్ప్రతిష్ఠితమ్ । మాతేవ పుత్రాన్రక్షస్వ శ్రీశ్చ ప్రజ్ఞాం చ విధేహి న ఇతి ॥౧౩॥ఇత్యథర్వవేదీయప్రశ్నోపనిషది ద్వితీయః ప్రశ్నః॥౨॥

అస్మిల్లోఽకే ప్రాణస్యైవ వశే సర్వమిదం యత్కించిదుపభోగజాతం త్రిదివే తృతీయస్యాం దివి చ యత్ప్రతిష్ఠితం దేవాద్యుపభోగలక్షణం తస్యాపి ప్రాణ ఏవేశితా రక్షితా। అతో మాతేవ పుత్రానస్మాన్రక్షస్వ పాలయస్వ। త్వన్నిమిత్తా హి బ్రాహ్మ్యః క్షాత్రియాశ్చ శ్రియస్తాస్త్వం శ్రీశ్చ శ్రియశ్చ ప్రజ్ఞాం చ త్వత్స్థితినిమిత్తాం విధేహి నో విధత్స్వేత్యర్థః। ఇత్యేవం సర్వాత్మతయా వాగాదిభిః ప్రాణైః స్తుత్యా గమితమహిమా ప్రాణః ప్రజాపతిరత్తేత్యవధృతమ్ ॥౧౩॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాద-

శిష్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే

ద్వితీయః ప్రశ్నః॥౨॥

బ్రాహ్మ్య ఇతి। ఋగాదిమన్త్రరూపా బ్రాహ్మ్యః శ్రియః। 'ఋచః సామాని యజూంఁషి। సా హి శ్రీరమృతా సతామ్' ఇతి శ్రుతేః। క్షాత్ర్యః ప్రసిద్ధా ధనాద్యైశ్వర్యరూపాః। అస్మిన్ప్రశ్నే నిర్ధారితం గుణం సంగృహ్యాఽఽహ— ఇత్యేవమితి। ఇదం వరిష్ఠత్వాదేరుపలక్షణమ్ ॥౧౩॥

ఇత్యానన్దజ్ఞానవిరచితప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ద్వితీయః ప్రశ్నః॥౨॥

అథ తృతీయః ప్రశ్నః ।

అథ హైనం కౌసల్యశ్చాఽఽశ్వలాయనః పప్రచ్ఛ। భగవన్కుత ఏష ప్రాణో జాయతే కథమాయాత్యస్మిఞ్శరీర ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్య కథం ప్రాతిష్ఠతే కేనోత్క్రమతే కథం బాహ్యమభిధత్తే కథమధ్యాత్మమితి ॥౧॥

అథ హైనం కౌసల్యశ్చాఽఽశ్వలాయనః పప్రచ్ఛ। ప్రాణో హ్యేవం ప్రాణైర్నిర్ధారితతత్త్వైరుపలబ్ధమహిమాఽపి సంహతత్వాత్సావయవత్వాదస్య కార్యత్వమతః పృచ్ఛామి। భగవన్కుతః కస్మాత్కారణాదేష యథావధృతః ప్రాణో జాయతే। జాతశ్చ కథం కేన వృత్తివిశేషేణాఽఽయాత్యస్మిఞ్శరీరే। కింనిమిత్తకమస్య శరీరగ్రహణమిత్యర్థః। ప్రవిష్టశ్చ శరీర ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్య ప్రవిభాగం కృత్వా కథం కేన ప్రకారేణ ప్రాతిష్ఠతే ప్రతితిష్ఠతి। కేన వా వృత్తివిశేషేణాస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రమత ఉత్క్రామతి। కథం బాహ్యమధిభూతమధిదైవతం చాభిధత్తే ధారయతి కథమధ్యాత్మమితి॥౧॥

ఏవం ప్రజాపతిత్వాత్త్రృత్వాదిగుణజాతం నిర్ధార్య ప్రాణస్యోత్పత్త్యాది నిర్ధారయంస్తదుపాసనాం విధాతుం ప్రశ్నాన్తరమవతారయతి— అథేతి। వైదర్భిప్రశ్నానన్తరమిత్యర్థః। ప్రాణైరితి। యైర్వాగాదిప్రాణైరాకాశాదిభిశ్చ ప్రాణస్య తత్త్వముపలబ్ధం తైరిత్యర్థః। ప్రాణస్య పూర్వోక్తమహిమత్వాదేవో-త్పత్తిశఙ్కాభావాత్కుత ఇతి ప్రశ్నానుపపత్తిమాశఙ్క్యాఽఽహ— అపి సంహతత్వాదితి। అనేకాత్మకత్వాత్సావయవత్వాదిత్యర్థః। శరీరగ్రహణమితి। శరీరప్రవేశ ఇత్యర్థః। ప్రాతిష్ఠిత ఇతి। ఆర్షశ్ఛాన్దసో దీర్ఘత్వమ్॥౧॥

తస్మై స హోవాచాతిప్రశ్నాన్పృచ్ఛసి బ్రహ్మిష్ఠోఽసీతి తస్మాత్తేఽహం బ్రవీమి॥౨॥

ఏవం పృష్టస్తస్మై స హోవాచాఽఽచార్యః ప్రాణ ఏవ తావద్దుర్విజ్ఞేయత్వాద్విషమప్రశ్నార్హస్తస్యాపి జన్మాది త్వం పృచ్ఛస్యతోఽతిప్రశ్నాన్పృచ్ఛసి। బ్రహ్మిష్ఠోఽసీత్యతిశయేన త్వం బ్రహ్మవిదతస్తుష్టోఽహం తస్మాత్తే తుభ్యం బ్రవీమి యత్పృష్టం శృణు॥౨॥

విషమేతి। విషమం దుర్ఘటం యథా తథా ప్రశ్నార్హ ఇత్యర్థః। అతిప్రశ్నానితి। త్వదన్యేషాం ప్రశ్నానతిక్రాన్తానన్యదీయప్రశ్నాగోచరాన్సూక్ష్మప్రశ్నా-న్స్పష్టవ్యార్థానిత్యర్థః। అతిశయేనేతి।

అపరబ్రహ్మాపేక్షయాఽతిశయితముఖ్యబ్రహ్మవిదసి త్వమితి ప్రోత్సాహార్యం స్తౌతీతి భావః॥౨॥

ఆత్మన ఏష ప్రాణో జాయతే। యథైషా పురుషే ఛాయైతస్మిన్నేతదాతతం మనోకృతేనాఽఽయాత్యస్మిఞ్ఛరీరే॥3॥

ఆత్మనః పరస్మాత్పురుషాదక్షరాత్సత్యాదేష ఉక్తః ప్రాణో జాయతే। కథమిత్యత్ర దృష్టాన్తః। యథా లోక ఏషా పురుషే శిరఃపాణ్యాదిలక్షణే నిమిత్తే ఛాయా నైమిత్తికీ జాయతే తద్వదేతస్మిన్బ్రహ్మణ్యేతత్ప్రాణాఖ్యం ఛాయాస్థానీయమనృతరూపం తత్త్వం సత్యే పురుష ఆతతం సమర్పితమిత్యేతత్। ఛాయేవ దేహే మనోకృతేన మనః సంకల్పేచ్చాదినిష్పన్నకర్మనిమిత్తేనేత్యేతద్వక్ష్యతి హి పుణ్యేన పుణ్యమిత్యాది। తదేవ సక్తః సహ కర్మణేతి చ శ్రుత్యన్తరాత్। ఆయాత్యాగచ్ఛత్యస్మిశరీరే॥3॥

‘దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః, అక్షరాత్పరతః పరః' 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణః' ఇతి మన్త్రావత్ర సంవాదయితుం తద్గతవిశేషణాన్యాహ– పరస్మాదితి। అత్ర దృష్టాన్త ఇతి। తస్యానృతత్వార్థం దృష్టాన్త ఉచ్యత ఇత్యర్థః। ఛాయేతి। ప్రతిబిమ్బాదిరూపేత్యర్థః। ఏతస్మిన్నితి। ప్రకృతే జనక ఆత్మని బ్రహ్మణీత్యర్థః। కథమాయాతీత్యస్యోత్తరమాహ— మనోకృతేనేతి। సంధిరార్ష:। తదేవ సక్త ఇతి। అస్య కర్మిణో మనో యస్మిన్ఫలే నిషక్తం సంసక్త ఆసక్తః సంస్తదేవ ఫలం కర్మణా సహైతీతి శ్రుతౌ చ శరీరగ్రహణం కర్మసాధ్యముక్తమిత్యర్థః॥3॥

యథా సమ్రాడేవాధికృతాన్వినియుఙ్క్తే। ఏతాన్గ్రామానేతాన్గ్రామానధితిష్ఠస్వేత్యేవమేవైష ప్రాణ ఇతరాన్ప్రాణా-న్పృథక్పృథగేవ సంనిధత్తే॥౪॥

యథా యేన ప్రకారేణ లోకే రాజా సమ్రాడేవ గ్రామాదిష్వధికృతాన్వినియుఙ్క్తే। కథమ్। ఏతాన్గ్రామానేతాన్గ్రామానాధితిష్ఠస్వతి। ఏవమేవ యథా దృష్టాన్తః। ఏష ముఖ్యః ప్రాణ ఇతరాన్ప్రాణాంశ్చక్షురాదీనాత్మభేదాంశ్చ పృథక్పృథగేవ యథాస్థానం సంనిధత్తే వినియుఙ్క్తే॥౪॥

ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్యేత్యస్యోత్తరం దృష్టాన్తేనాఽఽహ— యథేతి। ఇతరానితి। ఇతరాంశ్చక్షురాదీన్యథాస్థానమక్ష్యాదిగోలకస్థానే సంనిధత్తే సంనిధాపయతి। ఆత్మభేదాన్ముఖ్యప్రాణస్య వృత్తిభేదాన్ప్రాణాపానాదీన్వాయ్వాదిషు నియుఙ్క్తే ఇతి। అత్ర శ్రుత్యా నేత్రాదీనాం చక్షురాదిస్థానానాం స్పష్టత్వాత్తాని నోక్తానీతి ద్రష్టవ్యమ్॥౪॥

తత్ర విభాగః—

పాయూపస్థేఽపానం చక్షుఃశ్రోత్రే ముఖనాసికాభ్యాం ప్రాణః స్వయం ప్రాతిష్ఠతే మధ్యే తు సమానః। ఏష హ్యేతద్ధుతమన్నం సమం నయతి తస్మాదేతాః సప్తార్చిషో భవన్తి॥౫॥

పాయూపస్థే పాయుశ్చోపస్థశ్చ పాయూపస్థం తస్మిన్నపానమాత్మభేదం మూత్రపురీషాద్యపనయనం కుర్వంస్తిష్ఠతి సంనిధత్తే। తథా చక్షుఃశ్రోత్రే చక్షుశ్చ శ్రోత్రం చ చక్షుఃశ్రోత్రం తస్మింశ్చక్షుఃశ్రోత్రే। ముఖనాసికాభ్యాం చ ముఖం చ నాసికా చ తాభ్యాం ముఖనాసికాభ్యాం చ నిర్గచ్ఛన్ప్రాణః స్వయం సమ్రాట్స్థానీయః ప్రాతిష్ఠతే ప్రతితిష్ఠతి। మధ్యే తు ప్రాణాపానయోః స్థానయోర్నాభ్యామ్। సమానోఽశితం పీతం చ సమం నయతీతి సమానః। ఏష హి యస్మాద్యదేతద్భుతం భుక్తం పీతం చాఽఽత్మాగ్నౌ ప్రక్షిప్తమన్నం సమం నయతి తస్మాదశితపీతేన్ధనాదగ్నేరౌదర్యాద్ధృదయదేశం ప్రాప్తాదేతాః సప్తసంఖ్యాకా అర్చిషో దీప్తయో నిర్గచ్ఛన్త్యోభవన్తి శీర్షణ్యః। ప్రాణద్వారా దర్శనశ్రవణాదిలక్షణరూపాదివిషయప్రకాశా ఇత్యభిప్రాయః॥౫॥

యః కుర్వంస్తిష్ఠతి తం సంనిధత్తే వినియుఙ్క్తే ఇత్యర్థః। మధ్య ఇతి। ప్రాణాపానయోర్మధ్యే యా నాభిస్తస్యాం సమానః ప్రతితిష్ఠతీత్యన్వయః। సమానశబ్దార్థముక్తం శ్రుత్యారూఢం కరోతి— ఏష హేతి। ఆత్మాగ్నావితి। ఆత్మని శరీరేఽగ్నిర్జాఠరాగ్నిస్తస్మిన్నిత్యర్థః। ఏవం హుతపదబలాదన్నస్య హవిష్ట్వం జాఠరాగ్నేరాహవనీయత్వం ప్రక్షేపస్య హోమత్వం చోక్త్వా శీర్షణ్యసప్తద్వారాన్నిర్గతానాం జ్ఞానానామర్చిష్ట్వం వక్తుం తస్మాదేతా ఇతి వాక్యం వ్యాచష్టే— తస్మాదితి। ప్రాప్తాదితి। అగ్నేరౌదర్యాద్ధేతోః ప్రాప్తపరిపాకాదన్నరసాదన్ననాడీద్వారా దేహం

ప్రాప్తం నాడీస్థానం హృదయం ప్రాప్తాదన్నరసాదితి శేషః। దర్శనద్వయం శ్రవణద్వయం ప్రాణద్వయం ముఖం చైకం రసనా(న)మితి సప్తార్చిషః। జాఠరాగ్నిపాకజన్యాన్నరసబలేన దర్శనాదీనాం ప్రవృత్తేస్తేషు తదర్చివారోప ఇత్యర్థః॥౫॥

హృది హ్యేష ఆత్మా। అత్రైతదేకశతం నాడీనాం తాసాం శతం శతమేకైకస్యాం ద్వాసప్తతిర్ద్వాసప్తతిః ప్రతిశాఖానాడీసహస్రాణి భవన్త్యాసు వ్యానశ్చరతి॥౬॥

హృది హ్యేష పుణ్డరీకాకారమాంసపిణ్డపరిచ్ఛిన్నే హృదయాకాశ ఏష ఆత్మాఽఽత్మనా సంయుక్తో లిఙ్గాత్మా। అత్రాస్మిన్హృదయ ఏతదేకశతమేకోత్తరశతం సంఖ్యయా ప్రధాననాడీనాం భవతీతి। తాసాం శతం శతమేకైకస్యాః ప్రధాననాడ్యా భేదాః। పునరపి ద్వాసప్తతిర్ద్వాసప్తతిర్ద్వే ద్వే సహస్రే అధికే సప్తతిశ్చ సహస్రాణి। సహస్రాణాం ద్వాసప్తతిః ప్రతిశాఖానాడీసహస్రాణి ప్రతిప్రతినాడీశతం సంఖ్యయా ప్రధాననాడీనాం సహస్రాణి భవన్తి। ఆసు నాడీషు వ్యానో వాయుశ్చరతి। వ్యానో వ్యాపనాత్। ఆదిత్యాదివ రశ్మయో హృదయాత్సర్వతోగామినీభిర్నాడీభిః సర్వదేహం సంవ్యాప్య వ్యానో వర్తతే। సన్ధిస్కన్ధమర్మదేశేషు విశేషేణ ప్రాణాపానవృత్త్యోశ్చ మధ్య ఉద్భూతవృత్తిర్వీర్యవత్కర్మకర్తా భవతి॥౬॥

వ్యానస్య నాడీరూపం స్థానం దర్శయితుం నాడీనాముత్పత్తిస్థానం వక్తుమాహ— హృదీత్యాదినా। హృదయస్య లిఙ్గాత్మస్థానత్వోక్తేః। ప్రయోజనం తు కేచిద్యోగినో నాభికన్దస్య నాడ్యుత్పత్తిస్థానత్వం వదన్తి తన్నిరాకరణమ్। తత్రైవ లిఙ్గాత్మనః సంచరణర్థా నాడ్యః। నాడీభిః ప్రత్యవసృప్యేత్యాదిశ్రుతేః। తతశ్చ లిఙ్గాత్మనో హృదయస్థానత్వే తత్సంచారమార్గభూతనాడీనామపి తదేవోత్పత్తిస్థానమ్। అన్యథా ప్రదేశాన్తరస్థనాడీనాం తన్మార్గత్వాయోగాత్। ద్వాసప్తతిసహస్రాణి హృదయాత్పురతితమభిప్రతిష్ఠన్త ఇతి శ్రుతేశ్చేతి। లిఙ్గశరీరస్యాఽఽత్మత్వమాత్మోపాధిత్వేన తద్యోగాదిత్యాహ— ఆత్మనా సంయుక్త ఇతి। యస్మాల్లిఙ్గాత్మా హృది వర్తతే తత్సంచారమార్గభూతనాడీనామపి తదేవ స్థానమిత్యాహ— అత్రేతి । నాడీనాం శరీరవిధారకత్వేన ప్రసిద్ధత్వం వక్తుమేతదితి విశేషణమ్। తస్య స్పష్టత్వాద్భాష్యే న వ్యాఖ్యాతమ్। ఏకైకస్యా నాడ్యాః శాఖానాడ్యః శతం శతం భవతీత్యాహ—

తాసామితి। తతశ్చ శతోత్తరమయుతం శాఖానాడ్య ఇత్యర్థః। శాఖానాడీనాం చ ప్రత్యేకం ద్వ్యధికసప్తతిసహస్రాణి ప్రతిశాఖానాడ్యః సన్తీత్యాహ— పునరపీతి। సప్తతిరితి పదస్య సంఖ్యాప్రధానత్వే సహస్రాణీత్యస్య తేన సామానాధికరణ్యాయోగాత్షష్ఠ్యన్తతయా వ్యాచష్టే— సహస్రాణామితి। ప్రతిశాఖేతి। ప్రతిశాఖాభ్యో నిర్గతాం అల్పశాఖాః ప్రతిశాఖాః। ద్వాసప్తతిరిత్యత్ర వీప్సార్థమాహ— ప్రతిప్రతీతి। ప్రతిప్రతినాడీశతమిత్యనన్తరమేకైకస్యా ఇత్యనుషఙ్గః। తథా చ ప్రతిప్రతినాడీశతమేకైకస్యా నాడ్యాః ప్రతిశాఖానాడీనాం ద్వాసప్తతిసహస్రాణి భవన్తీత్యర్థః। తథా చ మూలశాఖాప్రతిశాఖానాడ్యో మిలిత్వా ద్వాసప్తతికోట్యో ద్వాసప్తతిలక్షాణి దశసహస్రం చ శతద్వయమేకా చ భవన్తీతి ద్రష్టవ్యమ్। ఏవం నాడీరుక్త్వా వ్యానస్య తత్సాధనత్వమాహ— ఆస్వితి। సూక్ష్మాసు నాడీషు విద్యమానస్య వ్యానస్య కథం వ్యాపకత్వమిత్యాశఙ్క్య నాడీనాం సర్వదేహవ్యాప్తేస్తత్స్థస్యాపి వ్యానస్య తద్ద్వారా వ్యాప్తిరిత్యాహ— ఆదిత్యాదివేతి। యథాऽऽదిత్యాద్వినిర్గత్య రశ్మయః సర్వతో గతాస్తథా హృదయాత్సర్వతోగామిన్యో నాడ్యస్తాభిరితి యోజ్యమ్। సామాన్యేన సర్వశరీరవ్యాప్తావపి విశేషస్థానమాహ— సంధీతి। ప్రాణేతి। ఉచ్ఛ్వాసనిఃశ్వాసయోః ప్రాణాపానవృత్త్యోరభావే వ్యానవృత్తిరుద్భవతీత్యర్థః। వీర్యవదితి। అథ యః ప్రాణాపానయోః సంధిః స వ్యాన ఇత్యుక్త్వా యాని వీర్యవన్తి కర్మాణి బలవతా పురుషేణ సాధ్యాని ధనురాయమనాదీని తాన్యప్రాణన్ననపాన న్కరోతీతి శ్రుత్యన్తరోక్తేరిత్యర్థః॥౬॥

అథైకయోర్ధ్వ ఉదానః పుణ్యేన పుణ్యం లోకం నయతి పాపేన పాపముభాభ్యామేవ మనుష్యలోకమ్॥౭॥

అథ యా తు తత్రైకశతానాం నాడీనాం మధ్య ఊర్ధ్వగా సుషుమ్నాఖ్యా నాడీతయైకయోర్ధ్వః సన్నుదానో వాయురాపాదతలమస్తకవృత్తిః సంచరన్పుణ్యేన కర్మణా శాస్త్రవిహితేన పుణ్యం లోకం దేవాదిస్థానలక్షణం నయతి ప్రాపయతి। పాపేన తద్విపరీతేన పాపం నరకం తిర్యగ్యోన్యాదిలక్షణమ్। ఉభాభ్యాం సమప్రధామాభ్యాం పుణ్యపాపాభ్యామేవం మనుష్యలోకం నయతీత్యనువర్తతే॥౭॥

ఇదానీముదానస్య స్థానం వదన్నేనోత్క్రమత ఇత్యస్యోత్తరమాహ— యా త్వితి। ఉభాభ్యాం సమప్రధానాభ్యామితి। అనేన పుణ్యాధిక్యే దేవలోకం పాపాధిక్యే నరకలోకం నయతీతి పూర్వం వ్యాఖ్యాతం భవతి॥౭॥

ఆదిత్యో హ వై బాహ్యః ప్రాణ ఉదయత్యేష హ్యేనం-చాక్షుషం ప్రాణమనుగృహ్ణానః। పృథివ్యాం యా దేవతా సైషా పురుషస్యాపానమవష్టభ్యాన్తరా యదాకాశః స సమానో వాయుర్వ్యానః॥౮॥

ఆదిత్యో హ వై ప్రసిద్ధో హ్యాధిదైవతం బాహ్యః ప్రాణః। స ఏష ఉదయత్యుగచ్ఛతి। ఏష హ్యేనమాధ్యాత్మికం చక్షుషి భవం చాక్షుషం ప్రాణం ప్రకాశేనానుగృహ్ణానో రూపోపలబ్ధౌ చక్షుష ఆలోకం కుర్వన్నిత్యర్థః। తథా పృథివ్యామభిమానినీ యా దేవతా ప్రసిద్ధా సైషా పురుషస్యాపానమపానవృత్తిమవష్టభ్యాఽఽకృష్య వశీకృత్యాధ ఏవాపకర్షణేనానుగ్రహం కుర్వతీ వర్తత ఇత్యర్థః। అన్యథా హి శరీరం గురుత్వాత్పతేత్సావకాశే బోద్ధచ్చేత్। యదేతదన్తరా మధ్యే ద్యావాపృథివ్యోర్య ఆకాశస్తత్స్థో వాయురాకాశ ఉచ్యతే। మఞ్చస్థవత్। సం సమానః సమానమనుగృహ్ణానో వర్తత ఇత్యర్థః। సమానస్యాన్తరాకాశస్థత్వసామాన్యాత్। సామాన్యేన చ యో బాహ్యో వాయుః స వ్యాప్తిసామాన్యాద్వ్యానో వ్యానమనుగృహ్ణానో వర్తత ఇత్యభిప్రాయః॥౮॥

కథం బాహ్యమభిధత్తే కథమధ్యాత్మమిత్యస్యోత్తరమాహ— ఆదిత్య ఇతి। యా దేవతా ప్రసిద్ధేతి। అగ్నిదేవతా పృథివ్యేవ యస్యాఽఽయతనమగ్నిర్లోక ఇతి శ్రుతేరగ్నిసంబద్ధా(న్ధాః) వగమాదిత్యర్థః। అవష్టభ్యేత్యనన్తరమధ్యాహారేణ వాక్యం పూరయతి— అధ ఏవాపకర్షణేనేతి। వృత్తార్థం స్తమ్భాదేరుర్ధ్వముఖేన నిఖాతస్య పరితో విద్యమానరజ్జుభిరధ ఏవాపకర్షణేన పతనామావవదధ ఏవాపకర్షణేన శరీరస్య పతనాభావః సిధ్యతీత్యర్థః। అనుగ్రహమితి। శరీరధారణలక్షణమిత్యర్థః। అన్యథేతి। పృథివీదేవతాయా విధారణకరణే గురుత్వాదపానేనాధ ఆకర్షణాశ్చ సావకాశే భూమ్యాదిపతన ప్రతిబన్ధకా భావస్థలే పతేదిత్యర్థః। అన్తరా యదాకాశ ఇతి వాక్యం వ్యాచష్టే— యదేతదితి। యదితి క్లీవత్వం ఛాన్దసమిత్యాహ— య ఆకాశ ఇతి। మఞ్చస్థవదితి। మఞ్చాః క్రోశన్తీత్యత్ర మఞ్చశబ్దేన మఞ్చస్థా యథా లక్ష్యన్తే తథాఽఽకాశశబ్దేన తత్స్థో వాయుర్లక్ష్యత ఇత్యర్థః। స సమాన ఇతి। సామానాధికరణ్యమనుగ్రాహ్యానుగ్రాహకయోరభేదోపచారాదిత్యాహ— సమానమనుగృహ్ణాన ఇతి। ఏవముత్తరత్రాప్యనుగ్రహే హేతుమాహసమానస్యేతి। శరీరాన్తరాకాశస్థత్వం సమానస్య ద్యావాపృథివ్యన్తరాకాశస్థత్వం బాహ్యవాయోరిస్యన్తరాకాశస్థత్వం తయోస్తుల్యమిత్యర్థః।

వాయుర్వ్యాన ఇత్యత్ర త్వన్తరాకాశస్థత్వం విశేషరహితం వాయుసామాన్యేన సముచ్చీయత ఇతి న పూర్వాభేద ఇత్యాహ— సామాన్యేనేతి ॥౮॥

తేజో హ వా ఉదానస్తస్మాదుపశాన్తతేజాః।

పునర్భవమిన్ద్రియైర్మనసి సంపద్యమానైః॥౯॥

యద్వాహ్యం హ వై ప్రసిద్ధం సామాన్యం తేజస్తచ్ఛరీర ఉదాన ఉదానం వాయుమనుగృహ్ణాతి స్వేన ప్రకాశేనేత్యభిప్రాయః। యస్మాత్తేజఃస్వభావో బాహ్యతేజోనుగృహీత ఉత్క్రాన్తికర్తా తస్మాద్యదా లౌకికః పురుష ఉపశాన్తతేజా భవతి। ఉపశాన్తం స్వాభావికం తేజో యస్య సః। తదా తం క్షీణాయుషం ముమూర్షుః విద్యాత్। స పునర్భవం శరీరాన్తరం ప్రతిపద్యతే। కథమ్। సహేన్ద్రియైర్మనసి సంపద్యమానైః ప్రవిశద్భిర్వాగాదిభిః॥౯॥

తేజో హ వా ఇతి వాక్యం వ్యాచష్టే— యద్వాహ్యమితి। పూర్వమాదిత్యాత్మకం విశేషతేజ ఉక్తమత్ర తేజః సామాన్యముచ్యత ఇతి న పౌనరుక్త్యమిత్యాహ— సామాన్యం తేజ ఇతి। ఏవమాదిత్యాదినా రూపేణ ముఖ్యప్రాణస్య ప్రాణాపానసమానోదానవ్యానానుగ్రాహకత్వోక్త్యాఽధ్యాత్మం ప్రాణాదివృత్త్యనుగ్రాహకత్వముక్తమ్। ఆదిత్యాగ్న్యాకాశసామాన్యవాయుతేజోరూపీ సన్బాహ్యమధిదైవమాదిత్యాదికం ధారయతీత్యుక్తమ్। తద్రూపేణావస్థానమేవ తద్ధారణం ప్రాణాపానాద్యనుగ్రహేణ చక్షురాద్యనుగ్రహోక్తేస్తద్ద్వారా తద్గ్రాహ్యాధిభూతవిధారకత్వముక్తమ్। స ప్రాణస్తశ్చక్షుః సోఽపానః సా వాక్స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రం స సమానస్తన్మనః స ఉదానః స వాయురితి శ్రుత్యన్తరే చక్షురాదీనాం ప్రాణాద్యాత్మకత్వోక్తేశ్చ-క్షురాద్యనుగ్రాహకత్వోక్త్యా చక్షురాదిరూపాధ్యాత్మవిధారకస్త్వం చోక్తమితి కథం బాహ్యమభిధత్తే కథమధ్యాత్మమిత్యస్యోత్తరముక్తమితి ద్రష్టవ్యమ్। తేజస ఉదానవాయ్వనుగ్రాహకత్వం వ్యతిరేకప్రదర్శనేన సాధయతి— యస్మాదితి। యస్మాత్తేజఃస్వభావ ఉత్క్రాన్తికృదప్యుదానవాయు-ర్బాహ్యతేజోనుగృహీతః సన్నేవ శరీరే వర్తతే తస్మాజ్జీవజీవనహేతుకర్మోపరమే బాహ్యతేజోనుగ్రహాభావేనోపశాన్తతేజా ముమూషుర్భవతీత్యన్వయః। స్వాభావికమితి। జాఠరాగ్నికృతం హస్తాదినా స్వశరీరస్పర్శే సత్యుష్ణత్వేనోపలభ్యమానం తేజ ఇత్యర్థః। భవత్యుత్పద్యత ఇతి భవః శరీరమిత్యర్థః। శరీరాన్తరప్రతిపత్తిరాత్మనోఽక్రియస్య న భవతీతి శఙ్కతే— కథమితి।

ఇన్ద్రియోపాధివశాదిత్యాహ— సహేతి। మనసి సంపద్యమానైరిన్ద్రియైః సహ శరీరాన్తరం ప్రతిపద్యత ఇతి పూర్వేణాన్వయః॥౯॥

యచ్చిత్తస్తేనైష ప్రాణమాయాతి ప్రాణస్తేజసా యుక్తః।

సహాఽఽత్మనా యథాసంకల్పితం లోకం నయతి॥౧౦॥

మరణకాలే యచ్చిత్తో భవతి తేనైవ చిత్తేన సంకల్పేనేన్ద్రియైః సహ ప్రాణం ముఖ్యప్రాణవృత్తిమాయాతి। మరణకాలే క్షీణేన్ద్రియవృత్తిః సన్ముఖ్యయా ప్రాణవృత్త్యైవావతిష్ఠత ఇత్యర్థః। తదాఽభివదన్తి జ్ఞాతయ ఉచ్ఛ్వసితి జీవతీతి। స చ ప్రాణస్తేజసోదానవృత్త్యా యుక్తః సన్సహాఽఽత్మనా స్వామినా భోక్త్రా స ఏవముదానవృత్త్యైవ యుక్తః ప్రాణస్తం భోక్తారం పుణ్యపాపకర్మవశాద్యథాసంకల్పితం యథాభిప్రేతం లోకం నయతి ప్రాపయతి॥౧౦॥

ఉక్తశరీరాన్తరప్రాప్తిమేవోత్క్రాన్తిక్రమప్రదర్శనేన స్పష్టీకర్తుం యచ్చిత్త ఇత్యాది వాక్యం తదపేక్షితాధ్యాహారం కుర్వన్వ్యాచష్టే— మరణేతి। యశ్చిత్త ఇతి। యదేవ దేవతిర్యగాది శరీరం సమ్యగితి చిత్తే యస్య స యచ్చిత్త ఇత్యర్థః। ప్రాణం ప్రత్యాగమనం లోకవ్యవహారేణ ప్రథయతి— తదేతి। తేజసా తేజోనుగృహీతయోదానవృత్త్యేత్యర్థః। ఏవంభూతో భోక్తో(క్తు)దానసంయుక్తః ప్రాణః కం నయతీత్యపేక్షాయాం తమేవ భోక్తారం నయతీతి వదన్వాక్యార్థమాహ— స ఏవమితి। ఏవకారస్య తమేవేత్యన్వయః। యథాసంకల్పితమితి। కర్మజ్ఞానాదిసాధనానుష్ఠానదశాయాం సంకల్పితం మరణకాలే వాసనారూపేణ పునరభివ్యక్తం లోకం దేవాదిశరీరమిత్యర్థః॥౧౦॥

య ఏవం విద్వాన్ప్రాణం వేద। న హాస్య ప్రజా హీయతేఽమృతో భవతి తదేష శ్లోకః॥౧౧॥

యః కశ్చిదేవం విద్వాన్యథోక్తవిశేషణైర్విశిష్టముత్పత్త్యాదిభిః ప్రాణం వేద జానాతి తస్యేదం ఫలమైహికమాముష్మికం చోచ్యతే। న హాస్య నైవాస్య విదుషః ప్రజా పుత్రపౌత్రాదిలక్షణా

హీయతే ఛిద్యతే। పతితే చ శరీరే ప్రాణసాయుజ్యతయాఽమృతోఽమరణధర్మా భవతి। తదేతస్మిన్నర్థే సంక్షేపాభిధాయక ఏష శ్లోకో మన్త్రో భవతి॥౧౧॥

ఏవం ప్రాణస్వరూపం నిర్ధార్థం తదుపాసనం విధత్తే— యః కశ్చిదితి। ఉత్పత్త్యాదిభిర్యథోక్తవిశేషణైర్విశిష్టమ్। ఆత్మనః ప్రాణో జాయతే మనఃకృతాభ్యాం ధర్మాధర్మాభ్యాం శరీరం గృహ్ణాతి। ఆత్మానం చ పఞ్చధా విభజ్య పాయూపస్థయోరపానం, స్వస్వరూపం ప్రాణం చక్షుఃశ్రోత్రయోః, నాభౌ సమానం, నాడీసమూహే వ్యానమ్, ఉదానం చ సుషుమ్నాయాం స్థాపయతి। ఉదానేనోత్క్రామతి, బాహ్యైః ప్రాణాపానవ్యానసమానోదానానుగ్రాహకైరాదిత్యపృథివీ-దేవతాకాశవాయుతేజోరూపైరధిదైవమాదిత్యాదికృతానుగ్రహైరధ్యాత్మం చక్షుర్వాక్ఛ్రోత్రమనస్త్వక్చక్షురాదిగ్రాహ్యమధిభూతం చ ధారయతి। స ఏవోదానవృత్త్యా భోక్త్రా చ యుక్తో భోక్తారం లోకాన్తరం నయతి। స ఏవ చ వరిష్ఠః ప్రజాపతిరత్తా చేత్యేవం ప్రాణం వేదేత్యర్థః। ఐహికఫలముక్త్వాఽఽముష్మికఫలమాహ— పతిత ఇతి। అమృతత్వం చ నాత్ర ముఖ్యం కింతు ప్రాణసాయుజ్యమేవేత్యాహ— ప్రాణేతి। ఇదం కామినః, నిష్కామస్య తు చిత్తైకాగ్ర్యమ్। తచ్ఛుద్ధిద్వారా ముఖ్యమేవామృతత్వం భవతీతి ద్రష్టవ్యమ్॥౧౧॥

ఉత్పత్తిమాయతిం స్థానం విభుత్వం చైవ పఞ్చధా। అధ్యాత్మం చైవ ప్రాణస్య విజ్ఞాయామృతమశ్నుతే విజ్ఞాయామృతమశ్నుత ఇతి॥౧౨॥

ఇత్యథర్వవేదీయప్రశ్నోపనిషది తృతీయః ప్రశ్నః॥3॥

ఉత్పత్తిం పరమాత్మనః ప్రాణస్యాఽఽయతిమాగమనం మనోకృతేనాస్మిఞ్శరీరే స్థానం స్థితిం చ పాయూపస్థాదిస్థానేషు విభుత్వం చ స్వామ్యమేవ సమ్రాడివ(?) ప్రాణవృత్తిభేదానాం పఞ్చధా స్థాపనమ్। బాహ్యమాదిత్యాదిరూపేణాధ్యాత్మం చైవ చక్షురాద్యాకారేణావస్థానం విజ్ఞాయైవం ప్రాణ(?) మమృతమశ్నుత ఇతి। విజ్ఞాయామృతమశ్నుత ఇతి ద్విర్వచనం ప్రశ్నపరిసమాప్త్యర్థమ్॥౧౨॥

ఇతి
శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే తృతీయః ప్రశ్నః ॥3॥

_

ఆయతిమితి। ఆయాతిమిత్యర్థః। హ్రస్వత్వం ఛాన్దసమ్॥౧౨॥

ఇతి శ్రీమదానన్దజ్ఞానవిరచితప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం తృతీయః ప్రశ్నః॥3॥

అథ చతుర్థః ప్రశ్నః।

అథ హైనం సౌర్యాయణీ గార్గ్యః పప్రచ్ఛ।

అథ హైనం సౌర్యాయణీ గార్గ్యః పప్రచ్ఛ ప్రశ్నత్రయేణాపరవిద్యాగోచరం సర్వం పరిసమాప్య సంసారం వ్యాకృతవిషయం సాధ్యసాధనలక్షణమనిత్యమ్। అథేదానీమసాధ్యసాధనలక్షణమప్రాణమమనోగోచరమతీన్ద్రియవిషయం శివం శాన్తమవికృతమక్షరం సత్యం పరవిద్యాగమ్యం పురుషాఖ్యం సబాహ్యాభ్యన్తరమజం వక్తవ్యమిత్యుత్తరం ప్రశ్నత్రయమారభ్యతే।

ఏవం కర్మవిద్యాగతిశ్రవణేన విరక్తస్య ప్రాణవిద్యయా చిత్తైకాగ్ర్యతచ్ఛుద్ధిమతోఽత ఏవసాధనచతుష్టయవతో ముఖ్యాధికారిణః పరవిద్యోక్త్యర్థం ప్రశ్నత్రయమారభతే— అథ హైనామితి। పూర్వవిద్యయైవామృతత్వోక్తేరుత్తరప్రశ్నారమ్భో వ్యర్థ ఇత్యత ఆహ— ప్రశ్నత్రయేణేతి। సంసార-మితి। అతో న తన్ముఖ్యమమృతత్వమిత్యర్థః। తస్య సంసారత్వే

వ్యాకృతస్వం హేతుమాహవ్యాకృతవిషయమితి। వ్యాకృతాశ్రయం తదన్తర్గతమిత్యర్థః। సాధ్యసాధనలక్షణమితి। సాధ్యసాధనసంబన్ధేన లక్ష్యతేఽభివ్యజ్యత ఉత్పద్యత ఇతి తథా। యద్వాఽపరబహ్మణః ప్రాణస్య సాధ్యసాధనోభయాత్మకత్వాద్వా తథా। తస్మాదనిత్యమిత్యతోఽపి సంసారత్వమిత్యర్థః। వక్ష్యమాణ ఆత్మా తు న తథేత్యాహ— అసాధ్యేత్యాదినా। అతీన్ద్రియవిషయమితి। ఇన్ద్రియవిషయత్వమతిక్రాన్తమిత్యవ్యాకృతమకార్యమిత్యర్థః। తత్ర హేతు:— అప్రాణమితి। ప్రాణాగోచరత్వేన తదాత్మకకర్మేన్ద్రియాగోచరత్వం మనోగోచరత్వేన జ్ఞానేన్ద్రియాగోచరత్వముక్తమ్। సుఖరూపతామాహ— శివమితి। నివృత్తానర్థత్వమాహ— శాన్తమితి। తత్ర భావవికారరహితత్వం హేతుమాహ— అవికృతమితి। అనేనోత్పత్తిపరిణామవృద్ధయో నిషిద్ధాః। అక్షరమిత్యపక్షయవినాశౌ నిషిద్ధౌ। ఉత్పత్తినిషేధేన తదనన్తరమావ్యస్తిత్వం నిషిద్ధమ్। అత్ర సర్వత్ర హేతుః— సత్యమితి। కాలత్రయేఽప్యేకరూపమిత్యర్థః।తత్ర 'అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే' ఇత్యాది వాక్యం మానమాహ— పరవిద్యాగమ్యమితి। దివ్యో హ్యమూర్తః పురుష ఇతి మన్త్రమప్యాహ— పురుషాఖ్యమితి। కథం పురుషాశబ్దోదితం పూర్ణత్వం బాహ్యాభ్యన్తరవస్తుభేదాదత ఆహ— సబాహ్యేతి। స ఏవ బాహ్యమ్య-న్తరాత్మకస్తద్వ్యతిరేకేణ తదుభయం నాస్తీత్యర్థః। ప్రశ్నత్రయమితి। యద్యపి పఞ్చమః ప్రశ్నోఽపరవిద్యావిషయ ఏవ ప్రణవోపాసనవిషయత్వాత్తథాఽపి తస్య క్రమముక్తిఫలత్వేననిర్విశేషాత్మన్యేవ సవిశేషబ్రహ్మప్రాప్తిద్వారా పర్యవసానాత్సోఽపి పరవిషయ ఏవేతి భావః।

తత్ర సుదీప్తాదివాగ్నేర్యస్మాత్పరాదక్షరాత్సర్వే భావా విస్ఫులిఙ్గా ఇవ జాయన్తే తత్ర చైవాపియన్తీత్యుక్తం ద్వితీయే ముణ్డకే, కే తే సర్వే భావా అక్షరాద్విభజ్యన్తే। కథం వా విభక్తాః సన్తస్తత్రైవాపియన్తి। కింలక్షణం వా తదక్షరమితి। ఏతద్వివక్షయాఽధునా ప్రశ్నానుద్భావయతి—

భగవన్నేతస్మిన్పురుషే కాని స్వపన్తి కాన్యస్మిఞ్జాగ్రతి కతర ఏష దేవః స్వప్నాన్పశ్యతి కస్యైతత్సుఖం భవతి కస్మిన్ను సర్వే సంప్రతిష్ఠితా భవన్తీతి॥౧॥

భగవన్నేతస్మిన్పురుషే శిరఃపాణ్యాదిమతి కాని కరణాని స్వపన్తి స్వాపం కుర్వన్తి స్వవ్యాపారాదుపరమన్తే। కాని చాస్మిఞ్జాగ్రతి జాగరణమనిద్రావస్థాం స్వవ్యాపారం కుర్వన్తి। కతరః కార్యకరణలక్షణమోరేషదేవః స్వప్నాన్పశ్యతి। స్వప్నో నామ జాగ్రద్దర్శనాన్నివృత్తస్య జాగ్రదన్త:-శరీరే యద్దర్శనమ్। తత్కిం కార్యలక్షణేన దేవేన నిర్వర్త్యతే కింవా కరణలక్షణేన కేనచిదిత్యభిప్రాయః। ఉపరతే చ జాగ్రత్స్వప్నవ్యాపారే యత్మసన్నం

నిరాయాసలక్షణమనాబాధం సుఖం కస్యైతద్భవతి। తస్మిన్కాలే జాగ్రత్స్వప్నవ్యాపారాదుపరతాః సన్తః కస్మిన్ను సర్వే సమ్యగేకీభూతాః సంప్రతిష్ఠితాః। మధుని రసవత్సముద్రం ప్రవిష్టనద్యాదివచ్చ వివేకానర్హాః ప్రతిష్ఠితా భవన్తి సంగతాః సంప్రతిష్ఠితా భవన్తీత్యర్థః।నను న్యస్తదాత్రాదికరణవత్స్వవ్యాపారాదుపరతాని పృథక్పృథగేవ స్వాత్మన్యవతిష్ఠన్త ఇత్యేతద్యుక్తం కుతః ప్రాప్తిః సుషుప్తపురుషాణాం కరణానాం కస్మింశ్చిదేకీభావగమనాశఙ్కాయాః ప్రష్టుః। యుక్తైవ త్వాశఙ్కా। యతః సంహతాని కరణాని స్వామ్యర్థాని పరతన్త్రాణి చ జాగ్రద్విషయే। తస్మాత్స్వాపేఽపి సంహతానాం పారతన్త్ర్యేణైవ కస్మింశ్చిత్సంగతిర్న్యాయ్యేతి తస్మాదాశఙ్కానురూప ఏవ ప్రశ్నోఽయమ్। అత్ర తు కార్యకరణసంఘాతో యస్మింశ్చ ప్రలీనః సుషుప్తప్రలయకాలయోస్తద్విశేషం బుభుత్సోః స కో ను స్యాదితి కస్మిన్సర్వే సంప్రతిష్ఠితా భవన్తీతి॥౧॥

ఏవం సామాన్యేన ప్రశ్నత్రయస్యాపి సంబన్ధముక్త్వా చతుర్థప్రశ్నస్య ప్రాతిస్వికసంబన్ధమాహతత్రేతి। యస్మాదిత్యస్య కింలక్షణం వా తదక్షరమితి తచ్ఛబ్దేనాన్వయః। ఉక్తమితి। యథా సుదీప్తాత్పావకాద్విస్ఫులిఙ్గాః సహస్రశః ప్రభవన్తే సరూపాస్తథాఽక్షరాద్వివిధాః సోమ్య భావాః ప్రజాయన్తే తత్ర చైవాపియన్తీతి మన్త్రేణేత్యర్థః। ఏతద్వివక్షయేతి। మన్త్రోక్తార్థవిస్తరానువాదిత్వాదస్య బ్రాహ్మణస్యేతి భావః। అత్రాక్షరస్వరూపస్యైవ వివక్షితత్వాత్తన్నిర్ణయార్థం కాని స్వపన్తీత్యాదిప్రశ్నో జాగరితాదినా ధర్మివిశేషనిర్ధారణార్థః। అన్యథా తేషామాత్మధర్మత్వశఙ్కాయాం తన్నిర్విశేషత్త్వనిర్ణయాసిద్ధేః। భావానాం స్వరూపవిభాగాదివివక్షా తు తాః పునః పునరుదయతః ప్రచరన్తీతి దృష్టాన్తవలాద్యత్రైకీమావస్తతో విభాగేన నిర్గమనమిత్యక్షర ఏకీభూతానాం పృథివ్యాదికార్యకరణానామక్షరాద్విభాగప్రతీతేస్తావన్మాత్రేణ భాష్య ఉక్తేతి ద్రష్టవ్యమ్। తత్రాఽఽద్యప్రశ్నేన జాగరితస్య ధర్మీ పృష్టః। స్వప్నే యస్య వ్యాపారోపరమే జాగరితం నాస్తి స తస్య ధర్మ ఇతి (ధర్మీతి ?) నిశ్చేతుం శక్యత్వాత్। ద్వితీయేనావస్థాత్రయేఽపి శరీరరక్షణం కస్య ధర్మ ఇతి పృష్టమ్। జాగ్రతోఽనుపరతవ్యాపారస్య ప్రాణస్య దేహరక్షకత్వోపపత్తేః। తృతీయేన స్వప్నస్య ధర్మీ పృష్టః। చతుర్థేన సుషుప్తిధర్మీ। సుఖమహమస్వాప్సమితి సుప్తోత్థితస్య పరామర్శే సుఖస్య సుషుప్తిసంబన్ధావగమాత్। పఞ్చమప్ర-శ్నేనావస్థాత్రయవినిర్ముక్తమవస్థాత్రయపర్యవసానభూమిరూపం తురీయమక్షరం పృష్టమితి వివేకః। కార్యేతి। కార్యం శరీరం ప్రాణో వా, కరణాని మనఆదీని। పదార్థానుక్త్వా వాక్యార్థం పిణ్డీకృత్యాఽఽహ— తత్కిమితి। తత్పదం పూర్వాపరయోః సంబధ్యతే। ప్రసన్నామితి। విషయసంపర్కకాలుష్యరాహిత్యమ్। [నిరాయాసేతి]। నిరాయాసేన విక్షేపాభావమాత్రేణ లక్ష్యతేఽభివ్యజ్యతే నిర్వాతస్థాపితదీపాలోకవదనాబాధం

వినాశరహితం సత్యమాత్మస్వరూపమిత్యర్థః। ఏతదితి। సుషుప్తే ప్రకాశమానం సుఖమహమస్వాప్తమితి-పరామర్శమూలభూతమిత్యర్థః। తస్మిన్కాల ఇతి। యద్యపి పఞ్చమేన ప్రశ్నేన తురీయం పృచ్ఛ్యతే న సుషుప్తిస్తథాఽపి సంసారదశాయాం సర్వోపాధిరహితతురీయావస్థాభావేన వివేకత ఏవ తస్య ప్రదర్శనీయత్వాత్తత్సుషుప్తావజ్ఞానే సత్యపీతరోపాధిరాహిత్యేన తత్రైవ సర్వోపాధివివేకకరణేన తురీయప్రదర్శనస్య సుత్వాత్తస్మిన్కాలే తురీయప్రదర్శనార్థం సర్వసంప్రతిష్ఠోక్తేతి। సమ్యగేకీభూతా ఇతి। తదాత్మభావప్రాప్త్యా విలయం గతా ఇత్యర్థః। మధుని రసవదితి। యథా నానాపుష్పరసా మధున్యేకీ భవన్తి తద్వదిత్యర్థః। వివేకాభావమాత్రేణ దృష్టాన్తావుక్తౌ, తత్ర సర్వాత్మనా లయాభావాదిత్యాహ— వివేకానర్హా ఇతి। పూర్వం వివేకానర్హాః సన్తః పశ్చాత్సంప్రతిష్ఠితా ఇత్యర్థః। న చానేనాపి ప్రశ్నేనావిద్యావాసనాభిరవివిక్తః సౌషుప్త ఏవ పృష్ట ఇతి శఙ్క్యమ్। పర ఆత్మన్యక్షరే సంప్రతిష్ఠన్త ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్సుషుప్తే చాజ్ఞాన ఏవం సంప్రతిష్ఠానాదేష హి ద్రష్టేత్యాద్యజ్ఞానప్రతివిమ్బస్య భోక్తురపి సంప్రతిష్ఠాయా అభిధాస్యమానత్వాదచ్ఛాయమిత్యజ్ఞానాభావోక్తేశ్చ తురీయమేవ పృష్టమితి భావః। నను కార్యకారణవ్యతిరిక్తే సంప్రతిష్ఠానాధికరణే సామాన్యేన కస్మింశ్చిదవగతే కస్మిన్సంప్రతిష్ఠితా ఇతి విశేషప్రశ్నో ఘటతే। న చ తస్యావగతిరస్తి। న చ సంప్రతిష్ఠానస్య సాధికరణత్వేన సామాన్యేనాధికరణావగతిరస్తీతి వాచ్యమ్। తత్తదుపాదానానామేవాచేతనానాం తదధికరణత్వేన తదతిరిక్తస్య చేతనస్యాసిద్ధి(ద్ధే)రితి శఙ్కతే— నన్వితి। దాత్రం నామ సస్యాదిలవనార్థః శస్త్రవిశేషః। స్వాత్మనీతి। సోపాదాన ఇత్యర్థః। సుషుప్తపురుషాణాం కరణానామితి। సుషుప్తపురుషాణాం యాని కరణాని తేషామిత్యర్థః। ఏష హి ద్రష్టేత్యాదినా పురుషాణామప్యేకీభావస్య వక్ష్యమాణత్వాద్వా పురుషాణామిత్యుక్తమ్। అస్మిన్పక్షే కరణానాం చేతి చకారో ద్రష్టవ్యః। ప్రష్టుః శఙ్కాయాః కుతః ప్రాప్తిరిత్యన్వయః। సంహతానాం పరార్థత్వేన వ్యాపృతత్వాత్సంహతత్వేన హేతునా పరస్మిశ్చేతనే సామాన్యేనావగతే ప్రష్టుర్విశేషప్రశ్నో యుక్త ఇత్యాహ— యుక్తైవ త్వితి। స్వామ్యర్థాని సంఘాతాభిమాన్యర్థానీత్యర్థః। ఆశఙ్కానురూప ఇతి। మనసి విద్యమానాశఙ్కానురూప వాచికః ప్రశ్న ఇత్యర్థః। అత్ర సంప్రతిష్ఠానవిశిష్ట ఆత్మా న పృష్టః కింతు తదుపలక్షితః కేవల ఆత్మా పృష్ట ఇతి వాక్యతాత్పర్యమాహ— అత్ర త్వితి। భవన్తీత్యనన్తరం పృష్టమితి శేషః॥౧॥

తస్మై స హోవాచ। యథా గార్గ్య మరీచయోఽర్కస్యాస్తం గచ్ఛతః సర్వా ఏతస్మింస్తేజోమణ్డల ఏకీ భవన్తి। తాః పునఃపునరుదయతః ప్రచరన్త్యేవం హవై తత్సర్వం పరే దేవే మనస్యేకీ భవతి। తేన తర్హ్యేష పురుషో న శృణోతి న పశ్యతి న జిఘ్రతి న రసయతే న స్పృశతే నాభివదతే నాఽఽదత్తే నాఽఽనన్దయతే న విసృజతే నేయాయతే స్వపితీత్యాచక్షతే॥౨॥

తస్మై స హోవాచాఽఽచార్యః। శృణు హే గార్గ్య యత్త్వయా పృష్టమ్। యథా మరీచయో రశ్మయోఽర్కస్యాఽఽదిత్యస్యాస్తమదర్శనం గచ్ఛతః సర్వా అశేషత ఏతస్మిం స్తేజోమణ్డలే తేజోరాశిరూప ఏకీ భవన్తి వివేకానర్హత్వమవిశేషతాం గచ్ఛన్తి, మరీచయస్తస్యైవార్కస్య తాః పునః పునరుదయత ఉద్గచ్ఛతః ప్రచరన్తి వికీర్యన్తే। యథాఽయం దృష్టాన్తః। ఏవం హ వై తత్సర్వం విషయేన్ద్రియాదిజాతం పరే ప్రకృష్టే దేవే ద్యోతనవతి మనసి చక్షురాదిదేవానాం మనస్తన్త్రత్వాత్పరో దేవో మనస్తస్మిన్స్వప్నకాల ఏకీ భవతి, మణ్డలే మరీచివదవిశేషతాం గచ్ఛతి జిజాగరిషోశ్చ రశ్మివన్మణ్డలాన్మనస ఏవ ప్రచరన్తి(తి) స్వవ్యాపారాయ ప్రతిష్ఠన్తే(తే)। యస్మాత్స్వప్నకాలే శ్రోత్రాదీని శబ్దాద్యుపలబ్ధికరణాని మనస్యేకీభూతానీవ కరణవ్యాపారాదుపరతాని తేన తస్మాత్తర్హి తస్మిన్స్వాపకాల ఏష దేవదత్తాదిలక్షణః పురుషో న శృణోతి న పశ్యతి న జిఘ్రతి న రసయతే న స్పృశతే నాభివదతే నాఽఽదత్తే నాఽఽనన్దయతై న విసృజతే నేయాయతే స్వపితీత్యాచక్షతే లౌకికాః॥౨॥

యత్త్వత్వా పృష్టం తచ్ఛృణ్విత్యన్వయః। తస్యైవార్కస్య తా మరీచయ ఇత్యన్వయః। వికీర్యన్త ఇతి। దశదిక్షు క్షిప్యన్త ఇత్యర్థః। స్వప్నేఽపి చక్షురాదివ్యాపారోపలబ్ధేరేకీమావోఽసిద్ధ ఇత్యాశఙ్క్య వాసనామయేన్ద్రియవ్యాపారేపలబ్ధావపి బహ్యశబ్దాదిశ్రవణాదివ్యాపారాభావేన తం సాధయితుం తేనేతి వాక్య వ్యాఖ్యాతి— యస్మాదితి। శ్రోత్రాదీనామేకీభావో నామ స్వస్వవ్యాపారం విహాయ మనస్తన్త్రతయాఽవస్థానమాత్రం న తు ముఖ్యమంకత్వం తేషాం మనః ప్రకృతికత్వాభావేనాప్రకృతౌ తదనుపపత్తేరిత్యభిప్రేత్యేవకార: ప్రయుక్తః। నేయాయత ఇతి। ఇణో గత్యర్థస్య యఙన్తస్య రూపమేతన్న గచ్ఛతీత్యర్థః॥౨॥

ప్రాణాగ్నయ ఏవైతస్మిన్పురే జాగ్రతి। గార్హపత్యో హ వా ఏషోఽపానో వ్యానోఽన్వాహార్యపచనో, యద్గార్హపత్యాత్ప్రణీయతే ప్రణయనాదాహవనీయః ప్రాణః॥3॥

సుప్తవత్సు శ్రోత్రాదిషు కరణేష్వేతస్మిన్పురే నవద్వారే దేహే ప్రాణాశయః ప్రాణాదిపఞ్చవాయవోఽగ్నయ ఇవాగ్నయో జాగ్రతి। అగ్నిసామాన్యం హి। గాఈపత్యో హ వా ఏషోఽపానః। కథమిత్యాహ— యస్మాద్గార్హపత్యాదగ్నేరని హోత్రకాల ఇసరోఽగ్నిరాహవనీయః ప్రణీయతే ప్రణయనాత్ప్రణీయతేఽస్మాదితి ప్రణయనో గాఈపత్యోఽగ్నిః। తథా సుప్తస్యాపానవృత్తేః ప్రణీయత ఇవ మాణో ముఖనాసికాభ్యాం సంచరత్యత

ఆహవనీయస్థానీయః ప్రాణః। వ్యానస్తు హృదయాద్దక్షిణసువిరద్వారేణ నిర్గమాదక్షిణదిక్సంబన్ధాదన్వాహార్యపచనో దక్షిణాగ్నిః॥3॥

కాని స్వపన్తీత్యస్య సవిషయాణి బాహ్యకరణాని స్వపన్త్యుపరమన్తేఽత స్తేషామేవ జాగరణం ధర్మ ఇత్యుత్తరముక్త్వా కాని జాగ్రతీత్యస్యోత్తరమాహ– సుప్తవత్స్వితి। ప్రాణానామగ్నిత్వం గౌణమిత్యాహ– అగ్నయ ఇవేతి। అపావత్య నార్హపత్థత్వే యద్వార్హపత్యాత్ప్రణీయతే ప్రణయనాదితీదం వాక్యం వ్యవహితమపి హేతుత్వేన యోజయతి— యస్మాదితి। ప్రణయనాదితి పదం మార్హపత్యవిశేషణమిత్యాహ— ప్రణయమో గార్హపత్య ఇతి। తత్సమాహవనీయః ప్రాణ ఇతి వాక్యం సాదృశ్యాభిధ్యానపూర్వే వ్యాచష్టే– తథేతి। నార్హపత్యత్వేనోక్తేఽవానేఽన్తర్గచ్ఛతి సతి బహిర్గచ్ఛన్ప్రాణస్తతో నిర్గచ్ఛత ఇవ (జివ) లక్ష్యత ఇతి ప్రాణ ఆహవనీయ ఇత్యర్థః। పరిత్యక్తం వ్యానోఽన్వాహార్యపచన ఇతి వాక్యమిదానీం వ్యాచష్టే— వ్యానస్త్వితి। ఛాన్దోగ్యే గాయత్రీవిద్యాయాం తస్య వా ఏతస్య హృదయస్య పఞ్చ దేవసుషయ ఇత్యుపక్రమ్యాథ యోఽస్య దక్షిణః సుషిః స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రమిత్యనేన వ్యానస్య దక్షిణసుషితో నిర్గమనముక్తమిత్యస్యాన్వాహార్యపచనసాదృశ్యం దక్షిణదివసంబన్ధిత్వం వ్యానస్యేతి వ్యానోఽన్వాహార్యవచన ఇత్యర్థః॥3॥

యదుచ్ఛ్వాసనిఃశ్వాసోవతావాహుతీ సమం నయతీతి స సమానః। మనో హ వావ యజమాన ఇష్టఫలమేవోదానః స ఏనం యజమానమహరహర్బ్రహ్మ గమయతి॥४॥

అత్ర చ హెూతాఽగ్ని హెూత్రస్య యద్యస్మాదుచ్ఛ్వాసనిఃశ్వాసావగ్రి హెూత్రాహుతీ ఇవ "నిత్యం ద్విత్వసామాన్యాదేవ త్వేతావాహుతీ సమం సామ్యేన శరీరస్థితిమావాయ నయతి యో వాయురగ్నిస్థానీయోఽపి హెూతా చాఽఽహుత్యోర్నేతృత్వాత్।

కోఽసౌ స సమానః। అతశ్చ విదుషః స్వాపోఽప్యగ్ని హెూత్రహవనమేవ। తస్మాద్విద్వాన్నాకర్మీత్యేవం మన్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః। సర్వదా సర్వాణి భూతాని విధిన్వన్త్యపి స్వపత ఇతి హి వాజసనేయకే। అత్ర హి జాగ్రత్సు ప్రాణాగ్నిషూపసంహృత్య బాహ్యకరణాని విషయశ్చాగ్ని హెూత్రఫలమివ స్వర్గే బ్రహ్మ జిగమిషుర్మనో హ వావ యజమానో జాగర్తి

యజమానవత్కార్యకరణేషు ప్రాధాన్యేన సంవ్యవహారాత్స్వర్గమివ బ్రహ్మ ప్రతి ప్రస్థితత్వాద్యజమానో మనః కల్ప్యతే। ఇష్టఫలం యాగఫలమేవోదానో వాయుః। ఉదాననిమిత్తత్వాదిష్టఫలప్రాప్తేః। కథమ్, స ఉదానో మనఆఖ్యం యజమానం స్వప్రవృత్తిరూపాదపి మచ్యావ్యాహరహః సుషుప్తికాలే స్వర్గమివ బ్రహ్మాక్షరం గమయతి। అతో యాగఫలస్థానీయ ఉదానః॥४॥

అత్ర చేతి। అగ్ని హోత్రస్య హోతా హోమస్య కర్తా, ఋత్విముచ్యత ఉత్తరవాక్యేనే(ణే)తి శేషః। అత్రోచ్ఛ్వాసనిఃశ్వాసయోరా హుతిత్వస్య పూర్వమసిద్ధత్వేన సిద్ధవన్నిర్దేశాయోగాత్స సమాన ఇతి తచ్ఛన్దానన్వయాచ వాక్యత్ర చం కృత్వాఽన్వయత్రయేణ యోజయతి— యద్యస్మాదితి। ఉచ్ఛ్వాసనిఃశ్వాసావిత్యనన్తరమాహుతీ ఇతి పదం భాగ్యేఽభ్యాహృత్యైతా బుచ్ఛ్వాస నిఃశ్వాసావాహుతీ ఆహవనీయాధికరణాభి హోత్రాహుతీ [ఇ] వ దుద్ధి(ద్వి)త్వ సామ్యాదేవేత్యేకోఽన్యయః। అనన్తరం మాద్యే సుశబ్దశ్చార్థే। శ్రుతిగత ఇతిశబ్దస్తస్మాదిత్యర్థే। యస్మాదేతావాహుతీ యస్మాచతో సమం నయతి శరీరస్థితిభావాయ సామ్యేన నయతి ప్రవర్తయతి యో వాయుర్యథాఽగ్ని హోత్రే హోమక ర్త్సాఽఽహుతిద్వయంమాహవనీయం ప్రతి సమం నయతి ప్రాపయతి తద్వత్తస్మాదాహుత్యోర్నేతుత్వాత్స వాయుహతేతి యచ్ఛన్ద హోతృశబ్దాధ్యాహారేణ ద్వితీయోఽన్వయః। కోఽసౌ వాయురితి తద్విశేషప్రశ్నే సహోతా వాయుః స సమానం ఇతి తృతీయోఽన్వయ ఇతి విభాగః। నను ప్రాణామ్నయ ఇత్యత్ర సర్వేషాం ప్రాణానామగ్నిత్వోక్తేః కథమిహ సమానస్య హోతృత్వముచ్యత ఇత్యాశఙ్కయోక్తమ్— అగ్నిస్థానీయోఽపీతి। అగ్నిత్వేనోకోఽపీతి భావః। హోతా చేతి। చకారోఽవధారణే। హోత్రైవేత్యర్థః। ఆహుతినేతృత్వాద్ధోతృత్వే స్థితేఽగ్నిత్వోక్తిశ్ఛత్రిన్యాయేనాన్యనమితముద్ధాయే లాక్షణికీత్యర్థః। అవస్థాత్రయవర్తినా ముచ్ఛ్వాసనిఃశ్వాసప్రాణానాం చాగ్ని హోత్రావయవత్వ-సంపాదనస్య నోపాసనం ప్రయోజనం నిర్విశేషాత్మప్రకరణత్వాత్తద్విధ్యదర్శనాచ్చ। కింస్విన్ద్రియాణ్యుప రమన్తే ప్రాణా జాగ్రతీత్యేవం త్వంపదార్థశోధనరూపస్య జ్ఞానస్య స్తుతిరేవేత్యాహం— అతశ్చేవి। సర్వదేతి। వాజసనేయకే హి వాక్చితః ప్రాణశ్చితశ్చక్షుశ్చిత ఇత్యాదినా సర్వప్రాణవ్యాపారేషు ప్రత్యేకమగ్నిచితత్వదృష్టిం విధాయ దృష్టిమతః సర్వాణి భూతాన్యస్య స్వాపకాలేఽపి చయవం కుర్వన్తీతి సా దృష్టిః స్తుతా తద్వదిహాపీత్యర్థః। అత్ర హీతి। అత్ర మనో యజమానః కల్ప్యత ఇతి వ్యవహితాన్వయః। తత్కల్పనాయాం హేతుద్వయమాహ–యజమానవదితి। హేతుద్వయం సాధయతి–జాగ్రత్స్వితి। అత్ర స్వప్నకాలే విషయాన్కరణాని చోపసంహృత్య మనో జాగర్తి ప్రాధాన్యేన స్వవ్యాపారం కుర్వద్వర్తతే। అగ్ని హోత్రఫలం స్వర్గం జిగమిషుర్యజమాన ఇవ సుషుప్తికాలే స్వర్గరూపబ్రహ్మ జిగమిషు చ మన ఇత్యన్వయః। భాష్యే

యజమాన ఇత్యనన్తరమివశబ్దో ద్రష్టవ్యః। హ వావశబ్దేన తత్ప్రసిద్ధమిత్యుక్తమ్। ఇష్టేతి। ఉదాననిమిత్తకమరణామన్తరం యాగాదిఫలప్రాప్తేస్తస్య తన్నిమిత్తత్వాత్కారణే కార్యోపచారాదుదాన ఇష్టఫలత్వేన కల్ప్యత ఇత్యర్థః। న కేవలం మరణద్వారా యాగఫలప్రాపకత్వముదానస్య కింత్వేతస్యైవాఽఽనన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తీతి శ్రుతేః సర్వయాగఫలానామపి బ్రహ్మాత్మకత్వాత్తద్బ్రహ్మప్రాపకత్వాదపి। అహరహరిష్టఫలప్రాపకత్వముదానస్యేతి ప్రశ్నపూర్వకమాహ—కథమితి। స్వర్గమివేతి। స్వర్గమేవేత్యర్థః। సర్వయాగఫలాత్మకస్వరూపమేవ బ్రహ్మాక్షరం గమయతీత్యర్థః। యద్యప్యహరహర్బ్రహ్మప్రాప్తిర్న యాగసాధ్యా యాగరహితానామపి తత్ప్రాప్తేస్తథాఽపి బ్రహ్మణ ఏవ సర్వయాగఫలత్వేన తత్ప్రాపకస్యోదానస్యేష్టఫలప్రాపకత్వమస్తీతి భావః। నచోదానస్య కథం తత్ప్రాపకత్వమితి శఙ్క్యమ్। తస్య సుషుమ్నానాడీచారిత్వేన స మనస్తన్నాడీం ప్రవేశయంస్తద్గతం బ్రహ్మ ప్రాపయతీత్యుపపత్తేః॥४॥

ఏవం విదుషః శ్రోత్రాద్యుపరమకాలాదారభ్య యావత్సుప్తోత్థితో భవతి తావత్సర్వయాగఫలానుభవ ఏవ నావిదుషామివానర్థాయేతి విద్వత్తా స్తూయతే। న హి విదుష ఏవ శ్రోత్రాదీని స్వపన్తే ప్రాణాగ్నయో వా జాగ్రతి జాగ్రత్స్వప్నయోర్మనః స్వాతన్త్ర్యమనుభవదహరహః సుషుప్తం వా ప్రతిపద్యతే। సమానం హి సర్వప్రాణినాం పర్యాయేణ జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిగమనపతో విద్వత్తాస్తుతిరేవేయముపపద్యతే॥ యత్పృష్టం కతర ఏష దేవః స్వప్నాన్పశ్యతీతి తదాహ—

అత్రైష దేవః స్వప్నే మహిమానమనుభవతి। యద్దృష్టం దృష్టమనుపశ్యతి। శ్రుతం శ్రుతమేవార్థమనుశృణోతి। దేశదిగన్తరైశ్చ ప్రత్యనుభూతం పునః పునః ప్రత్యనుభవతి। దృష్టం చాదృష్టం చ శ్రుతం చాశ్రుతం చానుభూతం చాననుభూతం చ సచ్చాసచ్చ సర్వం పశ్యతి సర్వః పశ్యతి॥५॥

అత్రోపస్తేషు శ్రోత్రాదిషు దేహరక్షాయై జాగ్రత్సు ప్రాణాదివాయుషు ప్రాక్సుషుప్తిప్రతిపత్తేః ఏతస్మిన్నన్తరాల। ఏష దేవోఽర్కరశ్మివత్స్వాత్మని సంహృతశ్రోత్రాదికరణః స్వప్నే మహిమానం విభూతిం విషయవిషయిలక్షణమనేకాత్మభావగమనమనుభవతి ప్రతిపద్యతే।

నను గార్హపత్యో వా ఏషోఽపాన ఇత్యారభ్య మనో హ వావ యజమాన ఇత్యన్తేన గ్రన్థేన విద్వానకర్మీ న భవతీతి స్తూయత ఇత్యుక్తమస్త్వేవం తత్రాగ్నిహోత్రాదికర్మప్రతీతేరుదానస్య యాగఫలస్థానీయత్వోక్తేస్తు న తత్ఫలత్వం తత్ర కర్మాప్రతీతేరత ఆహ—ఏవం విదుష ఇతి।

విద్వత్తేతి। శ్రోత్రాదీని స్వప్న ఉపరమన్తే ప్రాణా ఏవ జాగ్రతీత్యేవంరూపా విద్యేత్యర్థః। అస్యాశ్చ విద్యాయా జాగరణం శ్రోత్రాదిబాహ్యేన్ద్రియధర్మః శరీరరక్షణం ప్రాణధర్మో నాఽఽత్మధర్మ ఇత్యేవం త్వంపదార్థవివేకరూపత్వాత్స్తుత్యత్వోపపత్తిః। అత ఏవ ప్రాణజాగరణస్యావిద్వ[విద్వ]త్సాధారణత్వాత్కథం విద్వత్తాస్తుతిరిత్యపి శఙ్కా నిరస్తా। తస్యైవంభూతవివేకాభావాదితి। నను విద్యాప్రకరణత్వాదస్య విదుషః శ్రోత్రాద్యుపరమాదికం సర్వం భవతీతి విధీయతాం కిం స్తుత్యేత్యాశఙ్క్య విద్వదవిద్వత్సాధారణ్యేన స్వయమేవ భవతో న విధేయత్వమిత్యాహ—న హీతి। విద్వత్తాస్తుతిరేవేతి। శ్రోత్రాదికం పరే దేవే మనస్యేకీ భవతి ప్రాణాగ్నయో జాగ్రతీత్యత్ర పదార్థవివేకరూపం జ్ఞానం వివక్షితం తజ్జ్ఞానం గార్హపత్యో వా ఏషోఽపాన ఇత్యాదినా స్తూయత ఉక్తప్రకారేణేత్యర్థః। తృతీయప్రశ్నోత్తరత్వేన కతర ఏష ఇత్యాది సర్వః పశ్యతీత్యన్తం వ్యాచష్టే—యదితి। కతర ఇతి। అత్రేతి శ్రౌతం పదం గృహీత్వా వ్యాచష్టే—ఉపరతేష్విత్యాదినాఽన్తరాల ఇత్యన్తేన। అనేకేతి। విషయివిషయాద్యనేకమావగమనమిత్యర్థః। ఇదం చ మహత్త్వవ్యాఖ్యానమ్।

నను మహిమానుభవనే కరణం మనోఽనుభవితుస్తత్కథం స్వాతన్త్ర్యేణానుభవతీత్యుచ్యతే స్వతన్త్ర హి క్షేత్రజ్ఞః। నైష దోషః। క్షేత్రజ్ఞస్య స్వాతన్త్ర్యస్య మనఉపాధికృతత్వాన్న హి క్షేత్రజ్ఞః పరమార్థతః స్వతః స్వపితి జాగర్తి వా।మన-ఉపాధికృతమేవ తస్య జాగరణం స్వప్నశ్చేత్యుక్తం వాజసనేయకే— "సధీః స్వప్నో భూత్వా ధ్యాయతీవ లేలాలాయతీవ" ఇత్యాది। తస్మాన్మనసో విభూత్యనుభవే స్వాతన్త్ర్యవచనం న్యాయ్యమేవ। మనఉపాధిసహితత్వే స్వప్నకాలే క్షేత్రజ్ఞస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బాధ్యేతేతి కేచిత్। తన్న। శ్రుత్యర్థాపరిజ్ఞానకృతా భ్రాన్తిస్తేషామ్। యస్మాత్స్వయంజ్యోతిష్ట్వ- దివ్యవహారోఽప్యామోక్షాన్తః సర్వోఽవిద్యావిషయ ఏవ మనఆద్యుపాధిజనితః।

స్వప్నద్రష్టుర్జీవస్య స్వాతన్త్ర్యే వక్తవ్యే దేవశబ్దితమనసస్తదుక్తిః స్వప్నో మనోధర్మో నాఽఽమధర్మ ఆత్మని తు తదారోపమాత్రం లోకస్యేతి ఖ్యాపనార్థేతి శఙ్కాపరిహారామ్యామాహ—నన్వితి। మనఉపాధికృతమితి। బాహ్యేన్ద్రియయుక్తమనఉపాధికృత జాగరణం కేవలమనఉపాధికృతః స్వప్న ఇత్యర్థః। స్వప్నస్య ధీశబ్దవాచ్యమనః పరిణామత్వాత్ స్వప్నో భూవేతిశ్రుతౌ సామానాధికరణ్యనిర్దేశ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్। నన్వియం శ్రుతిర్విభూత్యనుభవతే

మనఃస్వాతన్త్ర్యం వక్తుం న శక్నోతి। శ్రుత్యన్తరవిరోధాపత్తేః। అతోఽత్ర దేవశబ్దేన క్షేత్రజ్ఞ ఏవోచ్యతే తస్యైవ స్వతః స్వాతన్త్ర్యమితి శఙ్కతే— మన ఇతి। స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి। స్వయంజ్యోంష్ట్వాబోధకశ్రుతిరిత్యర్థః। అన్యథా ద్వితీయసత్త్వేఽపి దీపాదీనామివ వాస్తవస్య తస్య బాధామావాదిత్యత్ర కిం మనసః సత్త్వే జ్యోతిరన్తరస్య మనసో విద్యమానత్వాదాత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధనం న శక్యమితి శ్రుతేః కార్యస్య బోధనస్య బాఘోఽభిప్రేత ఉత తద్బోధనరూపకార్యసిద్ధ్యర్థం మనసోఽమావోఽపి వివక్షితః శ్రుతౌ। తతశ్చ తత్సచే శ్రుత్యర్థబాధ ఇతి వా।నాఽఽద్యః। మనసి సత్యప్యేవం తర్హీతి వక్ష్యమాణరీత్యా మనసో దృశ్యత్వేన జ్యోతిష్ట్వాయోగేనాఽఽత్మన ఏవ స్వయంజ్యోతిష్ట్వస్య బోధయితుం శక్యత్వాదిత్యాహ— తన్నేతి। న ద్వితీయః। తదానీం మనసోఽభావస్తు శ్రుత్యర్థ ఏవ న భవతీత్యాహ—శ్రుత్యర్థేతి। ఆత్మని జ్యోతిష్ట్వబోధనాత్మకవ్యవహారస్య ప్రకాశ్యాదిసాపేక్షత్వాత్తస్మిన్సత్యేవ తద్బోధసాధనే మనఆదౌ చ సత్యేవ తద్బోధయితుం శక్యతే నాన్యథేతి మనఆద్యభావో న శ్రుతౌ వివక్షితః, తథా సతి తద్బోధనాశక్తేరిత్యాహ— యస్మాదితి।

యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేన్మాత్రాసంసర్గస్త్వస్య భవతి "యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్" ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః। అతో మన్దబ్రహ్మవిదామేవేయమాశఙ్కా న త్వేకాత్మవిదామ్। నన్వేవం సత్యత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిరితి విశేషణమనర్థకం భవత్యత్రోచ్యతే। అత్యల్పమిదముచ్యతే। య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్శేత ఇత్యన్తర్హృదయపరిచ్ఛేదే సుతరాం స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బాధ్యేత। సత్యమేవమయం దోషో యద్యపి స్యాత్స్వమే కేవలతయా స్వయం జ్యోతి ష్ట్వేనార్థం తావదపునీతం భారస్యేతి చేన్న। తత్రాపి పురీతతి నాడీషు శేత ఇతి శ్రుతేః పురీతతి నాడీ సంబన్ధాత్తత్రాపి పురుషస్య స్వయంజ్యోతి ష్ట్వేనార్థభారాపనయాభిప్రాయో మృషైవ। కథం తర్హ్యత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిరితి। అన్యశాఖాత్వాదనపేక్షా సా శ్రుతిరితి చేన్న। అర్థైకత్వస్యేష్టత్వాదేకో హ్యాత్మా సర్వవేదాన్తానామర్థో విజిజ్ఞాపయిషితో బుభుత్సితశ్చ। తస్మాద్యుక్తా స్వప్న ఆత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వోపపత్తిర్వక్తుమ్। శ్రుతేర్యథార్థతత్త్వప్రకాశకత్వాత్। ఏవం తర్హి శృణు శ్రుత్యర్థ, హిత్వా సర్వమభిమానం, న త్వభిమానేన వర్షశతేనాపి శ్రుత్యర్థో జ్ఞాతుం శక్యతే సర్వైః పణ్డితంమన్యైః।

తత్ర మానమాహ— యత్ర వేతి। ద్వితీయాభావే వ్యవహారో నాస్తీత్యత్రాపి మాన మాహ— మాత్రేతి। దృశ్యం మాత్రాశబ్దార్థః। అసంసర్గ ఇతి చ్ఛేదః। దృశ్యాసంసర్గే సుషుప్తౌ విశేషవిజ్ఞానాభావోక్త్యా ద్వితీయాభావే వ్యవహారో నాస్తీత్యర్థః। అతో న ద్వితీయః కల్పః సంభవతీత్యాహ— అత ఇతి। నను యది స్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధనార్థం మన ఆద్యభావో నాపేక్షితో జాగరితేఽపి తర్హి తద్బోధనసంభవాదత్రేతి స్వప్నవాచివిశేషణమనర్థకమితి శఙ్కతే- నన్వితి। కిం విశేషణబలాన్మనసోఽభావః సిషాధయిషిత ఉత విశేష[ణ]స్య గతిమాత్రం పృచ్ఛ్యతే। నాఽఽద్యః। మనసోఽభావాఙ్గీకారేఽప్యన్తర్హృదయాకాశస్య తత్కృతపరిచ్ఛేదస్య చ శ్రుతిసిద్ధత్వేన త్వన్మతేఽపి తత్ర స్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధనాసంమవా-ద్విశేషణానర్థక్యం తుల్యమిత్యాహ— అత్రోచ్యత ఇతి। పరిచ్ఛేదోఽధికోన్నత ఇతి తరపః ప్రయోగః। స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి। తద్బోధనమిత్యర్థః। యథాశ్రుతే వాస్తవస్య తస్య బాధస్యానాశఙ్క్యత్వాదితి। యద్యపి స్వప్నేఽన్తర్హృదయాకాశసత్త్వాత్సమ్యక్స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బోధయితుం న శక్యమితి దోషస్తథాఽపి స్వప్నే మనసోఽభావేన తద్బోధనప్రతిబన్ధకస్యాభావాదూరవిప్రకర్షేణ స్వయంజ్యోతిష్ట్వం స్వప్నే బోధయితుం శక్యమితి తద్విశేషణమర్థవదితి శఙ్కతే— సత్యమితి। స్యాదిత్యనన్తరం తథాఽపీతి శేషః। కేవలతయేతి। మనసోఽభావేనేత్యర్థః। భారస్యేతి। ప్రతిబన్ధకస్యేత్యర్థః। శేషబోధనం తు సుషుప్తే భవిష్యతీత్యభిప్రాయః। ఏవం తర్హి సుషుప్తే సర్వస్యాప్యభావమాశ్రిత్య సమ్యగ్బోధనం వివక్షణీయం న చ తత్సంభవతి। తత్రాపి బహుప్రతిబన్ధకస్య విద్యమానత్వాదిత్యాహ—న। తత్రాపీతి। సుషుప్తేఽపీత్యర్థః। తత్రాపీతి। స్వప్నేఽపీత్యర్థః। సుషుప్తే చేత్సర్వభారాపనయః స్యాత్తదా స్వప్నేఽర్ధభారాపనయాభిప్రాయ వర్ణయితుం శక్యతే న చ తదస్తి। అతోఽత్రేతి విశేషణం తదాఽప్యనర్థకమిత్యర్థః। తర్హి విశేషణస్య గతిర్వక్తవ్యేతి ద్వితీయం శఙ్కతే—కథం తర్హీతి। అత్రైష దేవః స్వప్నే మహిమానమనుభవతీత్యథర్వశాఖావాక్యార్థకథమావసరే కాణ్వశ్రుతిగతవిశేషణస్య గతిర్న వక్తవ్యా ప్రకృతానుపయోగాదితి సిద్ధాన్త్యేకదేశీ కశ్చిన్మన్దః శఙ్కతే— అన్యేతి। సర్వవేదాన్తప్రత్యయన్యాయేనాథర్వశ్రుత్యవిరోధేనైకవాక్యతయా శ్రుత్యర్థస్య వర్ణనీయత్వాత్తదవిరోధోఽపి వక్తవ్య ఇతి పూర్వవాద్యాహ—నార్థైకత్వస్యేతి। తర్హి కాణ్వశ్రుతిరర్థాభావాత్త్యజ్యతామత ఆహ— శ్రుతేర్యథార్థేతి। స్వాధ్యాయోఽధ్యేతవ్య ఇత్యధ్యయనవిధేరర్థావ-బోధఫలకత్వాత్తుల్యం చ సాంప్రదాయికమితి న్యాయాచ్చాక్షరమాత్రస్యాప్యానర్థక్యాయోగాదిత్యర్థః। ఏవమేకదేశిని దూషితే సిద్ధాన్త్యుత్తరమాహ—ఏవం తర్హీతి।

యథా హృదయాకాశే పురీతతి నాడీషు చ స్వపతస్తత్సంబన్ధాభావాత్తతో వివిచ్య దర్శయితుం శక్యత ఇత్యాత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వం న బాధ్యతే। ఏవం మనస్యవిద్యాకామకర్మనిమిత్తోద్భూతవాసనావతి కర్మనిమిత్తా

వాసనాఽవిద్యయాఽన్యద్వస్త్వన్తరమివ పశ్యతః సర్వకార్యకరణేభ్యః ప్రవివిక్తస్య ద్రష్టుర్వాసనాభ్యో దృశ్యరూపాభ్యోఽన్యత్వేన స్వయంజ్యోతిష్ట్వం సుదర్శితేనాపి తార్కికేణ న వారయితుం శక్యతే। తస్మాత్సాధూక్తం మనసి ప్రలీనేషు కరణేష్వప్రలీనే చ మనసి మనోమయః స్వప్నాన్పశ్యతీతి।

తర్హ్యాదావేవ ముఖ్యశ్రుత్యర్థ ఉచ్యతాం కిం పూర్వోక్తరీత్యా పక్షాన్తరాశఙ్కాతన్నిరాకరణాభ్యామిత్యాశఙ్క్య పాణ్డిత్యాభిమానవతో యథావదర్థబోధేఽనధికారాత్తస్య తదభిమానావతారచికీర్షయా తదీయనానాపక్షా నిరాకృతా ఇతి వక్తుం సర్వమభిమానం నిరస్యేత్యాద్యుక్తమ్। స్వయంజ్యోతిష్ట్వశ్రుతేరనతిశఙ్క్యత్వాత్తద్బలాత్స్వప్నాదౌ హృదయాకాశాదిసత్త్వేఽపి తత్సంబన్ధప్రతీత్యభావాద్విద్యమానస్యాప్యవిద్యమానతుల్యత్వే-నాఽఽత్మనః కేవలత్వాత్ప్రకాశదర్శనాచ్చ స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి బోధనీయం మనసోఽభావవాదినాఽప్యేవం మనసి సత్యపి తస్య వాసనామయగజతురగాదివిషయతయా పరిణామాదృశ్యత్వాచ్చ ద్రష్టుస్తతో భేదేన వివేకతః శ్రుత్యా స్వప్రకాశత్వం బోధ్యత ఇత్యాహ— యథేత్యాదినా। మనసీతి। సత్యపీతి శేషః। నను మనశ్చేదవిద్యానిమిత్త-వశాద్రజతురగాదిరూపేణాభివ్యక్తవాసనాంవత్తర్హి జాగ్రతీవ తస్యాహంతయైవ ప్రతీతః స్యాన్నేదంతయాఽత ఆహ—కర్మనిమిత్తేతి। తథా ప్రతీర్తి వినా స్వప్నే భోగాసిద్ధేః స్వప్నభోగప్రదకర్మ-నిమిత్తవశాజ్జాగ్రతి గజాదీనామిదంతయాఽనుభవేన తద్వాసనానామపి తథైవానుభవార్హత్వేన తద్వాసనారూపావిద్యావశాచ్చ వాసనాశ్రయస్య మనస ఇదంతయైవ వస్త్వన్తరవత్ప్రతీతిరిత్యర్థః। ఇదం చ విశేషణం మనసో విషయత్వేనం విషయత్వాసంభవాద్విషయిణ ఆత్మన ఏవ ప్రకాశరూపత్వమితి వక్తుమ్। జాగ్రత్యాదిత్యాదికార్యజ్యోతిషాం చక్షురాదికరణజ్యోతిషాం చ సత్త్వేన తత్సంకీర్ణత్వేనాఽఽత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వం దుర్బోధం స్వప్నే తు తదభావాత్సుబోధమితి వక్తుం సర్వకార్యేత్యాది విశేషణమ్। స్వప్న ఆదిత్యాదికార్యకరణజ్యోతిషాం భాసమానత్వేఽపి తేషాం వాసనామాత్రత్వ ద్దృశ్యత్వాచ్చ విషయప్రకాశనాసామర్థ్యామితి వక్తుం బాసనాభ్య ఇత్యాది విశేషణమ్। ఏతైశ్చ విశేషణైః స్వప్న ఏవైవంభూతే స్వయంజ్యోతిష్ట్వస్య బోధయితుం శక్యత్వాదన్యత్రాసంభవాదత్రాయ మితి శ్రుతౌ స్వప్నవిశేషణ-గ్రహణమర్థవదిత్యుక్తామితి ద్రష్టవ్యమ్। స్వయంజ్యోతిష్వమితి। సిద్ధమితి శేషః। అతః కాణ్వశ్రుతౌ స్వప్నే మనసోఽభావవివక్షాకారణాభావేన తద్విరోధ, మావాదత్ర దేవశబ్దేన పరే దేవే మనస్యేకీ భవతీత్యుక్తమ్। మన ఏవోచ్యత ఇత్యుక్తముపసంహరతి— తస్మాదితి।

కథం మహిమానమనుభవతీత్యుచ్యతే। యన్మిత్రం పుత్రాది వా పూర్వం దృష్టం తద్వాసనావాసితః పుత్రమిత్రాదివాసనాసముద్భూతం పుత్రం మిత్రమివ వాఽ-విద్యయా పశ్యతీత్యేవం మన్యతే, తథా శ్రుతమర్థం తద్వాసనయాఽనుశృణోతీవ, దేశదిగన్తరైశ్చ దేశాన్తరైర్దిగన్తరైశ్చ ప్రత్యనుభూతం పునః పునస్తత్ప్రత్యనుభవతీవావిద్యయా, తథా దృష్టం చాస్మిఞ్జన్మన్యదృష్టం చ జన్మాన్తరదృష్టమిత్యర్థః। అత్యన్తాదృష్టే వాసనానుపపత్తేః। ఏవం శ్రుతం చాశ్రుతం చానుభూతం చాస్మిఞ్జన్మనే కేవలేన మనసాఽననుభూతం చ మనసైవ జన్మాన్తరేఽనుభూతమిత్యర్థః। సచ్చ పరమార్థోదకాది। అసచ్చ మరీచ్యుదకాది। కిం బహునోక్తానుక్తం సర్వం పశ్యతి సర్వః పశ్యతి సర్వమనోవాసనోపాధిః సన్నేవం సర్వకరణాత్మా మనోదేవ: స్వప్నాన్పశ్యతి ॥౫॥

నన్విన్ద్రియాణాముపరతత్వాద్విషయసంబన్ధాభావాత్కథం మనసా మహిమానుభవ ఇతి శఙ్కతే—కథమితి। పూర్వం జ్ఞాతస్యైవ స్వప్నే జ్ఞానాత్తస్య వాసనామాత్రత్వమతో నేన్ద్రియాపేత్యాహ— ఉచ్యతే ఇతి। యదితి। యన్మిత్రం పుత్రం వా పూర్వం దృష్టవాంస్తదేవ దృష్టం పుత్రమిత్రాదివిషయవాసనాసముద్భూతం మిత్రం పుత్రం వాఽవిద్యయా పశ్యతీతి దృష్టవానిత్యాదిపదాధ్యాహారేణ వాక్యం యోజ్యమ్। అన్యథా పుత్రమితి ద్వితీయాయా యచ్ఛబ్దస్య చానన్వయః స్యాదితి। చక్షురభావేన దర్శనాయోగాన్మన్యత ఇత్యుక్తమ్। తథేతి। అత్రాపి యోఽర్థః శ్రుతస్తమేవ శ్రుతమర్థమిత్యధ్యాహారేణైవ శ్రుతిర్యోజ్యా। దేశో నదీతీరాదిః। దిక్ప్రాచ్యాదిరితి భావః। ప్రత్యనుభూతం ప్రతివారమనుభూతం పునః పునరనేకదినేష్వనేకస్వప్నేష్వనుభవతీత్యర్థః। జన్మాన్తరదృష్టమితి వ్యాఖ్యానే హేతుమాహ—అత్యన్తేతి। అనుభూతం చేత్యస్య ప్రత్యనుభూతమిత్యనేన పునరుక్తిమాశఙ్క్యాఽఽహ—కేవలేనేతి। పూర్వమిన్ద్రియద్వారకానుభవ ఉక్త ఇత్యపౌనరుక్త్యమిత్యర్థః। సర్వదర్శనే హేతుమాహ—సర్వ ఇతి ॥౬॥

స యదా తేజసాఽభిభూతో భవతి। అత్రైష దేవః స్వప్నాన్నః

పశ్యత్యథ *తదైతస్మిఞ్శరీర ఏతత్సుఖం భవతి ॥౬॥

స యదా మనోరూపో దేవో యస్మిన్కాలే సౌరేణ పిత్తాఖ్యేన తేజసా నాడీశయేన సర్వతోఽభిభూతో భవతి తిరస్కృతవాసనాద్వారో భవతి తదా సహ కరణైర్మనసో రశ్మయో హృద్యుపసంహృతా భవన్తి। యదా మనో దార్వగ్నివద విశేషవిజ్ఞానరూపేణ కృత్స్నం శరీరం వ్యాప్యావతిష్ఠతే తదా సుషుప్తో మవతి।

---

* దీపికాయాం యదేతస్మిన్నితి పాఠః స్వీకృతోఽస్తి। స చ మూలేఽపి క్వచిద్దృశ్యతే। అత్రాపి స ఏవ గ్రాహ్యశ్చేద్యుక్తతరో మన్యేత।

అత్రైతస్మిన్కాల ఏష మనఆఖ్యో దేవః స్వప్నాన్న పశ్యతి దర్శనద్వారస్య నిరుద్ధత్వాత్తేజసా। అథ తదైతస్మిఞ్శరీర ఏతత్సుఖం భవతి యద్విజ్ఞానం నిరాబాధమవిశేషేణ శరీరవ్యాపకం ప్రసన్నం భవతీత్యర్థః॥౬॥

కస్యైతత్సుఖం భవతీత్యస్యోత్తరం తదపోక్షితం వదన్నాహ—స యదేతి। పిత్తాఖ్యేనేతి। ఇదముపలక్షణం చిద్రూపేణ బ్రహ్మణా చేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్। తన్మనః ప్రాణమేవోపశ్రయత ఇతి శ్రుత్యన్తరేణ ప్రాణశబ్దితే బ్రహ్మణి తస్య లయాభిధానాత్। తిరస్కృతేతి। వాసనాభివ్యక్తౌ ద్వారం స్వప్నభోగప్రదం కర్మ యత్తత్తిరస్కృతం తత్రోపరతం భవతి। తేజః శబ్దితబ్రహ్మచైతన్యసంబన్ధాదిత్యర్థః। రశ్మయ ఇతి। వాసనా ఇత్యర్థః। అవిశేషవిజ్ఞానేతి। సమాన్యచైతన్యరూపేణేత్యర్థః। చేతనాశబ్దితసామాన్యవృత్తిరూపేణ వా। అనేన సుషుప్త ఉక్త ఇత్యాహ–తదేతి। నన్వథైతత్సుఖం భవతీత్యయుక్తం జన్యసుఖస్య తదానీమసంభవాత్స్వరూపసుఖస్య పూర్వమపి సమత్వేన తదా భవతీత్యనుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్య స్వరూపసుఖమేవ విశేషవిజ్ఞానరూపవిక్షేపాభావే నిర్వాతస్థదీపప్రభావత్సమ్యక్ప్రకాశతే తదపేక్షమేతద్వచనమిత్యాహ—యద్విజ్ఞానమితి। విజ్ఞానరూపం స్వరూపసుఖమిత్యర్థః॥౬॥

ఏతస్మిన్కాలేఽవిద్యాకామకర్మనిబన్ధనాని కార్యకరణాని శాన్తాని భవన్తి। తేషు శాన్తేష్వాత్మస్వ-రూపముపాధిభిరన్యథా విభావ్యమానమద్వయమేకం శివం శాన్తం భవతీత్యేతామేవావస్థాం పృథివ్యాద్యవిద్యాకృతమాత్రానుప్రవేశేన దర్శయయితుం దృష్టాన్తమాహ—

స యథా సోమ్య వయాంసి వాసోవృక్షం సంప్రతిష్ఠన్తే।

ఏవం హ వై తత్సర్వం పర ఆత్మని సంప్రతిష్ఠతే॥౭॥

స దృష్టాన్తో యథా యేన ప్రకారేణ సోమ్య ప్రియదర్శన వయసి పక్షిణో వాసార్థ వృక్షం వాసోవృక్షం ప్రతి సంప్రతిష్ఠన్తే గచ్ఛన్తి। ఏవం యథా దృష్టాన్తో హ వై తద్వయమాణం సర్వే పర ఆత్మన్యక్షరే సంప్రతిష్ఠతే॥౭॥

అనేనాఽఽనన్దమయకోశశబ్దితమనభివ్యక్తమనజాదివాసనావదజ్ఞానం సుషుప్తధర్మీత్యుక్తం పఞ్చమప్రశ్నస్యోత్తరం తురీయస్వరూపం వివేకసౌకర్యాద్వివిచమాత్రైవోచ్యత ఇత్యాహ— ఏతస్మిన్నితి। అన్యయేతి। పూర్వమన్యథా విభావ్యమానమిత్యర్థః। మాత్రానుప్రవేశేనేతి। మాత్రాణాం వివేకతో ఽక్షరే ఽనుప్రవేశేనేత్యర్థః॥ ౭ ॥

కిం తత్సర్వమ్—

పృథివీ చ పృథివీమాత్రా చాఽఽపశ్చాఽఽపోమాత్రా

చ తేజశ్చ తేజోమాత్రా చ వాయుశ్చ వాయుమాత్రా చాఽఽకాశశ్చాఽఽకాశమాత్రా చ చక్షుశ్చ దష్టవ్యం చ శ్రోత్రం చ శ్రోతవ్యం చ ఘ్రాణం చ ఘ్రాతవ్యం చ రసశ్చ రసయితవ్యం చ త్వక్చ స్పర్శయితవ్యం చ వాక్చ వక్తవ్యం చ హస్తౌ చాఽఽదాతవ్యం చోపస్థశ్చాఽఽనన్దయితవ్యం చ పాయుశ్చ విసర్జయితవ్యం చ పాదౌ చ గన్తవ్యం చ మనశ్చ మన్తవ్యం చ బుద్ధిశ్చ బోద్ధవ్యం

చాహంకారశ్చాహంకర్తవ్యం చ చిత్తం చ చేతయితవ్యం చ తేజశ్చ విద్యోతయితవ్యం చ ప్రాణేశ్చ విధారయితవ్యం చ॥౮॥

పృథివీ చ స్థూలా పఞ్చగుణా తత్కారణా చ పృథివీమాత్రా చ గన్ధతన్మాత్రా। తథాఽఽపశ్చాఽఽపోమాత్రా చ। తేజశ్చ తేజోమాత్రా చ। వాయుశ్చ వాయుమాత్రా చ। ఆకాశశ్చాఽఽకాశమాత్రా చ। స్థూలాని చ సూక్ష్మాణి చ భూతానీత్యర్థః। తథా చక్షుశ్చేన్ద్రియం రూపం చ ద్రష్టవ్యం చ। శ్రోత్రం చ శ్రోతవ్యం చ। ఘ్రాణం చ ఘ్రాతవ్యం చ। రసశ్చ రసయితవ్యం చ। త్వక్చ స్పర్శయితవ్యం చ। వాక్చ వక్తవ్యం చ। హస్తౌ చాఽఽదాతవ్యం చ। ఉపస్థశ్చాఽఽనన్దయితవ్యం చ। పాయుశ్చ విసర్జయితవ్యం చ। పాదౌ చ గన్తవ్యం చ। బుద్ధీన్ద్రియాణి కర్మేన్ద్రియాణి తథా *చోక్తాని। మనశ్చ పూర్వోక్తమ్। మన్తవ్యం చ తద్విషయః। బుద్ధిశ్చ నిశ్చయాత్మికా। బోద్ధవ్యం చ తద్విషయః। అహంకారశ్చాభిమానలక్షణ మన్తఃకరణమ్। అహంకర్తవ్యం చ తద్విషయః। చిత్తం చ చేతనావదన్తఃకరణమ్। చేతయితవ్యం చ తద్విషయః। తేజశ్చ త్వగిన్ద్రియవ్యతిరేకేణ ప్రకాశవిశిష్టా యా త్వక్తయా నిర్భాస్యో విషయో విద్యోతయితవ్యమ్। ప్రాణశ్చ సూత్రం యదాచక్షతే తేన విధారయితవ్యం సంగ్రథనీయం సర్వం హి కార్యకారణజాతం పారార్థ్యేన సంహతం నామరూపాత్మకమేతావదేవ॥౮॥

---

x ఆపోమాత్రా ఇత్యత్ర విభక్త్యలోపశ్ఛాన్దసః। స్థూలాని చేతి। పఞ్చీకృతాని

---

* అత్రానుక్తసముచ్చయార్థేన తథా చేతిశబ్దద్వయేన బుద్ధీన్ద్రియకర్మేన్ద్రియార్థా గ్రాహ్యాః। క. పుస్తకపాఠస్వీకారే తు న కాచిదనుపపత్తిః।

x సాన్తాపశబ్దస్వీకరణమేవ సాధీయః।

చేత్యర్థః। తతశ్చ పఞ్చీకరణమేతచ్ఛ్రుతిసిద్ధమిత్యుక్తమన్యథాఽఽకాశాకాశమాత్రయోః పృథగుక్త్యనుపపత్తేరితి। యద్యపి మన్తవ్యాదవ్యో మనఆదిచతుష్టయవిషయా అపి ద్రష్టవ్యాది విషయా ఏవ న పృథక్తథాఽపి మన్తవ్యత్వాదిరూపేణ పృథగితి పృథఙ్నిర్దిష్టా ఇతి ద్రష్టవ్యమ్। ప్రకాశవిశిష్టా యా త్వగితి। త్వగాశ్రయం చర్మ తత్రప్రకాశనిర్భాస్యం చ తదేవేత్యర్థః। పృథివీ చేత్యాదినా విధారయితవ్యం చేత్యన్తేనాఽఽత్మవ్యతిరిక్తం తదుపాధిభూతం సర్వం చోక్తమిత్యాహ— సర్వం హీతి॥౮॥

అతః పరం యదాత్మరూపం జలసూర్యకాదివద్భోక్తృత్వకర్తృత్వేనేహానుప్రవిష్టమ్—

ఏష హి ద్రష్టా స్ప్రష్టా శ్రోతా ఘ్రాతా రసయితా మన్తా బోద్ధా కర్తా విజ్ఞానాత్మా పురుషః। స పరేఽక్షర ఆత్మని సంప్రతిష్ఠతే ॥౯॥

ఏష హి ద్రష్టా స్ప్రష్టా శ్రోతా ఘ్రాతా రసయితా మన్తా బోద్ధా కర్తా విజ్ఞానాత్మా విజ్ఞానం విజ్ఞాయతేఽనేనేతి కరణభూతం బుద్ధయాదీదం తు విజానాతీతి విజ్ఞానం కర్తృకారకరూపం తదాత్మా తత్స్వభావో విజ్ఞాతృస్వభావ ఇత్యర్థః। పురుషః కార్యకరణసంఘాతోక్తోపాధిపూర్ణత్వాత్పురుషః। స చ జలసూర్యకా దిప్రతిబిమ్బస్య సూర్యాదిప్రవేశవజ్జగదాధారశేషే పరేఽక్షర ఆత్మని సంప్రతిష్ఠతే॥౯॥

ఏష హి ద్రష్టేత్యాదినోపహితస్వరూపముచ్యత ఇత్యాహ— అతః పరమితి। ద్రష్టేతి। ఉపాధికృతమపి ద్రష్టృత్వాదికముపాధివ్యతిరిక్తేఽనుపహిత ఆత్మన్యారోపితం స్ఫటికే లౌహిత్యవదస్తత్యుిపాధిభిన్నోఽప్యాత్మా ద్రష్టేత్యాదినోక్తః। విజ్ఞానాత్మేత్యత్ర ద్రష్టేత్యాదావివ కర్తృవాచ-కతృచోఽభావాద్విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుత ఇత్యాదావివ బుద్ధేరభిధానే పౌనరుక్త్యమాశఙ్కయాఽఽహ— విజ్ఞానమితి। కరణభూతమితి। విజ్ఞానమయ ఇత్యాదావిత్యర్థః। ఏష హీతి హిశబ్దశ్వశబ్దార్థకః। స చ సంప్రతిష్ఠి(ష్ఠ)త ఇతి క్రియానుకర్షణార్థ ఇతి వదన్త్రష్టురాత్మనః పృథివ్యాదివత్స్వరూపేణాక్షరే లయో న సంభవతీత్యాశఙ్క్యోపాధిలయ ఉపహితరూపామావమే (వ ఏ) వాస్య లయ ఇత్యాహ— స చేతి॥౯॥

తదేకత్వవిదః ఫలమాహ—

పరమేవాక్షరం ప్రతిపద్యతే స యో హ వై తదచ్ఛాయమశరీరమలోహితం శుభ్రమక్షరం వేదయతే యస్తు సోమ్య స సర్వజ్ఞః సర్వో భవతి। తదేష శ్లోకః॥౧౦॥

పరమేవాక్షరం వక్ష్యమాణవిశేషణం ప్రతిపద్యత ఇత్యేతదుచ్యతే స యో హ వై తత్సర్వైషణావినిర్ముక్తోఽచ్ఛాయం తమోవర్జితమ్। అశరీరం నామరూపసర్వోపాధిశరీర-వర్జితమ్। అలోహితం లోహితాదిసర్వగుణవర్జితమ్। యత ఏవమత: శుభ్రం శుద్ధమ్। సర్వవిశేషణరహితత్వాదక్షరమ్। సత్యం పురుషాఖ్యమ్। అప్రాణమమనోగోచరమ్। శివం శాన్తం సబాహ్యాభ్యన్తరమజం వేదయతే విజానాతి। యస్తు సర్వత్యాగీ సోమ్య స సర్వజ్ఞో న తేనావిదిత కించిత్సంభవతి। పూర్వమవిద్యయాఽసర్వజ్ఞ ఆసీత్పునర్విద్యయాఽవిద్యాపనయే సర్వో భవతి తదాత(తప్త)స్మిన్నర్థ ఏష శ్లోకో మన్త్రో భవత్యుక్తార్థసంగ్రాహకః॥౧౦॥

ఏవం జాగ్రదాదీనామన్యధర్మత్వోక్త్యా శోధితతుర్యాత్మానువాదేన తస్యాక్షరైక్యాభిధానపురఃసరం తజ్జ్ఞానస్య ఫలముచ్యత ఉత్తరవాక్యేణేత్యాహ— తదేకత్వేతి। వక్ష్యమాణలక్షణమక్షరం ప్రతిపద్యత ఇత్యేవంరూపం ఫలమాహేత్యన్వయః। ఉత్తరవాక్యమితి శేషః। ఉక్తమర్థం శ్రుత్యక్షరారూఢమాహ —ఏతదుచ్యత ఇతి। స ఇత్యస్యార్థమాహ —సర్వేతి। అత్రాధికారిణో దుర్లభత్వం స యో హ వా ఇత్యనేనోక్తమ్। స యః కశ్చిదేవాపూర్వవత్తదచ్ఛాయాదివిశేషణమక్షరం బేదయత ఇత్యేకం వాక్యం సమాపనీయమ్। యస్తు వేదయతే స సర్వజ్ఞ ఇతి వాక్యాన్తరం కార్యమ్। అన్యథా యచ్ఛదద్వయానన్వయాత్। ఆద్యవాక్యేఽచ్ఛాయాదివిశేషణత్రయేణ కారణసూక్ష్మస్థూలశరీరత్రయనిరాకరణేనావస్థాత్రయనిరాకరణేనావస్థాత్రయ-రాహిత్యమనుద్యతే। లోహితాది— [సర్వే] గుణవర్జితమిత్యనేన తద్గుణకస్థూలశరీరవర్జితమితి ప్రతీతేః। శుభ్రమిత్యనేన తమేవ తురీయమనూద్య తస్యాక్షరసామానాధికరణ్యేనైక్యముక్తమితి వివేక:। అత్రాక్షరమిత్యనేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యం సమాహ్యాభ్యన్తరో జో ప్రాణో హ్యమనాః శుభ్ర ఇతి మన్త్రోక్తాని సర్వాణి విశేషణాన్యాత్మోపలక్షణాన్యాత్మోపలక్షణార్థం సంగృహీతానీత్యాహ —సత్యమిత్యాదినా। యస్తు సర్వత్యాగీత్యత్రాపి వాక్యే వేదయత ఇత్యస్యానుషఙ్గః। అత్ర సర్వజ్ఞ ఇత్యనేన కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి ప్రతిజ్ఞాతం సర్వవిజ్ఞానముక్తమ్। సర్వాత్మత్వస్య జ్ఞానజన్యత్వేఽనిత్యత్వం స్యాదత ఆహ—పూర్వమితి। ఏవం చాఽఽరోపనివృత్తిద్వారాఽభూత తద్భావో వివక్షిత ఇత్యాహ-సర్వో భవతీతి॥౧౦॥

విజ్ఞానాత్మా సహ దేవైశ్చ సర్వైః ప్రాణా భూతాని సంప్రతిష్ఠన్తి యత్ర। తదక్షరం వేదయతే యస్తు సోమ్య స సర్వజ్ఞః సర్వమేవాఽఽవివేశేతి॥౧౧॥

ఇత్యథర్వవేదీయ ప్రశ్నోపనిషది చతుర్థః ప్రశ్నః॥ ౪॥

విజ్ఞానాత్మా సహ దేవైశ్వాగ్న్యాదిభిః ప్రాణాశ్చక్షురాదయో భూతాని పృథివ్యాదీని సంమతిష్ఠన్తి ప్రవిశన్తి పత్ర యస్మిన్నక్షరే తదక్షరం వేదయతే యస్తు సోమ్య ప్రియదర్శన సర్వజ్ఞః సర్వమేవాఽఽవివేశాఽఽవిశతీత్యర్థః॥ ౧౧॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాద-

శిష్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే

చతుర్థః ప్రశ్నః॥ ౪॥

అగ్న్యాదిభిరితి। తతశ్చ చక్షుశ్చ ద్రష్టవ్యం చేత్యత్రాపి చక్షురాదిభిర్దేవా అప్యుపలక్షితా ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్॥౧౧॥

ఇత్యానన్దజ్ఞానవిరచితప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం చతుర్థః ప్రశ్నః॥౪॥

అథ పఞ్చమః ప్రశ్నః।

అథ హైనం శైబ్యః సత్యకామః పప్రచ్ఛ।

అథ హైనం శైబ్యః సత్యకామః పప్రచ్ఛ।

ఏవం చతుర్థప్రశ్నోత్తమాధికారిణః పదార్థశోధనపూర్వకవాక్యార్థజ్ఞానేనాక్షరప్రాప్తిముక్త్వాఽనానధికారిణో మన్దవైరాగ్యవత ఓమిత్యేవం ధ్యాయత ఆత్మానం ప్రణవో ధనురిత్యాదిమన్త్రసూచితం బ్రహ్మలోకప్రాప్తిద్వారా క్రమేణాక్షరప్రాప్త్యర్థమోంకారోపాసనం వక్తుం పఞ్చమమశ్నమవతారయతి —అథ హైనమితి।

అథేదానీం పరాపరబ్రహ్మప్రాప్తిసాధనత్వేనోంకారస్యోపాసనవిధిత్సయా ప్రశ్న ఆరభ్యతే—

స యో హ వై తద్భగవన్మనుష్యేషు ప్రాయణాన్తమోంకారమభిధ్యాయీత। కతమం వావ స తేన లోకం జయతీతి తస్మై స హోవాచ॥౧॥

స యః కశ్చిద్ధ నై భగవన్మనుష్యేషు మనుష్యాణాం మధ్యే తదద్భుతమివ ప్రాయణాన్తం మరణాన్తం యావజ్జీవమిత్యేతదోంకారమభిధ్యాయీతాఽఽభిముఖ్యేన చిన్తయేత్। బాహ్యవిషయేభ్య ఉపసంహృతకరణః సమాహితచిత్తో భక్త్యాబేశితబ్రహ్మభావ ఓంకారే। ఆత్మప్రత్యయసంతానావిచ్ఛేదో భిన్నజాతీయ-ప్రత్యయాన్తరాఖిలీకృతో నిర్వాతస్థదీపశిఖాసమోఽభిధ్యానశబ్దార్థః। సత్యబ్రహ్మచర్యాహింసాపరిగ్రహత్యాగసంన్యాసశౌచసంతోషామాయావిత్వాద్య-నేకయమనియమానుగృహీతః స ఏవం యావజ్జీవవ్రతధారణః। కతమం వావానేకే హి జ్ఞానకర్మభిర్జేతవ్యా లోకాస్తిష్ఠన్తి తేషు తేనోంకారాభిధ్యానేన కతమం స లోకం జయతీతి పృష్టవతే తస్మై స హోవాచ పిప్పలాదః॥౧॥

ఇదానీమితి। గార్గ్యప్రశ్ననిర్ణయానన్తరమిత్యర్థః। పరేతి। అపరబ్రహ్మలోకప్రాప్తిక్రమేణ పరబ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనత్వేనేత్యర్థః। తదద్భుతమివేతి। తదితి క్రియాశేషణం తాదృశమమిధ్యానమితి, తేన విశేషణేనాద్భుతత్వం దుష్కరత్వం మాతీత్యర్థః। అభిధ్యానేన

తత్పూర్వకాలీనే ప్రత్యాహారధారణే సూచితే ఇత్యాహ –బాహ్యేతి। మక్త్యాఽఽదరేణోపచారేణ వాఽఽవేశిత ఆరోపితో బ్రహ్మభావో యస్మిన్నోంకారే తస్మిన్సమాహితచిత్త ఇత్యన్వయః। అనేన ధారణోక్తా। ధ్యానశబ్దార్థమాహ-ఆత్మేతి। సంతానావిచ్ఛేద ఇత్యవిచ్ఛిన్నసంతాన ఇత్యర్థః। ప్రత్యయాన్తరేణ విజాతీయప్రత్యయేనాఖిలీకృతోఽనన్తరితః। చిత్తస్యాఽఽత్మవిషయస్యైవ సత ఏకదేశేన విక్షేపం వారయతి —నిర్వాతేతే। ధ్యానేనైవ యమాదిసాధనజాతమపి సూచితమిత్యాహ —సత్యేతి। కతమమితి ఉతమచోఽర్థం బహుషు నిర్ధారణం దర్శయతి — అనేకే హీతి। ఓంకారాభిధ్యానం ధ్యానత్వాద్ధహరాద్యుపాసనవదపరప్రాప్తిసాధనమేవోత పర ప్రాధిసాధనమపీతి ప్రష్టురభిప్రాయః॥ ౧॥

ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోంకారః।

తస్మాద్విద్వానేతేనైవాఽఽయతనేనైకతరమన్యేతే॥ ౨॥

ఏతద్వై సత్యకామ। ఏతద్బ్రహ్మ వై పరం చాపరం చ బ్రహ్మ పరం సత్యమక్షరం పురుషాఖ్యమపరం చ ప్రాణాఖ్యం ప్రథమజం యత్తదోంకార ఏవకారాత్మకమోంకారప్రతీకత్వాత్। పరం హి బ్రహ్మ శబ్దాద్యుపలక్షణానర్హై సర్వధర్మవిశేష-వర్జితమతో న శక్యమతీన్ద్రియగోచరత్వాత్కేవలేన మనసాఽవగహితుమోంకారే తు విష్ణ్వాదిప్రతిమాస్థానీయే భక్త్యావేశితబ్రహ్మభావే ధ్యాయినాం తత్ప్రసీదతీత్యవగమ్యతే శాస్త్రప్రామాణ్యాత్తథాఽపరం చ బ్రహ్మ। తస్మాత్పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోంకార ఇత్యుపచర్యతే। తస్మాదేవం విద్వానేతేనైవాఽఽత్మమాప్తిసాధనేనైవకారాభిధ్యానేనైకతరం పరమపరం వాఽఽన్వేతి బ్రహ్మానుగచ్ఛతి నేదిష్ఠం హ్యాలమ్బనమోకారో బ్రహ్మణః॥౨॥

తదభిప్రాయజ్ఞః పిప్పలాదోఽపరాలమ్బనతయా ధ్యానం చేదపరప్రాప్తిమానసాధనం పరాలమ్బనత్వేన చేత్క్రమేణ పరప్రాప్తిసాధనమిత్యుత్తరమాహ — ఏతద్వా ఇతి। ఏతచ్ఛబ్దయోర్నపుంసకయోరోంకారవిశేషణత్వాయోగా-ద్బ్రహ్మవిశేషణత్వమాహ — ఏతద్బ్రహ్మేతి। కిం తద్బ్రహ్మేత్యత ఆహ-పరం చేతి।

యదేతత్పరం చాపరం చ బ్రహ్మాస్తి తదుభయమోంకార ఇతి వాక్యాన్వయ ఇత్యర్థః। న చైవం బ్రహ్మోద్ధేశేనోంకారత్వవిధానే బ్రహ్మణ్యోకారదృష్టిః ప్రసజ్యేతేతి శఙ్కయమ్। బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితి న్యాయేన లోకేషు సామోపాసీతేత్యాదావివ నికృష్ట ఓంకార ఏవ బ్రహ్మదృష్టిః సిధ్యతీతి భావః। తయోర్భేదాత్కథమైక్యమిత్యాశఙ్కయోపచారాదిత్యాహ — ఓంకారప్రతీకత్వాదితి। అనేన సామానాధికరణ్యేనోంకారస్య ప్రతీకత్వముపదిశ్యత ఇతి భావః।

నను కిం ప్రతీకోపదేశేన సాక్షాదేవ బ్రహ్మాభిధీయతామత ఆహ-పరం హీతి। శబ్దాదీతి। శబ్దాదిభిః సాక్షాద్బోధనానర్హమిత్యర్థః। ఆదిశబ్దేనానుమానాది గృహ్యతే। ప్రవృత్తినిమిత్తస్య ధర్మస్య లిఙ్గస్య చాభావాదితి తత్ర హేతుమాహ —సర్వేతి। న శక్యమిత్య (మ) వగాహితుమిత్యన్వయః। తర్హీన్ద్రియైర్మనసా వా తద్గ్రహోఽస్త్విత్యత ఆహ— అతీన్ద్రియేతి। మనసేతీన్ద్రియైర్వేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్। తర్హి తథావిధస్యోంకారేఽప్యావేశాస మవాస్కిచిద్విశేషమారోప్యాఽఽవేశో వక్తవ్యః। అత ఏవ సూర్యాన్తర్గతత్వం విశేషం వక్ష్యత్యోంకారతాదాత్మ్యం చ। తత్కథం నిర్విశేష [త్వ] లాభోత ఆహ —ఓంకారే త్వితి। ప్రసీదతీతి। తదుపాసనేనచిత్తస్య నైర్మల్యే సతి నిర్విశేషం స్వయమేవ ప్రకాశత ఇత్యర్థః। తత్ర మానమాహ —శాస్త్రేతి। అన్యథా పరబ్రహ్మర్థినస్తదుక్తి-వైయర్థ్యాదిత్యర్థః। తథాఽపరం చేతి। ప్రసీదతీత్యన్వయః।తస్మాదితి। ప్రతీకత్వాదిత్యర్థః। తస్మాదేవం విద్వానితి। బ్రహ్మత్వాద్బ్రహ్మత్వార్హమితి విద్వానిత్యర్థః। ఏతేనైవేత్యనన్తరమాయతనేనాఽఽలమ్బనేనేతి పదద్వయం ప్రమాదతో గలితమితి ద్రష్టవ్యమ్। తస్య పదస్య పిణ్డితార్థమాహ —ఓంకారేతి। న త్వేతచ్ఛబ్దార్థ-కథనమేతదితి ద్రష్టవ్యమ్। అభిధ్యానస్యాఽఽయతనత్వా భావాదితీతరోపాసనావదస్యాప్యుపా సనత్వా త్పరప్రాపకత్వం న సంభవతీత్యత ఆహ—నేదిష్ఠమితి। మనఆద్యపేక్షయేదం నేదిష్ఠం సమీపవర్త్యన్తరఙ్గం శ్రేష్ఠమాలమ్బనమేతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనం పరమిత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః॥౨॥

స యద్యేకమాత్రమవిధ్యాయతి స తేనైవ సంవేదితస్తూర్ణమేవ జగత్యామభిసంపద్యతే। తమృచో మనుష్యలోకముపనయన్తే స తత్ర తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా సంపన్నో మహిమానమనుభవతి॥3॥

స యద్యప్యోకారస్య సకలమాత్రావిభాగజ్ఞో న భవతి తథాఽప్యోంకారాభిధ్యానప్రభావాద్విశిష్టామేవ గతిం గచ్ఛతి। ఏతదేకదేశజ్ఞానవైగుణ్యతయోంకారశరణః కర్మజ్ఞానోభయభ్రష్టో న దుర్గతిం గచ్ఛతి కిం తర్హి యద్యప్యేవమకారమేవైకమాత్రావిభాగజ్ఞ ఏవ కేవలోఽభిధ్యాయీతకమాత్రం సదా ధ్యాయీత స తేనైవైకమాత్రావిశిష్టోంకారాభిధ్యానేనైవ సంవేదిత: సంబోధితస్తూర్ణం క్షిప్రమేవ జగత్యాం పృథివ్యామభిసంపద్యతే। కిం, మనుష్యలోకమ్। అనేకాని హి జన్మాని జగత్యాం సంభవన్తి తత్ర తం సాధకం జగత్యాం మనుష్యలోకమేవర్చ ఉపనయన్త ఉపనిగమయన్తి। ఋచ ఋగ్వేదరూపా హ్యోంకారస్య ప్రథమైకమాత్రఽభిధ్యాతా। తేన స తత్ర మనుష్యజన్మని ద్విజాగ్ర్యః సంస్తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా చ సంపన్నో మహిమానం విభూతిమనుభవతి న వీతశ్రద్ధో యథేష్టచేష్టో భవతి యోగభ్రష్టః కదాచిదపి న దుర్గతిం గచ్ఛతి॥ 3॥

నేదిష్ఠత్వమేవ సంస్తువన్నుత్తరవాక్యేణ సాధయతి —స యదీతి। వికలస్యాపి ఫలజనకత్వాన్నేదిష్ఠత్వమిత్యర్థః। సకలేతి। అకారాదిమాత్రాత్రయాత్మక ఓంకారః స చోపాసితవ్య ఇతి న జానాతి కింత్వకారమాత్రముపాసితవ్యం జానాతీత్యర్థః। తథాఽప్యేక దేశజ్ఞానవైగుణ్యతయా దుర్గతిం న గచ్ఛతి కిం తర్హ్యోంకారామిధ్యాన ప్రభావాత్తదేకదేశధ్యానప్రమావాద్విశిష్టామేవ గతిం గచ్ఛతీత్యన్వయః। తాత్పర్యార్థముక్త్వేదానీమక్షరార్థమాహ —యద్య ప్యేవమితి। యదిశబ్దో యద్యపీత్యర్థే వ్యాఖ్యాతః। ఏవం చ స తేనైవేత్యతః ప్రాక్తథాఽపీతి పదం ద్రష్టవ్యమ్। ఏకమాత్రమితి। ఏకమాత్రాత్మకమోంకారమకారమిత్యర్థః। ఏకమాత్రావి- శిష్టేత్యత్రాప్యేకమాత్రాత్వవిశిష్టేత్యర్థః। ఓంకారేతి। తదవయవేత్యర్థః। ఏకమాత్రాప్రధా నమప్రధానీభూతమాత్రాద్వయం కృత్స్నమోంకారమితి కేచిద్వ్యాచక్షతే। దీపికాయాం వాచస్పత్యే చాకారమాత్రమిత్యేవ వ్యాఖ్యాతమ్। సంబోధిత ఇతి। తన్మాత్రాధ్యానేన తన్మాత్రాసాక్షాత్కారవానిత్యర్థః। పృథివ్యాం కిమభిసంపద్యత ఇతి కర్మాఽఽకాఙ్క్షతే —కిమితి। మనుష్యలోకమితి పదమిహాఽఽకుప్యాఽఽకాఙ్క్షాం పూరయతి- మనుష్యలోకమితి। మనుష్యశరీరమిత్యర్థః। పృథివ్యాం మనుష్యలోకస్యైవ నియమాత్తదుక్తివైయర్థ్యమత మాహ — అనేకాని హేతి। పశ్చాదీని హీత్యర్థః। తర్హి తస్య నియమేన కథం మనుష్యత్వప్రాప్తిరత ఆహ— తత్ర తమితి। ఋగ్వేదరూపా హీతి। పృథివ్యకారః స ఋగ్వేద ఇతి శ్రుతేరకారస్య తద్రూపత్వమిత్యర్థః। అభిధ్యాతాకారరూపా మాత్రా ఋగ్వేదరూపేత్యన్వయః। తేనేతి। యేనర్గ్వేదరూపత్వం తస్య తేనర్చ్ఛ మనుష్యలోకముపనయన్త ఇత్యర్థః। వీతశ్రద్ధ ఇతి। శ్రద్ధావిరహితః సన్నిత్యర్థః। యోగభ్రష్ట ఇతి। ఏకదేశజ్ఞానవికల ఇత్యర్థః। అనేన న హి కల్యాణకృత్కశ్చిదితి గీతావాక్యసంవాదః సూచితః॥ 3॥

అథ యది ద్విమాత్రేణ మనసి సంపద్యతే సోఽన్తరిక్షం యజుర్భిరునీయతే సోమలోకమ్। స సోమలోకే విభూతిమనుభూయ పునరావర్తతే॥౪॥

అథ పునర్యది ద్విమాత్రావిభాగజ్ఞో ద్విమాత్రేణ విశిష్టమోంకారమభిధ్యాయీత స్వనాత్మకే మనసి మననీయే యజుర్మయే సోమదేవత్యే సంపద్యత ఏకాగ్రతయాఽఽత్మభావం గచ్ఛతి। స ఏవం సంపన్నో మృతోఽన్తరిక్షమన్తరిక్షాధారం ద్వితీయమాత్రారూపం ద్వితీయమాత్రారూపైరేవ యజుర్భిరున్నీయతే సోమలోకం సౌమ్యం జన్మప్రాపయన్తి తం యజూంషీత్యర్థః। స తత్ర విభూతిమనుభూయ సోమలోకే మనుష్యలోకం ప్రతి పునరావర్తతే॥౪॥

ద్విమాత్రేణ విశిష్టమితి। ద్వితీయమాత్రత్వేన విశిష్టమోంకారం తద్వతముకారమిత్యర్థః। న తు మాత్రాద్వయమకారస్య పూర్వమేవోక్తత్వాదత ఏవ ద్వితీయమాత్రారూపమితి వక్ష్యతి।శ్రుతౌ తృతీయా ద్వితీయార్థే, ఓంకారమామధ్యాయీతేత్యు-పక్రమాదితి భావః। అత్రాభిధ్యానం తాదాత్మ్యాభిమానపర్యన్తమితి వక్తుం మనసి సంపద్యత ఇతి వాక్యం తత్ర సాక్షాన్మనః సంపత్తేః। సాధనత్వేన వా ఫలత్వేన వాఽనన్వయాన్మనఃశబ్దేన తత్పరిణామస్వప్నాదిలక్షణద్వారా స్వప్నయజురాద్యాత్మత్వేన శ్రుత్యన్తరే శ్రుతోంకార ఏవం లక్ష్యత ఇత్యాహ —స్వప్నాత్మక ఇతి। ఉకారే సంపత్తిపర్యన్తమభిధ్యానం యః కరోతీతి వాక్యార్థ ఇత్యర్థః। అత్ర కేచిత్స యదీత్యాదిర్యః పునరిత్యన్తం న స్తుతిః కింతుక్తఫలాయాకారే విశ్వాభిన్నవిరాడుపాసనముకారే తైజసాభిన్నహిరణ్యగర్భోపాసనం చ వివక్షితమిత్యాహుః। తన్మతే మనఃశబ్దేనాణ్డపరిణామస్వప్నాభిమానీ హిరణ్యగర్భ ఉచ్యత ఇతి వక్తుం స్వప్నాత్మక ఇత్యాదివిశేషణానీతి బోధ్యమ్। దీపికాయాం తు మాత్రాద్వయస్య మిలితస్యోపాసనం మనసి సంపత్తిశ్చ మనసైకాగ్రతథా చిన్తనమితి చ వ్యాఖ్యాతమ్॥౪॥

యః పునరేతం త్రిమాత్రేణోమిత్యేతేనైవాక్షరేణ పరం పురుషమభిధ్యాయీత స తేజసి సూర్యే సంపన్నః। యథా పాదోదరస్త్వచా వినిర్ముచ్యత ఏవం హ వై స పాప్మనా వినిర్ముక్తః స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకం స ఏతస్మాజ్జీవచనాత్పరాత్పరం పురిశయం పురుషమీక్షతే తదేతౌ శ్లోకౌ భవతః॥౫॥

యః పునరేతమోంకారం త్రిమాత్రేణ త్రిమాత్రావిషయవిజ్ఞానవిశిష్టేనోమిత్యేతేనైవాక్షరేణ పరం సూర్యాన్తర్గతం పురుషం ప్రతీకేనాభిధ్యాయీత తేనాభిధ్యానేన ప్రతీకత్వేన హ్యాలమ్బనత్వం ప్రకృతమోంకారస్య పరం చాపరం చ బ్రహ్మేత్యభేదశ్రుతేరోంకారమితి చ ద్వితీయాఽనేకశః శ్రుతా బాధ్యేతాన్యథా యద్యపి తృతీయాభిధానత్వేన కరణత్వముపపద్యతే తథాఽపి ప్రకృతానురోధాత్త్రిపాత్రం పరం పురుషమితి ద్వితీయైవ పరిణేయా త్యజేదేకం కులస్యార్థ ఇతి న్యాయేన స తృతీయమాత్రారూపస్తేజసి సూర్యే సంపన్నో భవతి ధ్యాయమానో మృతోఽపి సూర్యాత్సోమలోకాదివన్న పునరావర్తతే కింతు సూర్యే సంపన్నమాత్ర ఏవ। యథా పాదోదరః సర్ప - స్త్వచా వినిర్ముచ్యతే జీర్ణత్వగ్వినిర్ముక్తః స పునర్నవో భవతి। ఏవం హ వా ఏష యథా దృష్టాన్తః స పాప్మనా సర్పత్వక్స్థానీయేనాశుద్ధిరూపేణ వినిర్ముక్తః సామభిస్తృతీయమాత్రారూపైరూర్ధ్వమున్నీయతే బ్రహ్మలోకం హిరణ్యగర్భస్య బ్రహ్మణో లోకం సత్యాఖ్యమ్। స హిరణ్యగర్భః సర్వేషాం సంసారిణాం జీవా- నామాత్మభూతః। స

హ్యన్తరాత్మా లిఙ్గరూపేణ సర్వభూతానాం తస్మిన్హి లిఙ్గత్మని సంహతాః సర్వే జీవాః। తస్మాత్స జీవఘనః। స విద్వాంస్త్రిమాత్రోంకారాభిజ్ఞ ఏతస్మాజ్జీవఘనాద్ధిరణ్యగర్భాత్పరాత్పరం పరమాత్మాఖ్యం పురుషమీక్షతే పురిశయం సర్వశరీరానుప్రవిష్టం పశ్యతి ధ్యాయమానః। తదేతస్మిన్య-థోక్తార్థప్రకాశకౌ మన్త్రౌ భవతః॥ ౫॥

ఏవమోంకారం స్తుత్వా తదుపాసనం పరబ్రహ్మవిషయం విధత్తే —యః పునరితి। విజ్ఞానవిశిష్టేనేతి। విజ్ఞానవిషయీకృతేనేత్యర్థః। మాత్రాత్రయాత్మకజ్ఞానేనేతి యావత్। పూర్వవదత్రాపి త్రిమాత్రేణేత్యత్ర తృతీయా మాత్రా మకార ఉచ్యత ఇతి భ్రమం వారయితుమోమిత్యేతేనైవాక్షరేణేత్యుక్తమ్। పూర్వత్ర తత్తన్మాత్రాప్రధాన ఓంకార ఏవోచ్యత ఇతి మత ఇహైవేదం విశేషణమనుపపన్నం పూర్వత్రాప్యోంకారస్యైవోక్తత్వాదితి తన్మతమనుపపన్నమివ మాతీతి త్రిమాత్రేణేతి తృతీయా శ్రవణాదోంకారో న ప్రతీకమ్। తథా సతి విషయత్వేన కర్మతయా ద్వితీయా స్యార్త్క-స్వభిధ్యాయకత్వేన కరణత్వమేవ తృతీయాబలాదితి భ్రమం వారయతి —ప్రతీకేనేతి। తస్య కర్మత్వేఽపి కారకత్వేనామిధ్యానక్రియానిర్వర్తకత్వేన హేతుత్వాత్తన్మాత్రవివక్షయా తృతీయోపపద్యత ఇత్యర్థః। ఏవం వ్యాఖ్యానే హేతుమాహ —ప్రతీకత్వేనేతి। అభేదేతి। ప్రతీకత్వే హ్యధిష్ఠానాధ్యస్యమానయోస్తాదాత్మ్యారోపాదభేదశ్రవణముపపద్యతే కరణత్వే తు న తదుపపద్యత ఇత్యర్థః। అనేకశ ఇతి। ఓంకారమభిధ్యాయీత స యద్యేకమాత్రమభిధ్యాయీతేతి ద్వివారం శ్రుతేత్యర్థః। అన్యథేత్యస్య బాధ్యేతేత్యనేనాన్వయః। అథ యది ద్విమాత్రేణ యః పునరేతం త్రిమాత్రేణేతి చ తృతీయాఽపి ద్వివారం శ్రుతా హేతుత్వాపేక్షయా కరణత్వేన స్వరసా చ కారకవిభక్తిత్వాత్తతస్తస్యా అపి బాధో న యుక్త ఇతి శఙ్కతే –యద్యపీతి। ద్వితీయాద్వయస్యాపి కర్మత్వే స్వారస్యాదుపక్రమస్థత్వాచ్చ తస్యైవ ప్రాబల్యమిత్యాహ —తథాఽపీతి। ప్రకృతేతి। ప్రక్రమానురోధాదిత్యర్థః। కించ ద్వితీయాద్వయముక్తా (కత్వాఽ?) భేదశ్రుతిః।

ఏతేనైవాఽఽయతనేనైకతరమన్వేతి। ఆయతనేనైవాన్వేతీత్యాలమ్బనవాచ్యాయతనశ్రుతిద్వయం చేతి బహుశ్రుత్యనురోధేన తృతీయాద్వయం త్యాజ్యమిత్యాహ – త్యజేదేకమితి। తృతీయమాత్రారూప ఇతి। యద్యపి మాత్రాత్రయధ్యానాన్మాత్రాత్రయరూపిత్వమేవ తస్య తథాఽపి తృతీయమాశ్రాయా ఏవేహాసాధారణ్యాత్తత్ప్రాధాన్యేన నిర్దేశ ఇతి బోధ్యమ్। తృతీయమాత్రారూప ఇతి సప్తమ్యన్తపాఠే తత్సూర్యవిశేషణం మకారస్యాఽఽదిత్యాత్మకత్వాదితి। హిరణ్యగర్భస్య

జీవధనత్వమనాగతావేక్షణన్యాయేనోపపాదయతి—స హిరణ్యగర్భ ఇతి। లిఙ్గరూపేణేతి। సమష్టిలిఙ్గరూపేణేత్యర్థః। తస్మిన్నీతి। సమష్టిలిఙ్గాత్మని హిరణ్యగర్భే వ్యష్టిలిఙ్గాభిమానినః సర్వే జీవా గోత్వసామాన్యే ఖణ్డముణ్డాదయ ఇవ సంహతా ఇత్యర్థః। ఇదానీం వాక్యం యోజయతి స విద్వానితి। స విద్వానిదానీం ధ్యాయమానః పశ్చాద్బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తః। తత్ర బ్రహ్మలోకేస్థావరజఙ్గమేభ్యః పరాజ్జీవఘనాత్పరం పురుషం పశ్యతి తతో ముక్తో మవతీత్యన్వయః॥౯॥

తిస్రో మాత్రా మృత్యుమత్యః ప్రయుక్తా అన్యోన్యసక్తా అనవిప్రయుక్తాః। క్రియాసు బాహ్యాభ్యన్తరమధ్యమాసు సమ్యక్ప్రయుక్తాసు న కమ్పతే జ్ఞః॥౬॥

తిస్రస్త్రిసంఖ్యాకా అకారోకారమకారాఖ్యా ఓంకారస్య మాత్రా:। మృత్యుమత్యః, మృత్యుర్యాసాం విద్యతే తా మృత్యుమత్యో మృత్యుగోచరాదనతిక్రాన్తా మృత్యుగోచరా ఏవేత్యర్థః। తా ఆత్మనో ధ్యానక్రియాసు ప్రయుక్తాః। కించాన్యోన్యసక్తా ఇతరేతరసంబద్ధాః। అనవిప్రయుక్తా విశేషేణైకైకవిషయ ఏవ ప్రయుక్తా విప్రయుక్తాః। న తథా విప్రయుక్తా అవిప్రయుక్తా నావిప్రయుక్తా అనవిప్రయుక్తాః కిం తర్హి విశేషేణైకస్మిన్ధ్యానకాలే తిసృషు క్రియాసు బాహ్యాభ్యన్తరమధ్యమాసు జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తస్థానపురుషాభిధ్యానలక్షణాసు యోగాయాసు సమ్యక్ప్రయుక్తాసు సమ్యగ్ధ్యానకాలే ప్రయోజితాసు న కమ్పతే న చలతి జ్ఞో యోగీ యథోక్తవిభాగజ్ఞ ఓంకారస్యేత్యర్థః। న తస్యైవంవిదచలనముపపద్యతే। యస్మాజ్జాగ్రత్స్వప్రసుషుప్తపురుషాః సహ స్థానైర్మాత్రాత్రయరూపేనకారాత్మరూపేణ దృష్టాః స హ్యేవం విద్వాన్సర్వాత్మభూత ఓంకారమయః కుతో వా చలేత్కస్మిన్వా॥౬॥

తత్ర యః పునరేతమిత్యాదినోఽర్థ ఆద్యం మన్త్రం యోజయతి —తిస్ర ఇతి। మృత్యుగోచరా ఇతి। ప్రత్యేకం బ్రహ్మదృష్టిం చ వినా తదుపాసకానాం మృత్యవనతిక్రమాదిత్యర్థః। బ్రహ్మదృష్ట్యా సంశ్లిష్టత్వేన చ సంభూయ చ ప్రయుక్తాశ్చేన్నాయం దోష ఇత్యాహ—కించేతి। జాగ్రదితి। జాగ్రత్పురుషో వైశ్వానరాభిన్నో విశ్వస్తత్స్థానం స్థూలశరీరం జాగరితం చ। స్వప్నపురుషస్తు హిరణ్య' ణ్యగర్భాభిన్న స్తైజసస్తత్స్థానం లిఙ్గశరీరం స్వప్నశ్చ। సుషుప్తావీశ్వరాత్మా ప్రాజ్ఞస్తత్స్థానమవ్యాకృతం సుషుప్తిశ్చ। తేషామకారాదితాదాత్మ్యేన యదభిధ్యానం తల్లక్షణాసు యోగక్రియాసు ప్రయుక్తాస్వన్యోన్యసక్తా అనవిప్రయుక్తాస్తిస్రో మాత్రాః ప్రయుక్తాశ్చేన్న కమ్పత ఇత్యన్వయః। అనేన సర్వాత్మకే పరబ్రహ్మణీశ్వర

ఓంకారామేదేన ధ్యానముక్తమ్। యథోక్తేతి। తిస్రో మాత్రా ఇతి శ్లోకోక్తవిభాగ ఇత్యర్థః। కుతో వేతి। చలనం విక్షేపః స్వస్య సర్వాత్మత్వేన స్వవ్యతి రిక్తాభావాచ్చలనం న సంభవతీతి కుతో హేతోః కస్మిన్వా విషయే చలేదిత్యర్థః॥ ౬॥

సర్వార్థసంగ్రహార్థీ ద్వితీయో మన్త్రః—

ఋగ్భిరేతం యజుర్భిరన్తరిక్షం సామక్షిర్యత్తత్కవయో వేదయన్తే।
తమోంకారేణైవాఽఽయతనేనాన్వేతి విద్వాన్యత్తచ్ఛాన్తమ-జరమమృతమక్షయం పరం చేతి॥౭॥

ఇత్యథర్వవేదీయప్రశ్నోపనిషది పఞ్చమః ప్రశ్నః॥౫॥

ఋగ్భిరేతం లోకం మనుష్యోపలక్షితమ్। యజుర్భిరన్తరిక్షం సోమాధిష్ఠితమ్। సామభిర్యత్తద్బ్రహ్మలోకమితి తృతీయం కవయో మేధావినో విద్యావన్త ఏవ నావిద్వాంసో వేదయన్తే। తం త్రివిధం లోకమోంకారేణ సాధనేనాపరబ్రహ్మలక్షణమన్వేత్యనుగచ్ఛతి విద్వాన్। తేనైవకారేణ యత్తత్పరం బ్రహ్మాక్షరం సత్యం పురుషాఖ్యం శాన్తం విముక్తం జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాదివిశేష సర్వప్రపఞ్చవివర్జితమత ఏవాజరం జరావర్జితమమృతం మృత్యువర్జితమత ఏవ యస్మాజ్జరావిక్రియారహితమతోఽభయమ్। యస్మాదేవాభయం తస్మాత్పరం నిరతిశయమ్। తదప్యోంకారేణాఽఽయతనేన గమనసాధనేనాన్వేతీత్యర్థః। ఇతిశబ్దో వాక్యపరిసమాప్త్యర్థః॥౭॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమద్గోవిన్ద భగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యేపఞ్చమః ప్రశ్నః॥౫॥

అపరబ్రహ్మప్రాప్త్యర్థే య ఓంకారః ప్రయుక్తస్తేనైవ న పృథక్ప్రయుక్తః పరమపి ప్రాప్నోతి బ్రహ్మలోక ఉత్పన్ననిర్విశేషబ్రహ్మసాక్షాత్కారేణో-క్తస్యోకారస్య క్రమముక్తిఫలత్వాదిత్యాహ — తేనైవేతి। యేనాపరమన్వేతి తేనైవ పరమప్యన్వేతీ త్యవకారార్థ ఇత్యర్థః। తదప్యోంకారేణేత్యాయతనవిశేషణార్థం పునరౌకారగ్రహణమితి న పునరుక్తిరితి బోధ్యమ్॥౭॥

ఇతి శ్రీమదానన్దజ్ఞానవిరచితప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం పఞ్చమః ప్రశ్నః॥౯॥

---

x ఏతదగ్రే స ఇతి పదం క్వచిన్మూలేఽధికం తచ్చ భాష్యే దీపికాయాం చ నోపలభ్యతే।

అథ షష్ఠః ప్రశ్నః।

అథ హైనం సుకేశా భారద్వాజః పప్రచ్ఛ।

అథ హైనం సుకేశా భారద్వాజః పప్రచ్ఛ, సమస్తం జగత్కార్యకారణలక్షణం సహ విజ్ఞానాత్మనా పరస్మిన్నక్షరే సుషుప్తికాలే సంప్రతిష్ఠి (ష్ఠ)త ఇత్యుక్తమ్। సామర్థ్యాత్ప్రలయేఽపి తస్మిన్నేవాక్షరే సంప్రతిష్ఠతే జగత్తత ఏవోత్పద్యత ఇతి సిద్ధం భవతి। న హ్యకారణే కార్యస్య సంప్రతిష్ఠానముపపద్యతే। ఉక్తం చ—"ఆత్మన ఏష ప్రాణో జాయతే" ఇతి। జగతశ్చ యన్మూలం తత్పరిజ్ఞానాత్పరం శ్రేయ ఇతి సర్వోపనిషదాం నిశ్చితోఽర్థః। అనన్తరం చోక్తం స సర్వజ్ఞః సర్వో భవతీతి। వక్తవ్యం చ క తర్హి తదక్షరం సత్యం పురుషాఖ్యం విజ్ఞేయమితి।

తదర్థోఽయం ప్రశ్న ఆరభ్యతే। వృత్తాన్వాఖ్యానం చ విజ్ఞానస్య దుర్లభస్త్వఖ్యాపనేన తల్లబ్ధ్యర్థం ముముక్షూణాం యత్నవిశేషోపాదానార్థమ్।

గతాః కలాః పఞ్చదశ ప్రతిష్ఠాః కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చేతి మన్త్రే కర్మభిః సహ షోడశకలానాం పరస్మిల్లయముక్త్వా యథా నద్యః స్యన్దమానా ఇతి మన్త్రేణ దృష్టాన్తోక్తిద్వారా పరప్రాప్తిరుక్తా తన్మన్త్రయోర్విస్తరాభిధానార్థం షష్ఠం ప్రశ్నమారభతే—అథ హైనామతి। తస్య పూర్వేణ సంగతిముక్తార్థానువాదపూర్వకమాహ —సమస్తమిత్యాదినా। అక్షరస్య కారణత్వసిద్ధ్యర్థం ప్రలయేఽపి తస్మిన్నేవ లయమాహ—సామర్థ్యాదితి। లయాధారత్వేన కారణత్వంమాహ—తత ఇతి। తదుక్తేః ప్రయోజనమాహ—జగత ఇతి। యద్యప్యద్వితీయాత్మజ్ఞానాన్ముక్తిర్న కారణజ్ఞానాత్తథాఽపి తస్య కారణత్వే తద్వ్యతిరేకేణ కార్యాభావాత్తదద్వితీయత్వజ్ఞానం సిధ్యతీతి తాదృశాత్మజ్ఞానాత్పరం శ్రేయ ఇతి। ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవ। స ఏతమేవ పురుషం బ్రహ్మ తతమమపశ్యత్। ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ। స ఏతేన ప్రజ్ఞేనాఽఽత్మనాఽమృతః సమభవత్।సదేవైకమేవాద్వితీయమిత్యుపక్రమ్యాఽఽచార్యవాన్పురుషో వేద, అథ సంపత్స్యే, తమేవైకం జానథ।అమృతస్యైష సేతుః, అహం బ్రహ్మాస్మీతి। తస్మాత్తత్సర్వమభవదిత్యాదిషు నిశ్చితమిత్యర్థః ఇహాపి తాదృగాత్మజ్ఞానాదేవ సర్వాత్మభావః శ్రేయ ఉక్త ఇత్యాహ—అనన్తరమితి। వృత్తమనూద్య వర్తిష్యమాణమాహ—వక్తవ్యమితి। తదర్థోఽయమితి। తస్య శరీరాన్తఃస్థత్వోక్తిద్వారా తస్య ప్రత్యగాత్మత్వజ్ఞానార్థమిత్యర్థః।

భగవన్హిరణ్యనాభః కౌసల్యో రాజపుత్రో మాముపేత్యైతం ప్రశ్నమపృచ్ఛత। షోడశకలం భారద్వాజ పురుషంవేత్థ। తమహం కుమారమబ్రువం నాహమిమం వేద। యద్యహమిమమవేదిషం కథం తే నావక్ష్యమితి। సమూలో వా ఏష పరిశుష్యతి యోఽనృతమభివదతి తస్మాన్నార్హామ్యనృతం వక్తుమ్। స తూష్ణీం రథమారుహ్య ప్రవవ్రాజ। తం త్వా పృచ్ఛామి క్వాసౌ పురుష ఇతి॥౧॥

హే భగవన్హిరణ్యనాభో నామతః కోసలాయాం భవః కౌసల్యో రాజపుత్రో జాతితః క్షత్రియో మాముపేత్యోపగమ్యైతముచ్యమానం ప్రశ్నమపృచ్ఛత। షోడశకలం షోడశసంఖ్యాకాః కలా అవయవా ఇవాఽఽత్మన్యవిద్యాధ్యారోపితరూపా యస్మిన్పురుషే సోఽయం షోడశకలస్తం షోడశకలం హే భారద్వాజ పురుషం వేత్థ విజానాసి। తమహం రాజపుత్రం కుమారం పృష్టవన్తమబ్రువముక్తవానస్మి నాహమిమం వేద యం త్వం పృచ్ఛసీతి। ఏవముక్తవత్యపి

మయ్యజ్ఞానమసంభావయన్తం తమజ్ఞానే కారణమవాదిషమ్। యది కథంచిదహమిమం త్వయా పృష్టం పురుషమవేదిషం విది తవానస్మి కథమత్యన్తశిష్యగుణవతేఽర్థినే తే తుభ్యం నావక్ష్యం నోక్తవానస్మి। న బ్రూయామిత్యర్థః। భూయోఽప్యప్రత్యయమివాఽఽలక్ష్య ప్రత్యాయయితుమబ్రువమ్। సమూలః సహ మూలేన వా ఏషోఽన్యథా సన్తమాత్మానమన్యథా కుర్వన్ననృతమయథాభూతార్థమభివదతి యః స పరిశుష్యతి శోషముపైతీహలోకపరలోకాభ్యాం విచ్ఛిద్యతే వినశ్యతి। యత ఏవం జానే తస్మాన్నార్హామ్యహమనృతం వక్తుం మూఢవత్। స రాజపుత్ర ఏవం ప్రత్యాయితస్తూష్ణీం వ్రీడితో రథమారుహ్య ప్రవవ్రాజ ప్రగతవాన్యథాగతమేవ। అతో న్యాయత ఉపసన్నాయ యోగ్యాయ జానతా విద్యా వక్తవ్యైవానృతం చ న వక్తవ్యం సర్వాస్వప్యవస్థాస్విత్యేతత్సిద్ధం భవతి। తం పురుషం త్వా త్వాం పృచ్ఛామి మమ హృది విజ్ఞేయత్వేన శల్యమివ మే హృది స్థితం క్వాసౌ వర్తతే విజ్ఞేయః పురుష ఇతి॥౧॥

ప్రశ్నమితి। ప్రష్టవ్యమిత్యర్థః। అజ్ఞానే కారణమితి। అజ్ఞానసంభావనాయాం కారణమిత్యర్థః। అప్రత్యయమితి। అవిశ్వాసమిత్యర్థః। అన్యథా సన్తమితి। జ్ఞానినం సన్తమన్యథా కుర్వన్నజ్ఞానినం కుర్వన్నారోపయన్నిత్యర్థః। కథం తే నావక్ష్యామిత్యనేన సూచితమర్థమాహ— అత ఇతి। సమూలో వా ఇత్యనేన సూచితమాహ—అనృతం చేతి। స్వరూపేణ శల్యత్వాభావాదాహ—విజ్ఞేయత్వేనేతి। యావజ్జిజ్ఞాసితం న జ్ఞాయతే తావత్తద్ధృది శల్యవద్భాసత ఇతి శల్యమివేత్యుక్తమ్॥౧॥

తస్మై స హోవాచ। ఇహైవాన్తఃశరీరే సోమ్య స పురుషో యస్మిన్నేతాః షోడశ కలాః ప్రభవన్తీతి॥౨॥

తస్మై స హోవాచ। ఇహైవాన్తఃశరీరే హృదయ పుణ్డరీకాకాశమధ్యే హే సోమ్య స పురుషో న దేశాన్తరే విజ్ఞేయో యస్మిన్నేతా ఉచ్యమానాః షోడశ కలాః ప్రాణాద్యాః ప్రభవన్త్యుత్పద్యన్త ఇతి। షోడశకలాభిరుపాధిభూతాభిః సకల ఇవ నిష్కలః పురుషో లక్ష్యతేఽవిద్యయేతి తదుపాధికలాధ్యారోపాపనయేన విద్యయా స పురుషః కేవలో దర్శయితవ్య ఇతి కలానాం తత్రప్రభవత్వముచ్యతే। ప్రాణాదీనామత్యన్తనిర్విశేషే హ్యద్వయే శుద్ధే తత్త్వే న శక్యోఽధ్యారోపమన్తరేణ ప్రతిపాద్యప్రతిపాదనాదివ్యవహారః కర్తుమితి కలానాం ప్రభవస్థిత్యప్యయా ఆరోప్యన్తేఽవిద్యావిషయాశ్చైతన్యావ్యతిరేకేణైవ హి కలా

జాయమానాస్తిష్ఠన్త్యః ప్రలీయమానాశ్చ సర్వదా లక్ష్యన్తే। అత ఏవ భ్రాన్తాః కేచిదగ్నిసంయోగాద్ఘృతమివ ఘటాద్యాకారేణ చైతన్యమేవ ప్రతిక్షణం జాయతే నశ్యతీతి। తన్నిరోధే శూన్యమివ సర్వమిత్యపరే। ఘటాదివిషయం చైతన్యం చేతయితుర్నిత్యస్యాఽఽత్మనోఽనిత్యం జాయతే వినశ్యతీత్యపరే। చైతన్యం భూతధర్మ ఇతి లోకాయత్తికాః।

పురుషస్య షోడశకలత్వం న సాక్షాత్సావయవత్వేన కింతు కలాజనకత్వేన తదుపాధిమత్త్వాదితి వక్తుం యస్మిన్నేతా ఇతి వాక్యమితి తత్తాత్పర్యమాహ—షోడశకలాభిరితి। నను కేవల ఆత్మా ప్రదర్శ్యతాం కిం వక్ష్యమాణకలోక్త్యేత్యత ఆహ—తదుపాధీతి। తథైవ స ప్రదర్శనీయ ఇత్యత్ర హేతుమాహ—అత్యన్తేతి। అవిద్యావిషయా ఇతి। అవిద్యాధీనా ఇత్యర్థః। కాలత్రయేఽపి తాసాం చైతన్యరూపాధిష్ఠానావ్యతిరేకాద్రజ్జుసర్పవన్మృషాత్వమిత్యవిద్యావిషయత్వం సాధయతి—చైతన్యేతి। చైతన్యావ్యతిరేకేణ లక్ష్యమాణత్వం హేతుం విజ్ఞానవాదిభ్రాన్త్యా దృఢీకరోతి—అత ఏవేతి। ఘృతం యథాఽగ్నిసంయోగాద్రవావస్థాం ప్రతిపద్యత ఏవమహమాకారమాలయవిజ్ఞానమేవ వాసనావశాద్విషయాకారేణ జాయత ఇతి వదతాం తేషాం భ్రమో విషయస్య చైతన్యావ్యతిరేకే ప్రత్యయం గమయతి। అన్యథా తథా భ్రమానుపపత్తేరిత్యర్థః। విషయాణాం చైతన్యావ్యతిరేకేణ ప్రతీతినియమాదేవ విషయవిజ్ఞానరూపేణ చైతన్యాభావే సుషుప్త్యాదౌ శూన్యభ్రమో జాతః కేషాంచిదితి తదీయభ్రాన్త్యాపి చైతన్యావ్యతిరిక్తప్రతీతిం దృఢీకరోతి–తన్నిరోధ ఇతి। చైతన్యస్యానిత్యస్య కలారోపాధిష్ఠానత్వం న సంభవతి కలా-కార్యత్వాదితి నైయాయికపక్షోక్తివ్యాజేన శఙ్కతే —ఘటాదీతి। భూతధర్మ ఇతి। దేహాకారేణ సంహతభూతధర్మ ఇత్యర్థః।

అనపాయోపజనధర్మకచైతన్యమాత్మైవ నామరూపాద్యుపాధిధర్మైః ప్రత్యవభాసతే। సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ। ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ। విజ్ఞానఘన ఏవేత్యాదిశ్రుతిభ్యః। స్వరూపవ్యభిచారిషు పదార్థేషు చైతన్యస్యావ్యభిచారాద్యథా యథా యో యః పదార్థో విజ్ఞాయతే తథా తథా జ్ఞాయమానస్యాదేవ తస్య తస్య చైతన్యస్యావ్యభిచారిత్వం వస్తుతత్త్వం భవతి, కించిన్న జ్ఞాయత ఇతి చానుపపన్నమ్।

చైతన్యస్యాऽऽరోపాధిష్ఠానత్వసిద్ధ్యర్థం నిత్యత్వమేకత్వం చ వదంస్తాన్నిరాకరోతి– అనపాయేతి। ప్రత్యవభాసత ఇతి। నానాత్వేన కార్యత్వేన చేతి శేషః। సత్యం జ్ఞానమితి। తథా చ శ్రుతివిరోధాత్తే పక్షా హేయా ఇత్యర్థః। కించ జ్ఞానకాలే విషయాణాం సద్భావనియమాభావాద్విషయకాలే చ జ్ఞానస్య సద్భావనియమాత్తయోర్భేద ఇతి విజ్ఞానవాదిపక్షం నిరాకుర్వన్నవ్యభిచారాదేవ జ్ఞానస్య నిత్యత్వం సాధయన్నైయాయికాదిపక్షమపి నిరాకరోతి— స్వరూపేతి। ఘటజ్ఞానకాలే ఘటాభావసంభవాద్విషయాణాం జ్ఞానవ్యభిచారిత్వం జ్ఞానస్య తు విషయకాలేऽవశ్యంభావనియమాద-వ్యభిచారిత్వమిత్యర్థః। పటకాలే ఘటజ్ఞానమపి నాస్తీతి ఘటజ్ఞానస్యాపి పటవిషయవ్యభిచారిత్వం తుల్యమిత్యాశఙ్క్య స్వరూపేత్యుక్తమ్। జ్ఞానస్య విషయవిశిష్టత్వరూపేణైవ వ్యభిచారః। విషయస్య తు స్వరూపేణైవేతి విశేష ఇత్యర్థః। జ్ఞానస్యావ్యభిచారిత్వముపపాదయతి–యథా యథేతి। ననుత్పన్నవినష్టాదేర్మేరుగుహాన్తర్వర్తినశ్చాజ్ఞాయమానత్వాజ్జ్ఞానస్యాపి జ్ఞేయావ్యభిచారోऽసిద్ధ ఇత్యాశఙ్క్య తస్యాజ్ఞానే తత్సద్భావాసిద్ధేస్తథాభూతపదార్థోऽసిద్ధ ఇత్యాహ—వస్తుతత్త్వేతి।

రూపం చ దృశ్యతే న చాస్తి చక్షురితి యథా। వ్యభిచరతి తు జ్ఞేయం జ్ఞానం న వ్యాభిచరతి కదాచిదపి జ్ఞేయమ్। జ్ఞేయాభావేऽపి జ్ఞేయాన్తరే భావాజ్జ్ఞానస్య। న హి జ్ఞానేऽసతి జ్ఞేయం నామ భవతి కస్యచిత్। సుషుప్తేऽదర్శనాజ్జ్ఞానస్యాపి సుషుప్తేऽభావాజ్జ్ఞేయవజ్జ్ఞానస్వరూపస్య వ్యభిచార ఇతి చేన్న। జ్ఞేయావభాసకస్య జ్ఞానస్యాऽऽలోకవజ్జ్ఞేయాభివ్యఞ్జకత్వాత్స్వ-వ్యఙ్గ్యాభావ ఆలోకాభావానుపపత్తివత్సుషుప్తే విజ్ఞానాభావానుపపత్తేః।

అనుపపత్తిమేవ దృష్టాన్తేన స్ఫుటీ కరోతి–రూపం చేతి। జ్ఞేయస్య జ్ఞానవ్యభిచారిత్వం జ్ఞానకాలే సత్త్వనియమాభావరూపం స్పష్టమిత్యాహ—వ్యభిచరతి త్వితి। ఘటజ్ఞానకాలే కదాచిద్ఘటాభావాదిత్యర్థః। పటకాలే ఘటజ్ఞానస్యాపి వ్యభిచారస్తుల్య ఇత్యాశఙ్క్య విశిష్టరూపేణ వ్యభిచారేऽపి స్వరూపేణావ్యభిచారం పూర్వవత్సూచితమాహ—న వ్యభిచరతీతి। జ్ఞానమిత్యస్యేహాప్యనుషఙ్గః। పూర్వవాక్యే ద్వితీయాన్తమిహ తు ప్రథమాన్తమితి విశేషః। భావాదితి। స్వరూపేణేత్యర్థః। జ్ఞానస్థ స్వరూపేణ సత్తామేవ జ్ఞేయాన్తరస్య జ్ఞేయత్వాదేవ సాధయతి—న హీతి। స్వరూపేణాప్యభావం శఙ్కతే–సుషుప్త ఇతి। కిం తదానీం జ్ఞేయామాషేన జ్ఞానాభావః సాధ్యత ఉత జ్ఞానస్యాదర్శనాద్వాऽऽద్యేऽపి జ్ఞేయస్య వ్యఙ్గ్యత్వాత్తదభావాదద్వ్యఞ్జకాభావ ఇతి వోత తయోరైక్యాదేకాభావ ఇతరాభావ ఇతి। నాऽऽద్యో వ్యభిచారాదిత్యాహ—న। జ్ఞేయేతి।

న హ్యన్ధకారే చక్షుషా రూపానుపలబ్ధౌ చక్షుషోఽభావః శక్యః కల్పయితుం వైనాశికేన। వైనాశికో జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావం కల్పయత్యేవేతి చేద్యేన తదభావం కల్పయేత్తస్యాభావః కేన కల్ప్యేత ఇతి వక్తవ్యం వైనాశికేన।

వ్యఙ్గయజ్ఞానైకకల్ప్యస్య వ్యఙ్గ్యా భావేఽభావ ఉచ్యత ఆలోకస్య ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాన్నైవమితి జ్ఞానానుమేయత్వవాదినం ప్రతి దృష్టాన్తాన్తరమాహ–న హీతి। వైనాశికమతే విజ్ఞానవ్యతిరిక్తాలోకాద్యభావాన్న వ్యభిచార ఇతి శఙ్కతే–వైనాశిక ఇతి। కల్పయత్యేవేతి। ఉక్తవ్యభిచారస్థలాభావేన వ్యభిచారాభావాదిత్యర్థః। ఏవమపి జ్ఞానాభావకల్పకస్య జ్ఞేయాభావస్య జ్ఞానమఙ్గీ క్రియతే న వా। ఆద్యే న జ్ఞానామావసిద్ధిస్తస్యైవాభావజ్ఞానస్య సత్త్వాదిత్యాహ—యేనేతి। యేన జ్ఞేయాభావజ్ఞానేన తదభావం కల్పయేత్తస్య జ్ఞానస్యాభావ: కేన కల్ప్యేతే న కేనాపి కల్పయితుం శక్య ఇత్యర్థః।

తదభావస్యాపి జ్ఞేయత్వాజ్జ్ఞానాభావే తదనుపపత్తేః। జ్ఞానస్య జ్ఞేయావ్యతిరిక్తత్వాజ్జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావ ఇతి చేన్న । అభావస్యాపి జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాదభావోఽపి జ్ఞేయోఽభ్యుపగమ్యతే వైనాశికైర్నిత్యశ్చ తదవ్యతిరిక్తం చేజ్జ్ఞానం నిత్యం కల్పితం స్యాత్తదభావస్య చ జ్ఞానాత్మకత్వాదభావత్వం వాఙ్మాత్రమేవ న పరమార్థతోఽభావత్వమనిత్యత్వం చ జ్ఞానస్య। న చ నిత్యస్య జ్ఞానస్యాభావనామమాత్రాధ్యారోపే కిచిరశ్ఛిన్నమ్ ।

న ద్వితీయ ఇత్యాహ —తదభావస్యాపీతి। జ్ఞేయాభావస్యాప్యజ్ఞాతస్య జ్ఞానాభావకల్పకత్వాసంభవాదవశ్యం జ్ఞేయత్వాత్తజ్జ్ఞానాభావే తదనుపపత్తేః కల్పనానుపపత్తేర్జ్ఞానానఙ్గీకారపక్షో న యుక్త ఇత్యర్థః। ఆద్యకోటౌ ద్వితీయకల్పం శఙ్కతే —జ్ఞేయేతి। వైనాశికమతేఽప్యభావస్య జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాద్బుద్ధిబోధ్యం త్రయాదన్యత్సంస్కృతం క్షణికం చ తదితి ప్రతిసంఖ్యాఽప్రతిసంఖ్యా(?)నిరోధాకాశరూపత్రయవ్యతిరిక్తస్యైవ క్షణికత్వేన నిరోధశబ్దితస్యాభావస్య నిత్యత్వాఙ్గీకారేణ తదభిన్నస్య జ్ఞానస్యాపి సుషుప్తే సత్త్వం నిత్యత్వం చ ప్రాప్తమిత్యాహ—న। అభావస్యేతి। జ్ఞానస్యాభావాభిన్నత్వేనాభావత్వమేవ స్యాన్న తు

భావత్వేన సత్త్వం నిత్యత్వం చ స్యాదిత్యాశఙ్క్యమావస్యాపి జ్ఞానాభిన్నత్వేఽమావత్వమేవ న స్యాదిత్యాహ—తదభావస్యేతి। అనిత్యత్వం చ జ్ఞానస్యేతి వాఙ్మాత్రమేవ స్యాదిత్యనుషఙ్గః। వాఙ్మాత్రేణాప్యభావస్యాభావత్వేన జ్ఞానానిత్యత్వేన చాస్మత్సిద్ధాన్తసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య నామమాత్రేణ తేన వాస్తవనిత్యత్వాదివిరోధాభావాన్నాస్మాకం క్షతిరిత్యాహ—న చేతి। అభావనామేతి। అనిత్యానామేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్।

అథాభావో జ్ఞేయోఽపి సఞ్జ్ఞానవ్యతిరిక్త ఇతి చేన్న తర్హి జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావః। జ్ఞేయం జ్ఞానవ్యతిరిక్తం న తు జ్ఞానం జ్ఞేయవ్యతిరిక్తమితి చేన్న। శబ్దమాత్రత్వాద్విశేషానుపపత్తేః। జ్ఞేయజ్ఞాన-యోరేకత్వం చేదభ్యుపగమ్యతే జ్ఞేయం జ్ఞానవ్యతిరిక్తం జ్ఞానం జ్ఞేయవ్యతిరిక్తం నేతి తు శబ్దమాత్రమే-తద్వహ్నిరగ్నివ్యతిరిక్తోఽగ్నిర్న వహ్నివ్యతిరిక్త ఇతి యద్వదభ్యుపగమ్యతే, జ్ఞేయవ్యతిరేకే తు జ్ఞానస్య జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావానుపపత్తిః సిద్ధా।

ఏతద్దోషపరిహారార్థం జ్ఞేయస్యాపి సతోఽభావస్య జ్ఞానామేదో నాఙ్గీక్రియత ఇతి శఙ్కతే — అథేతి। తర్హి జ్ఞేయాభిన్నత్వేన హేతునా సుషుప్తే జ్ఞానాభావో న సిధ్యతి ఘటాద్యభావేన తజ్జ్ఞానాభావసిద్ధావప్యభావజ్ఞానాభావాసిద్ధేస్తస్యాభిన్నత్వాభావాదిత్యాహ—న తర్హీతి। యద్వాఽభావస్య జ్ఞేయస్య జ్ఞానాద్భేదే భావస్యాపి తథాత్వం స్యాద్విశేషహేత్వభావాత్తథా చ న జ్ఞేయాభావాజ్జ్ఞానాభావసిద్ధిరిత్యాహ–న తర్హీతి। నను జ్ఞేయస్య జ్ఞానవ్యతిరిక్త-త్వమఙ్గీక్రియతే తథా చాభావస్య జ్ఞానవ్యతిరిక్తత్వాదభావత్వాదికం సిధ్యతి। జ్ఞానస్య తు న జ్ఞేయవ్యతిరిక్త-త్వమ్। తథా చ జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావసిద్ధిరితి నిరుద్ధగతికః శఙ్కతే— జ్ఞేయమితి। జ్ఞానస్య జ్ఞేవావ్యతిరేకే జ్ఞేయస్యాపి తదవ్యతిరేకావశ్యంభావాదన్యథో-భయోరత్యన్తభేద ఏవ స్యాద్భేదాభేదయోర్విరోధాదనుపపత్తేరితి దూషయతి—న। శబ్దమాత్రత్వాదితి। ఇదముపలక్షణమ్। జ్ఞానస్యాభావావ్యతిరేకేణ నిత్యత్వాదికం చ స్యాదేవేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్। యద్యేతద్దోషపరిహారాయ తస్యాపి భేద ఏవాఙ్గీక్రియతే తర్హి న సుషుప్తౌ జ్ఞానాభావాసిద్ధిరిత్యుపసంహరతి—జ్ఞేయవ్యతిరేకే త్వితి।

జ్ఞేయాభావేఽదర్శనాదభావో జ్ఞానస్యేతి చేన్న। సుషుప్తే జ్ఞప్త్యభ్యుపగమాత్। వైనాశికైరభ్యుపగమ్యతే హి సుషుప్తేఽపి జ్ఞానాస్తిత్వం తత్రాపి జ్ఞేయత్వమభ్యుపగమ్యతే జ్ఞానస్య స్వేనైవేతి చేన్న। భేదస్య సిద్ధత్వాత్। సిద్ధం హ్యభావ-విజ్ఞేయవిషయస్య జ్ఞానస్యాభావజ్ఞేయవ్యతిరేకాజ్జ్ఞేయజ్ఞానయోరన్యత్వమ్।

సుషుప్తే జ్ఞానస్యాదర్శనాదేవాభావ ఇత్యాద్యే ద్వితీయం శఙ్కతే —జ్ఞేయాభావ ఇతి। ఆలయవిజ్ఞానసంతతేర్నిత్యత్వాఙ్గీకారేణ త్వయా తదాఽపి తదభావో వక్తుం న శక్యత ఇత్యాహ—న। సుషుప్త ఇతి। అస్తిత్వమితి। తథా చ జ్ఞానస్యాదర్శనమసిద్ధం సుషుప్తేఽపి తదఙ్గీకారాదిత్యర్థః। నను జ్ఞేయాభావేన తన్నిరూప్యస్య జ్ఞానస్యాదర్శనమిత్యుచ్యతే మయా। సుషుప్తే చ స్వస్యైవ స్వజ్ఞేయత్వాజ్జ్ఞానదర్శనంముపపద్యతేఽస్మన్మతే। త్వన్మతే తు స్వజ్ఞేయత్వానఙ్గీకారాత్సుషుప్తే చాన్యస్యాభావాన్నిరూపకాభావాన్న జ్ఞానదర్శనాస్తిత్వ-ముపపద్యత ఇతి శఙ్కతే—తత్రాపీతి। అభావస్థలే జ్ఞానజ్ఞేయయోర్భేదస్య సాధితత్వాత్తద్దృష్టాన్తేన సర్వత్ర జ్ఞానజ్ఞేయయోర్భేదసాధనాన్న స్వజ్ఞేయత్వం జ్ఞానస్యేత్యాహ—న భేదస్యేతి। అమావరూపో [వి]జ్ఞేషో విషయో యస్య తస్య జ్ఞానస్యాభావరూపో యో జ్ఞేయస్తద్వ్యతిరేకాదిత్యర్థః।

న హి తత్సిద్ధం మృతమివోజ్జీవయితుం పునరన్యథా కర్తుం శక్యతే వైనాశికశతైరపి జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వమేవేతి। తదప్యన్యేన తదప్యన్యేనేతి త్వత్పక్షేఽతిప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న। తద్విభాగోపపత్తేః సర్వస్య। యదా హి సర్వ జ్ఞేయం కస్యచిత్తదా తద్వ్యతిరిక్తం జ్ఞానం జ్ఞానమేవేతి ద్వితీయో విభాగ ఏవాభ్యుపగమ్యతేఽవైనాశికైర్న తృతీయస్తద్విషయ ఇత్యనవస్థానుపపత్తిః।

అమావస్థలే భేదేఽపి న సర్వత్రేత్యాశఙ్క్య న్యాయస్య తుల్యత్వాన్న తదన్యథా కర్తుం శక్యమిత్యాహ—న హీతి। జ్ఞానస్య స్వవ్యతిరిక్తజ్ఞేయత్వనియమపక్షేఽనవస్థా వైనాశికః శఙ్కతే—జ్ఞానస్యేతి। జ్ఞేయస్య స్వవ్యతిరిక్తజ్ఞేయత్వనియమాఙ్గీకారాదస్మన్మతే చ జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వానఙ్గీకారాన్న దోష ఇత్యాహ—న। తదితి। సర్వస్య వస్తుజాతస్య విభాగోఽసంకరో జ్ఞానం జ్ఞానమేవ న జ్ఞేయం జ్ఞేయమపి జ్ఞేయమేవ న కదాచిదపి జ్ఞానమి-త్యేవంరూపస్తస్యోపపత్తేరిత్యర్థః। అథవా ద్విభాగోపపత్తేరితి చ్ఛేదః। జ్ఞానజ్ఞేయరూపభాగద్వయమేవ రాశిద్వయమేవాఙ్గీ క్రియతే న తృతీయో జ్ఞానవిషయక జ్ఞానరూపో భావరాశిరఙ్గీ క్రియత ఇత్యర్థః। తా (త) మేవాఽఽహ—యదా హీతి। యస్మిన్పక్షే జ్ఞేయం సర్వం స్వవ్యతిరిక్తస్య కస్యచిజ్జ్ఞానస్య జ్ఞేయమిత్యఙ్గీ క్రియత ఇతి జ్ఞేయపదావృత్త్యా

స్వవ్యతిరిక్తస్యేతి పదాధ్యాహారేణ చ యదా హెూతి వాక్యం యోజ్యమ్। అవైనాశికైరితిచ్ఛేదః। తద్విషయ ఇతి। జ్ఞానవిషయకజ్ఞానాత్మక ఇత్యర్థః।

జ్ఞానస్య స్వేనైవావిజ్ఞేయత్వే సర్వజ్ఞత్వహానిరితి చేత్సోఽపి దోషస్తస్యైవాస్తు కిం తన్నిబర్హణేనాస్మాకమనవస్థాదోషశ్చ జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాదవశ్యం చ వైనాశికానాం జ్ఞానం జ్ఞేయమ్।

తర్హి త (త్వ) త్పక్షే జ్ఞానాత్మకస్య బ్రహ్మణః సర్వజ్ఞత్వం న స్యాత్స్వేన స్వస్యాజ్ఞానాదితి శఙ్కతే—జ్ఞానస్యేతి। జ్ఞాతుం యోగ్యస్య సర్వస్యాజ్ఞానే హి సర్వజ్ఞత్వహానిః, అన్యథా శశవిషాణాదేరజ్ఞానాత్సర్వజ్ఞత్వం కస్యాపి మతే న స్యాదతో: నాస్మన్మతే తస్య దోషస్య ప్రాప్తిః కింతు వైనాశికస్యైవ, తేన జ్ఞానస్యావశ్యజ్ఞేయత్వాఙ్గీకారాత్స్వేన స్వస్య జ్ఞేయత్వస్య సిద్ధం హెూతి పూర్వప్రన్థే దూషితత్వాదన్యజ్ఞేయత్వస్య చానఙ్గీకారాత్సర్వజ్ఞా (జ్ఞ) త్వాయోగాదిత్యాహ—సోఽపీతి। తర్హి తవ మతే కథం సర్వేశత్వనిర్వాహ ఇత్యాశఙ్క్యాస్మన్మతే తస్య మాయికత్వేన తదనిర్వాహేఽపి న దోష ఇత్యాహ—కిం తదితి। వస్తుతస్తు సర్వస్య వ్యవహారహేతుజ్ఞానవత్త్వం సర్వజ్ఞత్వం తత్తు జ్ఞానస్యాపి స్వప్రకాశత్వేన స్వవ్యవహారహేతుత్వాదస్తి జ్ఞాతుం యోగ్యం సర్వజ్ఞానాద్వా తదస్తీతి భావః। పూర్వోక్తానవస్థాదోషోఽపి తస్యైవేత్యాహ—అనవస్థేతి।

స్వాత్మనా చావిజ్ఞేయత్వేనానవస్థానివార్యా। సమాన ఏవాయం దోష ఇతి చేన్న। జ్ఞానస్యైకత్వోపపత్తేః। సర్వదేశకాలపురుషాద్యవ-స్థమేకమేవ జ్ఞానం నామరూపాద్యనేకోపాధిభేదాత్సవిత్రాదిజలాదిప్రతిబిమ్బవదనేకధాఽవభాసత ఇతి। నాసౌ దోషః। తథా చేహేదముచ్యతే।

నను తేన స్వేనైవ జ్ఞేయత్వాఙ్గీకారాన్నానవస్థేత్యత ఆహ—స్వాత్మనా చేతి। సిద్ధం హీత్యత్ర స్వజ్ఞేయత్వాసంభవస్యోకత్వాత్పరిశేషాదన్యజ్ఞేయత్వే తస్య

తస్యాప్యేవమిత్యనవస్థాఽనివార్యేత్యర్థః। జ్ఞానస్యాజ్ఞేయత్వే తద్వ్యవహారాసిద్ధిర్జ్ఞానాన్తరజ్ఞేయత్వే చానవస్థా తవాపి స్యాదితి శఙ్కతే - సమాన ఏవేతి। స్వప్రకాశత్వేన స్వవ్యవహారసిద్ధేర్జ్ఞానభేదస్త్వైవాస్మాభిరనఙ్గీకారాదనవస్థాయాః ప్రప్తక్తిరేవ నాస్తీతి పరిహరతి—న। జ్ఞానస్యేతి। ఏకత్వపక్షే భేదప్రతీతిముపపాదయతి –నామరూపేతి। ఏవం చ చైతన్యస్యైకత్వేన నిత్యత్వాజ్జగద్విృత్తత్వేన తస్య సత్యత్వాచ్చాధిష్ఠానత్వోపపత్తేస్తస్మిన్కలానామధ్యారోప ఆత్మప్రతిపత్యర్థమిహోచ్యత ఇత్యాహ—తథా చేహేతి। చైతన్యస్య నిత్యత్వేనాధిష్ఠానత్వే సతీహ శ్రుతావిదం కలానామధ్యారోపణముచ్యత ఇత్యర్థః।

నను శ్రుతేరివాన్తఃశరీరే పరిచ్ఛిన్నః కుణ్డబదరవత్పురుష ఇతి, న। ప్రాణాదికలాకారణత్వాత్। న హి శరీరమాత్ర పరిచ్ఛిన్నస్య ప్రాణశ్రద్ధాదీనాం కలానాం కారణత్వం ప్రతిపత్తుం శక్నుయాత్। కలాకార్యత్వాచ్చ శరీరస్య। న హి పురుషకార్యాణాం కలానాం కార్యం సచ్ఛరీరం కారణకారణం స్వస్యపురుషం కుణ్డబదరభివాభ్యన్తరీ కుర్యాత్, బీజవృక్షాదివత్స్యాదితి చేత్।

నను చైతన్యస్య న నిత్యత్వం పరిచ్ఛేదశ్రుతేః పరిచ్ఛిన్నస్య చ ఘటాదివదనిత్యత్వాదితి శఙ్కతే—నన్వితి। శరీరాన్తఃస్థత్వం ప్రత్యక్త్వవివక్షయోచ్యతే న పరిచ్ఛేదవివక్షయా। తథా సత్యుత్తరవాక్యవిరోధాదిత్యాహ—నేతి। అయోగ్యత్వాదపిసోఽర్థో న వివక్షిత ఇత్యాహ—కలేతి। స్వోత్పత్తేః పూర్వం స్వస్యాభావాత్తత్కాలీన పురుషం పరిచ్ఛేత్తుం న శక్నోతీత్యర్థః। బీజకార్యస్య వృక్షస్య కార్యం ఫలం స్వకారణవృక్షకారణం బీజమభ్యన్తరీ కరోతీతి దృష్టమితి నాయోగ్యత్వమితి శఙ్కతే—బీజవృక్షాదివదితి।

యథా బీజకార్యం వృక్షస్తత్కార్యం చ ఫలం స్వకారణకారణం బీజమభ్యన్తరీ కరోత్యామ్రాది తద్వత్పురుషమభ్యన్తరీ కుర్యాచ్ఛరీరం స్వకారణకారణమపీతి చేన్న। అన్యత్వాత్సావయవత్వాచ్చ। దృష్టాన్తే కారణ బీజావృక్షఫలసంవృత్తాన్యన్యాన్యేవ బీజాని దార్ష్టాన్తికే తు స్వకారణకారణభూతః స ఏవ పురుషః శరీరేఽభ్యన్తరీకృతః శ్రూయతే।

తద్వివృణోతి—యథేతి। దృష్టాన్తే బీజవ్యక్తిభేదాదవిరోధేఽపీహ పురుషవ్యక్త్యైక్యాత్కారణత్వాభ్యన్తరీభావయోర్విరోధ ఇత్యాహ—నేతి। నను కారణీభూతబీజస్యైవ వృక్షఫలతదన్తర్గతబీజరూపేణ పరిణామాత్తయోః కారణకార్యబీజయోరైక్యమాశఙ్క్యైవమపి తస్య సావయవత్వాదవృక్షవత్ఫలాకారేణ పరిణతావయవేభ్యో భిన్నావయవానామేవ తదన్తర్గతబీజరూపేణ పరిణామాత్తయోర్భేదేనాఽఽధారాధేయభావః స్యాదిహ తు నిరవయవత్వాన్న తథాత్వమిత్యాహ—సావయవత్వాశ్చేతి। ఆద్యం హేతుం వివృణోతి —దృష్టాన్త ఇతి। శ్రూయత ఇతి। యస్మిన్నేతాః షోడశ కలా ఇతి యచ్ఛబ్దోక్తస్యైవ పురుషస్యాన్తః శరీరే సోమ్య స పురుష ఇతి తచ్ఛబ్దేనాభిధానాదిత్యర్థః।

బీజవృక్షాదీనాం సావయవత్వాచ్చ స్యాదాధారాధేయత్వం నిరవయవశ్చ పురుషః సావయవాశ్చ కలాః శరీరం చ ఏతేనాఽఽకాశస్యాపి శరీరాధారత్వమనుపపన్నం కిముతాఽఽకాశకారణస్య పురుషస్య తస్మాదసమానో దృష్టాన్తః। కిం దృష్టాన్తేన వచనాత్స్యాదితి చేన్న। వచనస్యాకారకత్వాత్। న హి వచనం వస్తుతోఽన్యథాకరణే వ్యాప్రియతే। కిం తర్హి యథాభూతార్థావద్యోతనే। తస్మాదన్తఃశరీర ఇత్యేతద్వచనప-ఙ్గస్యాన్తర్వ్యేమేతివచ్చ ద్రష్టవ్యమ్। ఉపలబ్ధినిమిత్తత్వాచ్చ దర్శనశ్రవణమననవిజ్ఞానాదిలిఙ్గైరన్తః శరీరే పరిచ్ఛిన్న ఇవ ద్యుపలభ్యతే పురుష ఉపలభ్యతే చాత ఉచ్యతేఽన్తఃశరీరే సోమ్య స పురుష ఇతి। న పునరాకాశకారణః సన్కుణ్డబదరవచ్ఛరీరపరిచ్ఛిన్నల ఇతి మనసాఽపీచ్ఛతి వక్తుం మూఢోఽపి కిముత ప్రమాణభూతా శ్రుతిః॥౨॥

ద్వితీయం హేతుం వివృణోతి—బీజేతి। నిరవయవశ్చేతి। తథా చైకదేశేన కలాదిరూపేణ పరిణామ ఏకదేశేన తత్రావస్థానం బీజవన్న సంభవతీత్యర్థః। కించ కలానాం సావయవత్వేన పరిచ్ఛేదాత్పురుషస్య తద్విపరీతత్వాదపరిచ్ఛిన్నస్య న పరిచ్ఛిన్నాధారకత్వం సంభవతీత్యాహ—సావయవాశ్వేతి। యద్వా సావయవత్వేన కార్యతయా మృషాత్వాన్నిరవయవతయా పరమార్థసత్యపురుషాధారత్వం నోపపద్యత ఇత్యాహ—సావయవాశ్చేతి। నన్వాకాశకార్యశరీర ఆకాశస్యాపరిచ్ఛిన్నస్యాభ్యన్తరీభావో దృష్ట ఇత్యాశఙ్క్య తస్యాపి శరీరాకారేణావస్థానమేవ ఛిద్రాదివిశిష్టస్యైవ శరీరత్వాన్న తు తదన్తస్థత్వమిత్యాహ - ఏతేనేతి। యుక్త్యసహమపి వచనప్రామాణ్యాదఙ్గీకార్యమితి శఙ్కతే—కిం దృష్టాన్తేనేతి।

వచనస్యాపి వస్తునోఽన్యథాకరణే సామర్థ్యాభావాద్వస్తుస్వరూపావిరోధేనైవ బోధకత్వాదన్యథా విచారవైయర్థ్యేద్విరుద్ధార్థో న బోధార్థ ఇత్యాహ—వచనస్యేతి। తర్హ్యన్తఃశరీర ఇతి శ్రుతేః కథముపపత్తిరిత్యాశఙ్క్య పురుషస్య శరీరోపాదానత్వేన తదనుస్యూతస్య తదన్తర్గతవత్ప్రతీతేస్తదభిప్రాయేవ శ్రుతిరితి దృష్టాన్తమాహ—తస్మాదితి। అణ్డేతి। అణ్డకారణస్య వ్యోమ్నో యథా తదనుస్యూతత్వేన తదన్తర్గతత్వప్రతీతిస్తద్వద్ధిత్యర్థః। యద్వా లోకభ్రమసిద్ధం పరిచ్ఛిన్నత్వమనూద్యతే శ్రుత్యేత్యాహ—ఉపలబ్ధీతి। తత్రాభివ్యక్తేర్వా తదన్తర్గతత్వవ్యపదేశ ఇత్యాహ—ఉపలభ్యతే చేతి॥౨॥

యస్మిన్నేతాః షోడశ కలాః ప్రభవన్తీత్యుక్తం పురుషవిశేషణార్థం కలానాం ప్రభవః స చాన్యార్థోఽపి శ్రుతః కేన క్రమేణ స్యాదిత్యత ఇదముచ్యత—

స ఈక్షాంచక్రే। కస్మిన్నహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి॥3॥

చేతనపూర్వికా చ సృష్టిరిత్యేవమర్థం చ పురుషః షోడశకలః పృష్టో యో భారద్వాజేన స ఈక్షాంచక్ర ఈక్షణం దర్శనం చక్రే కృతవానిత్యర్థః। సృష్టిఫలక్రమాదివిషయమ్। కథమిత్యుచ్యతే, కస్మిన్కర్తృవిశేషే దేహాదుత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామ్యహమేవ(వం) కస్మిన్వా శరీరే ప్రతిష్ఠితేఽహం ప్రతిష్ఠాస్యామి ప్రతిష్ఠితః స్యామిత్యర్థః।

నను యస్మిన్నేతాః షోడశ కలాః ప్రభవన్తీత్యనేనాధ్యారోపస్యోక్తత్వాత్స ఈక్షామిత్యాదినా పునః సృష్టికథనమధికమిత్యత ఆహ—యస్మిన్నితి। అత ఇతి। క్రమప్రతి పత్త్యర్థం స ఈక్షామిత్యాద్యుచ్యత ఇత్యర్థః। తత్రప్రతిపత్తిశ్చ కలోత్పత్తిప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థమ్। విపర్యయేణ తు క్రమోఽత ఉపపద్యతే చేతి న్యాయేన కార్యస్య స్వస్వకారణక్రమేణాపవాదసౌకర్యార్థం చేత్యర్థః। ఇక్షణోక్తేః ప్రయోజనమాహ—చేతనేతి। సృష్టీతి। సృష్టిః ప్రాణాదేః సృష్టిః, తస్యా ఉత్క్రాన్త్యాది ఫలం, క్రమః ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధామిత్యాద్యుక్తానన్తర్యమ్। ఆదిశబ్దేన లోకేషు నామ చేత్యాధారాధేయవిశేషో గృహ్యతే।

నన్వాత్మాఽకర్తా ప్రధానం కర్తృ, అతః పురుషార్థం ప్రయోజనమురరీకృత్య ప్రధానం మవతే మహదాద్యాకారేణ తత్రేదమనుపపన్నం పురుషస్య స్వాన్తర్యేణేక్షాపూర్వక కర్తృత్వవచనమ్। సత్త్వాదిగుణసామ్యే ప్రథానే ప్రమాణోపపన్నే సృష్టికర్తరి సతీశ్వరేచ్చానువర్తిషు వా పరమాణుషు సత్స్వాత్మనోఽప్యేకత్వేన కర్తృత్వే సాధనామావాదాత్మన ఆత్మన్యనర్థకర్తృత్వానుపపత్తేశ్చ। న హి చేతనావామ్బుద్ధిపూర్వకార్యాత్మనోఽనర్థం కుర్యాత్।

నన్వీక్షణోక్త్యా న చేతనపూర్వకత్వసిద్ధిర్న్యాయేన చేతనస్యాకర్తృత్వేనాహేతుత్వేఽచేతనస్య ప్రధానాదేర్విక్రియావత్త్వేన హేతుత్వే చ సతీక్షణస్యాన్యథా నేయత్వాదితి సాంఖ్యాః శఙ్కన్తే నన్వాత్మేతి। అకర్తేత్యస్య తత్రేదమిత్యనేనాన్వయః। ఆత్మాఽకర్తా తత్ర తథా సతీదం కర్తృత్వవచనమనుపపన్నమిత్యర్థః। కించ తస్య కర్తృత్వాఙ్గీకారేఽపి కర్తుఃకులాలాదేరివ సహకారిసాధనాన్తరాభావాదాత్మనో దుఃఖాద్యనర్థహేతుప్రాణాదిసంసారకర్తృత్వానుపపత్తేశ్చానుపపన్నం స్రష్టృత్వవచనమిత్యాహ—ఆత్మనోఽపీతి। కర్తృ-త్వేఽపీత్యపిశబ్దాన్వయః। తర్హి కిం కర్త్రత ఆహ— ప్రధానమితి। కర్తీతి। క్రియాశక్తిమతః ప్రవర్తత ఇత్యన్వయః। నను ప్రధానస్యాచేతనస్య ప్రయోజనాపేక్షాభావాత్ప్రవృత్త్యనుపపత్తిరిత్యత ఆహ- పురుషార్థమితి। పురు-షస్య చేతనస్య భోగాపవర్గరూపమర్థం ప్రయోజనముద్దిశ్య ప్రవర్తతే వత్స వివృధ్యర్థమచేతనస్య ధేనుదేహగత క్షీరస్య సస్యాదివివృద్వ్యయర్థమమ్బునశ్చాచేతనస్య ప్రవృత్తిదర్శనాదిత్యర్థః। నను ప్రధానస్యాప్యేకత్వేన సహకార్యమావాత్కారణత్వానుపపత్తావగత్యా చేతనస్యైవ కథంచిత్కర్తృత్వం వాచ్యమిత్యత ఆహ— సత్త్వాదీతి। సత్త్వాదిగుణత్రయస్య సామ్యావస్థా ప్రధానమితి సాంఖ్యమతమ్। తత్ర సత్త్వాదిగుణైరనేకాత్మకే ప్రధానే కారణే సతి పురుషస్య కర్తృత్వవచనం మగతేరభావాదనుపపన్నమిత్యన్వయః। యది చేతనానధిష్ఠితస్యాచేతనస్య ప్రవృత్తిర్న దృష్టేతి మన్యసే తర్హి పరమాణుకారణవాదోఽస్తు। తత్రేశ్వరస్యాధిష్ఠాతుః సత్త్వాదిత్యాహ —ఈశ్వరేచ్ఛేతి। అత్రాపి సత్స్విత్యస్యానుపపన్నమితి పూర్వేణాన్వయః।

తస్మాత్పురుషార్థేన ప్రయోజనేనేక్షాపూర్వకమివ నియతక్రమేణ ప్రవర్తమానేఽచేతనే ప్రధానే చేతనవదుపచారోఽయం స ఈక్షాంచక్ర ఇత్యాదిః। యథా రాజ్ఞః సర్వార్యకారిణి భృత్యే రాజేతి తద్వత్। న, ఆత్మనో భోక్తృత్వవత్కర్తృత్వోపపత్తేః।యథా సాంఖ్యస్య

చిన్మాత్రస్యాపరిణామినోఽప్యాత్మనో భోక్తృత్వం తద్వేదవాదినామీక్షాదిపూర్వకం జగత్కర్తృత్వముపపన్నం శ్రుతిప్రామాణ్యాత్।

తర్హీక్షణశ్రవణస్య కా గతిరత ఆహ— తస్మాదితి। పురుషార్థేనేతి। పురుషస్య భోగాపవర్గార్థేనేత్యర్థః। ముఖ్య ఈక్షితరి విద్యమానేన నియతక్రమేణ ప్రవర్తమానత్వేన గుణేన యోగాదేక్షతేతి గౌణః ప్రయోగో మాణవకే పైఙ్గల్యగుణయోగేనాగ్నిశబ్దప్రయోగవదిత్యర్థః। నన్వేవమపీక్షితరి ప్రధానే పురుషశబ్దః కథమత ఆహ—యథా రాజ్ఞ ఇతి। తద్వదితి। పురుషస్య భోగాపవర్గకారిణి ప్రధానే పురుషశబ్ద ఔపచారిక ఇత్యర్థః। స్వతోఽకర్తురప్యాస్మనో మాయోపాధికకర్తృత్వం సంభవతీతి హృది నిధాయ ప్రథమమాపాతతః ప్రతిబన్ద్యా పరిహరతి—నేతి। బుద్ధిః కర్త్రీ భోక్తా పురుష ఇతి వదద్భిః సాంఖ్యైరాత్మనో భోక్తృత్వముక్త మేత్యర్థః। శ్రుతిప్రామాణ్యాదితి। శ్రుత్యుక్తజగత్కర్తృత్వమవికారిణోఽపి కథంచిన్నిర్వాహ్యమిత్యర్థః।

తత్త్వాన్తరపరిణామ ఆత్మనాఽనిత్యత్వాశుద్ధత్వానేకత్వనిమిత్తో న చిన్మాత్రస్వరూపవిక్రియాఽతః పురుషస్య స్వాత్మన్యేవ భోక్తృత్వే చిన్మాత్రస్వరూపవిక్రియా న దోషాయ। భవతాం పునర్వేదవాదినాం సృష్టికర్తృత్వే తత్త్వాన్తరపరిణామ ఏవేత్యాత్మనోఽనిత్యత్వాదిసర్వదోషప్రసఙ్గ ఇతి చేన్నః ఏకస్యాప్యాత్మనోఽవిద్యాయాం విషయనామరూపోపాధ్యనుపాధికృతవిశేషాభ్యుపగమాదవిద్యాకృతనామరూపోపాధికృతో హి విశేషోఽభ్యుపగమ్యత ఆత్మనో బన్ధమోక్షాదిశాస్త్రకృతసంవ్యవహారాయ। పరమార్థతోఽనుపాధికృతం చ తత్త్వమేకమేవాద్వితీయముపాదేయం సర్వతార్కికబుద్ధ్యనవగాహ్యమభయం శివమిష్యతే న తత్ర కర్తృత్వం భోక్తృత్వం వా క్రియాకారకఫలం చ స్యాదద్వైతత్వాత్సర్వభావానామ్। సాంఖ్యాస్త్వవిద్యాధ్యారోపితమేవ పురుషే కర్తృత్వం క్రియాకారకం ఫలం చేతి కల్పయిత్వాఽఽగమబాహ్యత్వాత్పునస్తుతస్త్రస్యన్తః పరమార్థత ఏవ భోక్తృత్వం పురుషస్యేచ్ఛన్తి తత్త్వాన్తరం చ ప్రధానం పురుషాత్పరమార్థవస్తుభూతమేవ కల్పయన్తోఽన్యతార్కికకృతబుద్ధివిషయాః సన్తో విహన్యన్తే।

సాంఖ్యః ప్రతిబన్దిపరిహారం శఙ్కతే— తత్త్వాన్తరేతి। భోగో నామ సుఖదుఃఖానుభవః। స చ పురుషస్య స్వరూపభూత ఇతి న తత్త్వాన్తరాపత్తిలక్షణపరిణామ ఇత్యర్థః। పరిణామో హి పూర్వరూపపరిత్యాగేన రూపాన్తరాపత్తిః। సా చ సజాతీయరూపాన్తరాపత్తౌ విజాతీయరూపాన్తరాపత్తౌ వాఽనిత్యత్వాదికమావహేదేవేతి భోజ్యావివేకోపాధికం

భోక్తృత్వమఙ్గీకర్తవ్యమ్। తేన తదాత్మకకర్తృత్వేఽపి తుల్యమిత్యభిప్రేత్య ముఖ్యపరిహారమాహ— నేతి। ఏకస్య వస్తుతోఽసహాయస్యాకర్తురాప్తకామస్యాపీత్యపేరర్థః। ఉపాధికృతకర్తృత్వసంభ-విద్యారూపసహాయస్య సంభవాద్భ్రాన్త్యా స్వస్మాద్భిన్నజీవానామనాప్తకామానాం సంభవాత్తత్పురుషార్థామస్రష్టృత్వం తథావిధస్యాప్యుపపద్యత ఇతి నాచేతనస్య చేతనాధిష్ఠితస్య తద్యుక్తమితి భావః। నామరూపతి। అనభివ్యక్తనామరూపేత్యర్థః। బన్ధమోక్షాదీత్యాదిశబ్దేన తత్సాధనముచ్యతే। మోక్షస్యాపి బన్ధప్రతియోగిత్వేన సోపాధికత్వముక్తమ్। పరమార్థస్య శ్రుత్యేకమస్యత్వమాహ— సర్వేతి। ఏవంభూతస్యాఽఽత్మనో న స్రష్టృత్వమిత్యాహ— న తత్రేతి। కల్పయిత్వేతి। కల్పయితుం ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః। పురుషస్య నిర్విశేషత్వేన తస్మిన్వస్తుతః కర్తృత్వాద్యయోగాత్తదారోపితమేవేతి కల్పయితుం ప్రవృత్తా అపి సర్వవిరోధనిరాసకాగమప్రమాణైకశ-రణత్వాభావాత్ప్రత్యక్షాదివిరోధాపత్త్యాఽఽరోపితత్వాఙ్గకారాచ్ఛ్రస్యన్తః సర్వం పరమార్థత ఏవేచ్ఛన్తి। తత్రాప్య-చేతనస్య భోక్తృత్వాయోగాత్తన్మాత్రమాత్మనోఽఙ్గీకుర్వన్తి। కర్తృత్వాదికం తు ప్రధానస్యాఙ్గీ కుర్వన్తీత్యర్థః। తర్హి తస్య కో దోష ఇత్యాశఙ్కయ భోక్తృత్వాఙ్గీకారే తథైవ తస్యైవ కర్తృత్వమపి స్యాదిత్యన్యైః శిక్షితాః సన్తః స్వమతాత్ప్రచ్యవన్త ఇత్యాహ—అన్యేతి। కృతాయాః శిక్షితాయా బుద్ధేర్విషయాః అధీనాః శిక్షితబుద్ధయ ఇత్యర్థః।

తథేతరే తార్కికాః సాంఖ్యైరిత్యేవం పరస్పరవిరుద్ధార్థకల్పనాత ఆమిషార్థిన ఇవ ప్రాణినోఽన్యోన్యవిరుద్ధమానార్థదర్శిత్వా-త్పరమార్థతత్త్వాద్దూరమేవాపకృష్యన్తేఽతస్తన్మతమనాదృత్య వేదాన్తార్థతత్త్వమేకత్వదర్శనం ప్రత్యాదరవన్తో ముముక్షవః స్యురితి తార్కికమతదోషప్రదర్శనం కించిదుచ్యతేఽస్మాభిర్న తు తార్కికవత్తాత్పర్యేణ। తథైతదత్రోక్తమ్-

వివదత్స్వేవ నిక్షిప్య విరోధోద్భవకారణమ్।

తైః సంరక్షితసద్బుద్ధిః సుఖం నిర్వాతి వేదవిత్॥

కించ భోక్తృత్వకర్తృత్వయోర్విక్రియయోర్విశేషానుపపత్తిః। కా నామాసౌ కర్తృత్వాఙ్జాత్యన్తరభూతా భోక్తృత్వవిశిష్టా విక్రియా, యతో భోక్తైవ పురుషః కల్ప్యతే న కర్తా ప్రధానం తు కర్త్రేవ న భోక్త్రితి।

తర్హి సాంఖ్యశిక్షకస్య తార్కికస్య మతం గ్రాహ్యమత ఆహ —తథేతి। తస్యాపి సాంఖ్యేన శిక్షితత్వాన్న తదపి గ్రాహ్యమిత్యర్థః। తర్హి కస్య తార్కికస్య మతం గ్రాహ్యమిత్యాశఙ్క్య న కస్యాపీత్యాహ —ఇత్యేవమితి। తర్హి త్వయా తార్కికమతం కిమర్థం దుష్యతే। పరస్పరమేవ తైర్దూషితత్వాత్తైవ తద్వదేవ ద్వేషాదిమత్త్వప్రసఙ్గాచ్చేత్యత ఆహ-అత ఇతి। విరోధోద్భవకారణమితి। పారమార్థికతయా భేదదర్శనమిత్యర్థః। సంరక్షితేతి। భేదదర్శనస్య పరస్పరోక్తదోషగ్రస్తత్వాదద్వైతమేవ నిర్దుష్టమితి నిశ్చితబుద్ధిః సన్నిర్వాతి సర్వవికల్పేభ్య ఉపశాన్తో భవతీత్యర్థః। దోషప్రదర్శనం కించిత్క్రియత ఇతి యదుక్తం తదేవ ప్రపఞ్చయన్కర్తృత్వాదేరారోపితత్వమేవ పరేణాపి వక్తవ్యమిత్యాహ —కించేత్యాదినా। తత్రాఽఽదౌ భోక్తృ స్వకర్తృత్వయోర్విశేషస్య వక్తుమశక్యత్వాత్తయో-రాశ్రయవ్యవస్థా న సంభవతీత్యాహ—భోక్తృత్వేతి।

నను క్తం పురుషశ్చిన్మాత్ర ఏవ స చ స్వాత్మస్థో విక్రియతే భుఞ్జానో న తత్త్వాన్తరపరిణామేన। ప్రధానం తు తత్త్వాన్తరపరిణామేన విక్రియతేఽతోఽనేకమశుద్ధమచేతనం చేత్యాదిధర్మవత్తద్విపరీతః పురుషః। నాసౌ విశేషో బాఙ్మాత్రత్వాత్, ప్రాగ్భోగోత్పత్తేః కేవలచిన్మాత్రస్య పురుషస్య భోక్తృత్వం నామ విశేషో భోగోత్పత్తికాలే చేజ్జాయతే నివృత్తే చ భోగే పునస్తద్విశేషాదపేతశ్చిన్మాత్ర ఏక భక్తీతి చేన్మహదాద్యాకారేణ చ పరిణమ్య ప్రధానం తతోఽపేత్య పునః ప్రధానం స్వరూపేణావతిష్ఠత ఇత్యస్యాం కల్పనాయ న కశ్చిద్విశేష ఇతి వాఙ్మాత్రేణ ప్రధానపురుషయోర్విశిష్టవిక్రియా కల్ప్యతే।

ఆశయమవిద్వాశఙ్కావసరోక్తం విశేషం శఙ్కతే — నన్వితి। స్వాత్మస్థో విక్రియత ఇతి। చిద్రూపేణ విక్రియత ఇత్యర్థః। తత్త్వాన్తరేతి। అనేకత్వాశుద్ధయాదియుక్తస్వ విలక్షణ మహదాదిరూపేణేత్యర్థః। పురుషస్య చిద్రూపేణైవ పరిణామాన్న రూపాన్తరాపత్తిరశుద్ధయాదికం వా। ప్రధానస్య స్వాకారాన్తరేణ పరిణామాత్పూర్వరూపత్యాగాదశుద్ధ్యాదికం స్యాదిత్యర్థః। కించిద్రూపేణ పరిణామ ఆగన్తుకో వా న వా। ఆద్య ఆగన్తుకవిశేషవత్వేనానిత్యత్వా ద్యాపత్త్యా ప్రధానాదవిశేషః। భోగానన్తరం పునః స్వరూపావస్థానాన్నానిత్యత్వాదిదోషశ్చేత్ప్రధానస్యాపి ప్రలయే తథాత్వాఙ్గీకారాన్న తయోర్విశేషః స్యాదితి దూషయతి—నాసావితి। సంగ్రహవాక్యం వివృణోతి —ప్రాగితి। అస్యాం కల్పనాయామితి। చిద్రూపేణ తత్త్వాన్తర- రూపేణ విక్రియాకల్పనాయామపి

విచార్యమాణేఽర్థతో న కశ్చిదపి విశేషో లభ్యత ఇతి తయోర్విశిష్టవిక్రియేతి వాఙ్మాత్రేణైవ కల్ప్యత ఉచ్యత ఇత్యర్థః।

అథ భోగకాలేఽపి చిన్మాత్ర ఏవ ప్రాగ్వత్పురుష ఇతి చేన్న తర్హి పరమార్థతో భోగః పురుషస్య, భోగకాలే చిన్మాత్రస్య విక్రియా పరమార్థైవ తేన భోగః పురుషస్యేతి చేన్న। ప్రధానస్యాపి భోగకాలే విక్రియావత్త్వాద్భోక్తృత్వప్రసఙ్గః। చిన్మాత్రస్యైవ విక్రియా భోక్తృత్వమితి చేదౌష్ణ్యాద్యసాధారణ-ధర్మవతామగ్న్యాదీనామభోక్తృత్వే హేత్వనుపపత్తిః।

ద్వితీయం శఙ్కతే —అథేతి। చిన్మాత్ర ఏవేతి। నత్వాగన్తుకం రూపాన్తరమిత్యర్థః। తర్హి కర్మజన్యః కాదాచిత్కో భాగో న సిధ్యేదిత్యాహ—న తర్హీతి। ఏతద్దోషపరిహారాయాంఽఽగన్తుకం పరిణామమఙ్గీకృత్య భోగకాలీనవిక్రియామాత్ర భోగః। స చ ' పురుషస్యైవ న ప్రధానస్యేతి భోగసదసత్త్వవిశేషమాత్రేణ శఙ్కతే—భోగకాల ఇతి। తత్రాపి కిం భోగకాలీనవిక్రియాంమాత్రం భోగ ఉత తత్కాలీనచిన్మాత్రగతవిక్రియా భోగ ఇతి వికల్ప్యాఽఽద్యే భోగకాలే ప్రధానస్యాపి సుఖాద్యాకారేణ విక్రియావత్త్వాద్భోగః స్యాదిత్యాహ—నేతి। ద్వితీయం శఙ్కతే — చిన్మాత్రస్యైవేతి। చిన్మాత్రస్యైవ విక్రియేత్యేవకారేణ ఘర్మ్యన్తరగతవిక్రియానపేక్షా చైతన్యవిక్రియా మోగ ఇత్యుచ్యతే వా చైతన్యమాత్రగతా తదసాధారణా విక్రియా భోగ ఇతి వా। నాఽఽద్యః। సుఖాదిరూపప్రధానవిక్రియాం వినా భోగాసిద్ధేః। న ద్వితీయః। చైతన్యాసాధారణవిక్రియైవ భోగ ఇత్యత్ర హేత్వభావాత్స్వాసాధారణవిక్రియా మోగ ఇతి వక్తవ్యమ్। తథా చాతిప్రసఙ్గః। సర్వస్యాపి స్వాసాధారణవిక్రియావత్త్వాత్। భోగకాలీనాసాధారణవిక్రియావత్త్వం తు ప్రధానస్యాప్యస్తి। తత్కాలీనసుఖాదివిక్రియావస్త్వాదితి దూషయతి—ఔష్ణ్యేతి।

ప్రధానపురుషయోర్ద్వయోర్యుగపద్భోక్తృత్వమితి చేన్న। ప్రధానస్య పారార్థ్యానుపపత్తేః। న హి భోక్త్రోర్ద్వయోరితరేతరగుణప్రధానభావ ఉపపద్యతే। ప్రకాశయో రివేతరేతరప్రకాశనే। భోగఘర్మవతి సత్త్వాఙ్గిని చేతసి పురుషస్య చైతన్యప్రతిబిమ్బోదయోఽవిక్రియస్య పురుషస్య భోక్తృత్వమితి చేన్న। పురుషస్య విశేషాభావే భోక్తృత్వకల్పనానర్థక్యాత్।

నను భోగకాలీనా సాధారణవిక్రియైవ భోగః। న చాగ్న్యాదేస్తత్కాలే నియమేన విక్రియాఽస్తి। న చ ప్రధానస్యాపి ప్రసఙ్గ ఇష్టాపత్తిరితి శఙ్కతే —ప్రధానేతి। భోక్తా హి శేషీ, ఉభయోరపి భోక్తృత్వే శేషశేషిభావో న స్యాదిత్యాహ —నేతి। నను భోగః సత్త్వ, గుణప్రధానచేతోరూపేణ పరిణతప్రకృతేరేవ ధర్మస్తస్యా విక్రియోపపత్తేర్న పురుషస్య తస్యావిక్రియత్వాత్। న చ తస్య భోగాభావప్రసఙ్గస్తస్య తథావిధచిత్తప్రతిబిమ్బితత్వమాత్రేణ భోక్తృత్వవ్యపదేశ ఇతి శఙ్కతే —భోగధర్మవతీతి। సత్త్వాఙ్గినీన్నితి। సత్త్వగుణోఽఙ్గీప్రధానం యస్య తస్మింశ్చేతసీత్యర్థః। తర్హి చిత్తగతభోగేన చైతన్యే విశేషో జాయతే వా న వేతి వికల్ప్య న ద్వితీయ ఇత్యాహ—నేతి।

భోగరూపశ్చేదనర్థః పురుషస్య నాస్తి సదా నిర్విశేషత్వాత్పురుషస్య కస్యాపనయనార్థం మోక్షసాధనం శాస్త్రం ప్రణీయతేఽవిద్యాధ్యారోపితానర్థాపనయనాయ శాస్త్రపణయనామితి చేత్పరమార్థతః పురుషో భోక్తైవ న కర్తా ప్రధానం కర్త్రేవ న భోక్తృ పరమార్థసద్వస్త్వన్తరం పురుషాచ్చేతీయం కల్పనాఽఽగమబాహ్యా వ్యర్థా నిర్హేతుకా చేతి నాఽఽదర్తవ్యా ముముక్షుభిః।

కించాస్మిన్పక్షే స్వకీయశాస్త్రప్రణయనం చ వ్యర్థే స్యాదిత్యాహ —భోగరూపచేదితి ఆద్యే స విశేషః సత్యో వాఽసత్యో వేతి వికల్ప్య సత్యవిశేషవత్త్వే పురుషస్య వికారిత్వం స్యాదితి మనసి సంనిధాయాస్యాఽఽరోపిత విశేషవత్త్వమస్తీత్యాద్యం శఙ్కతే —ఆవేద్యేతి। అనర్థేతి। భోగరూపేత్యర్థః। తర్హి భోక్తృత్వవిశేషవత్కర్తృత్వాదివిశేషస్య ప్రధానాదే, శ్చాఽఽరోపత్వమేవాఙ్గీ కర్తుం యుక్తం నావేంవేశసమస్మ-దుక్తరీత్యా బన్ధమోక్షవ్యవహారసిదధ్యుపపత్తేః। తథా కల్పనాయాం ప్రయోజనాభావాత్ప్రమాణాభావాత్ప్రత్యుత సర్వశ్రునివిరోధాపత్తేత్యాహ —పరమార్థత ఇతి। పురుషాద్వస్త్వన్తరం చ ప్రధానమిత్యన్వయః। ఉక్తదోషజ్ఞాతం సాంఖ్యస్య మతం మోక్షకామిణా నాఽఽదర్తవ్యమితి జ్ఞాపనార్థముక్తం న తు ద్వేషపక్షపాతాదిత్యాశయేనాఽఽహ—ఇతి నాఽఽదర్తవ్యేతి।

ఏకత్వేఽపి శాస్త్రప్రణయనాద్యానర్థక్యమితి చేన్నాభావాత్। సత్సు హి శాస్త్రప్రణేత్రాదిషు తత్ఫలార్థిషు చ శాస్త్రస్య ప్రణయనమనర్థకం సార్థకం వేతి వికల్పనా స్యాత్। న హ్యాత్మైకత్వే

శాస్త్రప్రణేత్రాదయస్తతో భిన్నాః సన్తి తదభావ ఏవం వికల్పనైవానుపపన్నా । అభ్యుపగత ఆత్మైకత్వే ప్రమాణార్థశ్చాభ్యుపగతో భవతా యదాత్మైకత్వమభ్యుపగచ్ఛతా తదభ్యుపగమే చ వికల్పానుపపత్తిమాహ శాస్త్రం 'యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్' ఇత్యాది। శాస్త్రప్రణయనాద్యుపపత్తిం చాఽఽహాన్యత్ర పరమార్థవస్తుస్వరూపాదవిద్యావిషయే, ' యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి ' ఇత్యాది విస్తరతో వాజ-సనేయకే।

ఆత్మైకత్వపక్షేఽపి నిరసనీయబన్ధాభావాచ్ఛాస్త్రప్రణయనానర్థక్యమితి శఙ్కతే —ఏకత్వేఽపీతి। కిమాత్మైకత్వనిశ్చయవన్తం ప్రతి తస్యాఽఽనర్థక్యముచ్యతే తద్విపరీతం ప్రతి వేతి వికరూప్యాఽఽద్యం ప్రతి ప్రణయనాభావాదానర్థక్యదోషామావమాహ —నాభావాదితి। దోషాపాదనాభావాదిత్యర్థః। సంగ్రహవాక్యం వివృణోతి —న హ్యాత్మైకత్వ ఇతి। నిశ్చిత ఇతి శేషః। తదభావే శాస్త్రప్రత్రాద్యభావ ఇయం (ఏవం) [వి] కల్పనైవార్థ వదనర్థకం చే(వే)తి వికల్పనైవానుపపన్నేత్యర్థః। నైవానుపపన్నేతి పాఠే తు తద భావ ఇత్యనేనైకత్వనిశ్చయాభావోఽభిధీయతే। తదానీం నిరసనీయబన్ధాదిసత్త్వాదియం కల్పనా బన్ధనివృత్త్యర్థం శాస్త్రప్రణయనకల్పనా నానుపపన్నేతి యోజ్యమ్। కించాఽఽస్మైకత్వనిశ్చయే జాతే తన్నిశ్చయజనకత్వేన శాస్త్రార్థవత్త్వస్య స్వానుభవసిద్ధత్వాత్తేనేయం శఙ్కా కర్తుమపి న శక్యేత్యాహ —అభ్యుపగత ఇతి। ప్రమాణార్థ ఇతి। ప్రమాణస్య శాస్త్రస్యార్థః ప్రయోజనమిత్యర్థః। ఏకత్వనిశ్చయవన్తం ప్రతి శాస్త్రానర్థక్యకల్పనాభావః శ్రుత్యాఽప్యుక్త ఇత్యాహ—తదభ్యుపగమే చేతి। అత్రాభ్యుపగమో నిశ్చయః। ఏకత్వనిశ్చయామావదశాయాం తు నిరసనీయారోపితబన్ధ సత్త్వాన్నాఽఽనర్థక్యం తదపి శ్రుత్యోక్తమిత్యాహ —శాస్త్రప్రణయనేతి। అనేన ద్వితీయకో నిరస్తః। శ్రుతిగతం యత్రపదం వ్యాచష్టే —అన్యత్రేతి।

అత్ర చ విభక్తే విద్యావిద్యే పరాపరే ఇత్యాదావేవ శాస్త్రస్యాతో న +తార్కికవాదభటప్రవేశో వేదాన్తరాజప్రమాణబాహుగుప్త ఇహాత్మైకత్వవిషయ ఇతి। ఏతేనావి-ద్యాకృతనామరూపాద్యుపాధికృతానేకశక్తిసాధనకృతభేదవ-

---

+ అత్ర యద్యపి తార్కిక భటైః ప్రవేశ్య ఇతి తథా గుప్త ఇహాఽఽత్మైకత్వవిషయ ఇత్యత్ర గుప్త ఆత్మైకత్వవిషయ ఇంతీహపదరహితః ప్రథమాన్తపాఠ ఏవేత్యేతట్టీ కా పర్యాలోచనాజ్జ్ఞాయతే తథాఽపి సర్వేష్వప్యాదర్శపుస్తకేషు తార్కికవాదభటప్రవేశ ఇత్యేవ తథేహ పదసహితః సప్తమ్యన్తపాఠ ఏవం విద్యతేఽతః సోఽపి తార్కికవాదభటానాం ప్రవేశ ఇత్యర్థషష్ఠీసమాసస్వీకారేణ లాపయితుం శక్య ఇత్యతశ్చ స ఏవ స్థాపితః। ఏతత్పాలాపనటీకా తు భ్రష్టేదానీమితి హార్తమ్యమ్। అథవా టీకానుసారీ పాఠ ఏవాఽఽదరణీయః।

స్వాద్బ్రహ్మణః సృష్ట్యాదికర్తృత్వే సాధనాద్యభావో దోషః ప్రత్యుక్తో వేదితవ్యః పరైరుక్తం ఆత్మానర్థకర్తృత్వాదిదోషశ్చ।

అథర్వణీయమన్త్రోపనిషది ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇత్యుపక్రమ్యాపరవిద్యా, ఋగ్వేదాదిరూపా పరా త్వదృశ్యత్వాదిగుణ-కప్రత్యస్తమితసర్వద్వైతవస్తువిషయేత్యుక్త్వా విద్యావిద్యయోర్విషయభేదః శాస్త్రస్యాఽఽదావేవ సూచిత ఇత్యాహ—అత్ర చేతి। అద్వైతవాదే సర్వశఙ్కానాం శ్రుతిప్రామాణ్యేనైవ నిరాసాత్తార్కికోత్ప్రేక్షితశఙ్కాశుకస్యాపి నాత్ర ప్రవేశ ఇత్యుపసంహరతి—అత ఇతి। రాజప్రమాణేతి। ప్రమాణరాజేత్యర్థః। రాజదన్తాదిత్వాత్పరనిపాతః। వేదాన్తప్రమాణమేవ రాజేవ రాజా తద్వాహవస్తదుక్తన్యాయాస్తైర్గుప్త ఆత్మైకత్వమేవ విషయ ఇవ దేశ ఇవ దేశో రక్షణీయత్వాత్స తార్కికభటైర్వేద్విర్న ప్రవేశ్య ఇత్యన్వయః। పూర్వవాద్యుక్తం దోషం నిరాకరోతి–ఏతేనేతి। ఉపాధికృతా అనేకాః శక్తయః సాధనాని చ తత్కృతస్య భేదస్యానేకత్వస్య సత్త్వాదిత్యర్థః। ఆత్మేతి। ఆత్మనో యోఽనర్థః సంసారస్తత్కర్తృత్వమిత్యర్థః। ఆదిశబ్దేనాఽఽప్తకామత్వేన ప్రయోజనాపేక్షానుపపత్తిః సంగృహీతా। కల్పనయాం స్వవ్యతిరిక్తస్య జీవస్య సత్త్వాత్తస్య సంసారో నాఽఽత్మనః। తదీయకర్మఫలదానార్థం చాఽఽప్తకామస్యాపి సృష్ట్యాదిప్రవృత్తిః సంభవతి। సర్వవ్యవహారస్యాపి స్వప్నతుల్యత్వాద్వా స్వప్న ఇవ సర్వమప్యుపపద్యత ఇతి సూత్రభాష్యాదావేవ పరిహృత ఇత్యర్థః।

యస్తు దృష్టాన్తో రాజ్ఞః సర్వార్థకారిణి కర్తర్యుపచారాద్రాజా కర్తేతి సోఽత్రానుపపన్నః। స ఈక్షాంచక్ర ఇతి శ్రుతేర్ముఖ్యార్థబాధనాత్ప్రమాణభూతాయాః। తత్ర హి గౌణీ కల్పనా శబ్దస్య యత్ర ముఖ్యార్థో న సంభవతి। ఇహ త్వచేతనస్య ముక్తబద్ధపురుషవిశేషాపేక్షయా కర్తృకర్మదేశకాలనిమిత్తాపేక్షయా చ బన్ధమోక్షాదిఫలార్థా నియతా పురుషం ప్రతి ప్రవృత్తిర్నోపపద్యతే। యథోక్తసర్వజ్ఞేశ్వరకర్తృత్వపక్షే తూపపన్నా ॥౩॥

సాంఖ్యేన స్వపక్షే పురుషశబ్దస్యేక్షణస్య చోపపత్తిరుక్తా తామనూద్య నిరాకరోతి యస్త్వితి। యజమానః ప్రస్తర ఇత్యాదావుపచారో దృష్ట ఇత్యాశఙ్కయాఽఽహ— తత్ర హి గౌణీతి। ప్రధానపక్షే న కేవలమీక్షణశ్రుత్యను-పపత్తిర్వస్తుతస్తస్య స్రష్టృత్వమపి న సంభవతీత్యాహ— ఇహ త్వితి। ముక్తాన్వర్జయిత్వా బుద్ధాన్ప్రత్యేవ ప్రవృత్తిః కర్తృకర్మాద్యపేక్షయా బన్ధమోక్షాదిశబ్దితభోగాపవర్గార్థా వ్యవస్థితా ప్రవృత్తిర్నోపపద్యత ఇత్యర్థః। అనేన పురుషార్థే ప్రయోజనమురరీకృత్య ప్రధానం ప్రవర్తత ఇతి యదుక్తం శఙ్కావసరే తన్నిరస్తమ్। ఈశ్వరకారణవాదే తు న కోఽపి దోష ఇత్యాహ—యథోక్తేతి ॥౩॥

స ప్రాణమసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధాం ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీన్ద్రియం మనః।
అన్నమన్నాద్వీర్యం తపో మన్త్రాః కర్మ లోకా లోకేషు చ నామ చ ॥౪॥

ఈశ్వరేణైవ సర్వాధికారీ ప్రాణః పురుషేణ సృజ్యతే। కథం, స పురుష ఉక్తప్రకారేణేక్షిత్వా ప్రాణం హిరణ్యగర్భాఖ్యం సర్వప్రాణికరణాధారమన్తరాత్మానమసృజత సృష్టవాన్। అతః ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధాం సర్వప్రాణినాం శుభకర్మప్రవృత్తిహేతుభూతామ్। తతః కర్మఫలోపభోగసాధనాధిష్ఠానాని కారణభూతాని మహాభూతాన్యసృజత। ఖం శబ్దగుణమ్। వాయుం స్వేన స్పర్శేన కారణగుణేన చ విశిష్టం ద్విగుణమ్। తథా జ్యోతిః స్వేన రూపేణ పూర్వాభ్యాం చ విశిష్టం త్రిగుణం శబ్దస్పర్శాభ్యామ్। తథాఽపో రసేన గుణేనాసాధారణేన పూర్వగుణానుప్రవేశేన చ చతుర్గుణాః। తథా గన్ధగుణేన పూర్వగుణానుప్రవేశేన చ పఞ్చ- గుణా పృథివీ। తథా తైరేవ భూతైరారబ్ధమిన్ద్రియం ద్విప్రకారం బుద్ధ్యర్థం కర్మార్థం చ దశసంఖ్యమ్। తస్య చేశ్వరమన్తఃస్థం సంశయసంకల్పలక్షణం మనః। ఏవం ప్రాణినాం కార్యం కారణం చ సృష్ట్వా తత్స్థిత్యర్థం వ్రీహియవాదిలక్షణమన్నమ్। తతశ్చానాదద్యమానాద్వీర్యం సామర్థ్యం బలం సర్వకర్మప్రవృత్తిసాధనమ్। తద్వీర్యవతాం చ ప్రాణినాం తపో విశుద్ధిసాధనం సంకీర్యమాణానాం మన్త్రాస్తపోవిశుద్ధాన్తర్బహిఃకరణేభ్యః కర్మసాధనభూతా ఋగ్యజుఃసామాథర్వాఙ్గిరసః। తతః- కర్మాగ్నిహోత్రాదిలక్షణమ్। తతో లోకాః కర్మణాం ఫలమ్। తేషు చ సృష్టానాం ప్రాణినాం నామ చ దేవదత్తో యజ్ఞదత్త ఇత్యాది। ఏవమేతాః కలాః ప్రాణినామవిద్యాదిదోషబీజాపేక్షయా సృష్టాస్తైమిరికదృష్టిసృష్టా ఇవ

ద్విచన్ద్రమశకమక్షికాద్యాః స్వప్నదృక్సృష్టా ఇవ చ సర్వపదార్థాః పునస్తస్మిన్నేవ పురుషే ప్రలీయన్తే హిత్వా నామరూపాదివిభాగమ్॥౪॥

ఏవం పరపక్షం నిరాకృత్య ప్రకృతశ్రుతివ్యాఖ్యానం కుర్వన్స ప్రాణమసృజతేత్యస్య తాత్పర్యార్థమాహ—ఈశ్వరేణేవేతి। రాజ్ఞేవేత్యర్థః। అక్షరార్థం ప్రశ్నపూర్వకమాహ— కథపితి। హిరణ్యగర్భారూపమితి। హిరణ్యగర్భ ఇత్యాఖ్యా యేనోపాధినాఽఽత్మనో భవతి తం బుద్ధ్యభిన్నం సర్వప్రాణం సమష్టిప్రాణమిత్యర్థః। యథాశ్రుతే కస్మిన్నహముత్క్రాన్త ఇత్యాదినాఽఽత్మన ఉత్క్రాన్త్యాద్యుపాధిసృష్టేః ప్రస్తుతత్వాద్ధిరణ్యగర్భస్య జీవస్యాతథాత్వాదుపక్రమవిశేషాపత్తేః। హిరణ్యగర్భాఖ్యామిత్యుక్తి-స్త్వాత్మనో హిరణ్యగర్భాదిసంసారిభావోఽప్యేతదుపాధిక ఇతి సూచయితుమితి బోధ్యమ్। తస్య సమష్టిత్వమాహ— సర్వేతి। అన్తరాత్మానమితి। సర్వస్థూలశరీరాన్తరత్వాదాత్మబుద్ధిగోచరత్వాచ్చాన్తరాత్మా స ఇత్యర్థః। తత ఇత్యానన్తర్యార్థేయం పఞ్చమీ। ఏవముత్తరత్రాపి। న చ భూతకార్యత్వాత్ప్రాణస్య కథం తతః పూర్వకాలీనత్వమితి వాచ్యమ్। సత్యమ్। సూక్ష్మభూతసృష్ట్యనన్తరం ప్రాణమసృజతేతి కల్పనీయత్వాత్। న చైతదనన్తరం భూతసృష్ట్యుక్తివిరోధశఙ్కా। తస్యాః పఞ్చీకృతస్థూలభూతవిషయత్వోపపత్తేః। అత ఏవ భోగసాధనాధిష్ఠానానీత్యుక్తమ్। సూక్ష్మాణాం తథాత్వాయోగాత్। న చైవమపి స్థూలభూతసృష్ట్యనన్తరమిన్ద్రియమనః-సృష్ట్యుక్తివిరోధః। భూతారబ్ధదేహాధిష్ఠితానామేవ తేషాం కార్యక్షమత్వేన తేషాం తదనన్తరత్వోక్తిరితి భావః। భోగసాధనాధిష్ఠానత్వం భూతానాం తత్కారణత్వాదిత్యాహ-కారణభూతానీతి। తేషాం భూతానాం లక్షణతయా ఖం శబ్దగుణమిత్యాదినాఽసాధారణగుణా ఉక్తాః। పూర్వపూర్వగుణానువృత్తిస్తు పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరోపాదానత్వసూచనార్థం స్థౌల్యతారతమ్యసిద్ధ్యర్థం చోక్తేతి బోధ్యమ్। వాయుమితి। శ్రుతౌ వాయురిత్యాదిప్రథమా ద్వితీయార్థాః। ప్రాణమసృజతేతి ద్వితీయయోపక్రమాత్। తైరేవేతి। అపఞ్చీకృతావస్థాయామిత్యర్థః। తస్య చేశ్వరమితి। నియామకమిత్యర్థః। సంకీర్యమాణానామితి। అవిశుద్ధసత్వతయా పాపాచరణేన తైః పాపైః సంకీర్యమాణానాం సంకరపరిహారాయ చిత్తశుద్ధిసాధనం తపోఽసృజతేత్యర్థః। ఫలమితి। లోక్యతే భుజ్యత ఇతి లోకః ఫలమిత్యర్థః। నామ చేతి। బ్రాహ్మణాదినామ్నోక్తవ్యవహారాసంకరార్థమిత్యర్థః। నన్వీశ్వరసృష్టత్వోక్త్యా కలానాం సత్యత్వమఙ్గీకర్తవ్యమ్। ఆరోపే శుక్తిరజతాదౌ సృష్టత్వవ్యవహారభావాదిత్యాశఙ్క్యఙ్గుల్యవష్టమ్భనేత్రమర్దనాదినా ప్రయత్నేన సృష్టస్య ద్విచన్ద్రమశకమక్షికాదేరారోపత్వదర్శనాత్। అథ రథాన్రథయోగాన్పథః సృజత ఇతి సృష్టత్వేనోక్తస్వప్నపదార్థస్య చ భ్రమత్వదర్శనాన్నైవమిత్యాహ—ఏవమేతా ఇతి।

అవిద్యాకామకర్మాదిదోషరూపం యద్బీజం తదపేక్షయా తత్సాధనీకృత్యేత్యర్థః। త్రైమిరికశబ్దో నేత్రేఽఙ్గుల్యవష్టమ్భాద్యుపలక్షణార్థః। ఏవమాత్మప్రతిపత్త్యర్థమప్యారో-పముక్త్వా తదపవాదమవతారయతి—పునస్తస్మిన్నేవేతి ॥ ౪॥

కథమ్—

స యథేమా నద్యః స్యన్దమానాః సముద్రాయణాః సముద్రం ప్రాప్యాస్తం గచ్ఛన్తి భిద్యేతే తాసాం నామరూపే సముద్ర ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే। ఏవమేవాస్య పరిద్రష్టురిమాః షోడశ కలాః పురుషాయణాః పురుషం ప్రాప్యాస్తం గచ్ఛన్తి భిద్యేతే చాఽఽసాం నామరూపే పురుష ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే స ఏషోఽకలోఽమృతో భవతి తదేష శ్లోకః॥౫॥

స దృష్టాన్తః। యథా లోక ఇమా నద్యః స్యన్దమానాః స్రవన్త్యః సముద్రా-యణాః సముద్రోఽయనం గతిరాత్మభావో యాసాం తాః సముద్రాయణాః సముద్రం ప్రాప్యోపగభ్యాస్తం నామరూపతిరస్కారం గచ్ఛన్తి। తాసాం చాస్తం గతానాం భిద్యేతే వినశ్యేతే (శ్యతో?) నామరూపే గఙ్గాయమునేత్యాదిలక్షణే। తదభేదే సముద్ర ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే తద్వస్తూదకలక్షణమేవం యథాఽయం దృష్టాన్తః। ఉక్తలక్షణస్య ప్రకృతస్యాస్య పురుషస్య పరిద్రష్టుః పరి సమన్తాద్ద్రష్టుర్దర్శనస్య కర్తుః స్వరూపభూతస్య యథాఽర్కః స్వాత్మప్రకాశస్య కర్తా సర్వతస్తద్వదిమాః షోడశ కలాః ప్రాణాద్యా ఉక్తాః కలాః పురుషాయణా నదీనామివ సముద్రః పురుషోఽయనమాత్మభావగమనం యాసాం కలానాం తాః పురుషాయణాః పురుషం ప్రాప్య పురుషాత్మభావముపగమ్య తథైవాస్తం గచ్ఛన్తి। భిద్యేతే చాఽఽసాం నామరూంపే కలానాం ప్రాణాద్యాఖ్యా రూపం చ యథాస్వమ్। భేదే చ నామరూపయోర్యదనష్టం తత్త్వం పురుష ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే బ్రహ్మవిద్భిః। య ఏవం విద్వాన్గురుణా ప్రదర్శిత కలాప్రలయమార్గః స ఏష విద్యయా ప్రవిలాపితాస్వవిద్యాకామకర్మజనితాసు ప్రాణాదికలాస్వకలోఽవిద్యా కృతకలానిమిత్తో హి మృత్యుస్తదపగమేఽకలత్వా-దేవామృతో భవతి, తదేతస్మిన్నర్థ ఏష శ్లోకః॥౫॥

గ్రామాదివద్భేదేన గన్తవ్యత్వభ్రమం వారయతి— ఆత్మభావ ఇతి। అస్తశబ్దేన నాశోనాభిధీయతే భేదుకోపాధినామరూపయోర్నాశేఽపి స్వరూపస్య సముద్రాత్మనా

విద్యమానత్వాదిత్యాహనామరూపతిరస్కారమితి। పూర్వరూపతిరస్కారమిత్యర్థః। తద్వస్త్వితి। నామరూపనాశానన్తరం పరిశిష్టముదకలక్షణం వస్తు సముద్ర ఇత్యేవోచ్యత ఇత్యన్వయః। పురుషస్యేతి కర్మాణి షష్ఠీ। పురుషం స్వాత్మరూపమ్। పరితః సర్వే స్వరూపత్వేన పశ్యత ఇత్యర్థః। ద్రష్టురిత్యుక్త ఆగన్తుకస్య దర్శనస్య కర్తా ప్రతీయత ఇత్యత ఆహ— దర్శనస్య కర్తుః స్వరూపభూతస్యేతి। స్వరూపత్వే దర్శనస్య తత్ర కర్తృత్వానుపపత్తేస్తదర్థకతృచ్ప్రత్యయవిరోధ ఇత్యాశఙ్క్యార్కః సర్వతః స్వప్రకాశక ఇత్యత్ర యథా కర్త్రర్థకస్య ప్రత్యయస్యోపచరితత్వం తద్వదిహాపీత్యాహ —యథాఽర్క ఇతి। నదీనామివేతి। ఇవశబ్దస్తథాశబ్దార్థే। యథా నదీనాం సముద్రోఽయన తథా పురుషోఽయనమిత్యన్వయః। అస్తగమనస్వరూపమాహ— భిద్యేతే ఇతి। నామరూపమేద ఏవాస్తగమనమిహేత్యర్థః। యథాస్వమితి। యస్య యత్స్వరూపం ప్రాణాద్యాత్మకం తదపి భిద్యత ఇత్యన్వయః। పురుష ఇత్యేవం ప్రోచ్యత ఇత్యస్యార్థమాహ—భేదే చేతి। యదనష్టమితి। కలానాం హి రూపమారోప్యాధిష్ఠానోభయాత్మకం సత్యానృతమిథునరూపం, తత్రాఽఽరోప్యస్య నామరూపాత్మకస్య భేదేఽధిష్ఠానాత్మకం రూపం పురుషాత్మనోచ్యత ఇత్యర్థః। యథా సముద్రస్వరూపభూతం జలం మేఘైరాకృష్యాభివృష్టం గఙ్గాదినామరూపోపాధినా సముద్రాద్భిన్నమివ వ్యవహ్రియమాణం తదుపాధివిగమే సముద్రస్వరూపమేవ ప్రతిపద్యత ఏవమవిద్యాకృత-నామరూపోపాధివశాదాత్మనో భిన్నమివ స్థితం సర్వం జగద్విద్యయాఽవిద్యాకృతనామరూపవిగమే బ్రహ్మమాత్రతయాఽవశిష్యత ఇత్యర్థః। ఏవం ప్రాణాదికలోపాధిక ఆత్మన ఉత్క్రమణాదిశబ్దితమరణాదివ్యవహార ఇత్యుక్తేః ప్రయోజనం ప్రాణాదినివృత్తావుత్క్రమణాదిసర్వసంసార-ధర్మరహితాత్మస్వరూపావస్థానరూపం దర్శయితుం స ఏష ఇతి వాక్యం వ్యాచష్టే—య ఏవం విద్వానిత్యాదినా॥౫॥

అరా ఏ (ఇ) వ రథనాభౌ కలా యస్మిన్ప్రతిష్ఠితాః। తం వేద్యం పురుషం వేద యథా మా వో మృత్యుః పరివ్యథా ఇతి॥౬॥

అరా రథచక్రపరివారా ఇవ రథనాభౌ రథచక్రస్య నాభౌ యథాప్రవేశితాస్తదాశ్రయా భవన్తి యథా తథేత్యర్థః। కలాః ప్రాణాద్యా యస్మిన్పురుషే ప్రతిష్ఠితా ఉత్పత్తిస్థితిలయకాలేషు తం పురుషం కలానామాత్మభూతం వేద్యం వేదనీయం పూర్ణత్వాత్పురుషం పురి శయనాద్వా వేద జానీయాత్। యథా హే శిష్యా మా వో యుష్మాన్మృత్యుః పరిన్యథా మా పరివ్యథయతు। న చేద్విజ్ఞాయేత పురుషో మృత్యునిమిత్తా వ్యథామాపన్నా దుఃఖిన ఏవం యూయం స్థ। అతస్తన్మా భూద్యుష్మాకమిత్యభిప్రాయః॥౬॥

పరివారా ఇతి। నామేః పరితో నాభౌ నేభ్యాం చ ప్రోతాస్తిర్యక్కాష్ఠవిశేషా ఇత్యర్థః। యథా ప్రవేశితా ఇతి। యథావత్సమ్యక్ప్రవేశితా ఇత్యర్థః। మాజోఽర్థం వ్యతిరేకప్రదర్శనేన స్పష్టయతి—న చేదితి॥౬॥

తాన్హోవాచైతావదేవాహమేతత్పరం బలే వేద। నాతః పరమస్తీతి॥౭॥

తానేవమనుశిష్య శిష్యాంస్తాన్హోవాచ పిప్పలాదః కిలైతావదేవ బేద్యం పరం బ్రహ్మ వేద విజానాభ్యహమేతత్। నాతోఽస్మాత్పరమస్తి ప్రకృష్టతరం వేదితవ్యమిత్యేవముక్తవాఞ్శిష్యాణామవిదితశేషాస్తిత్వాశఙ్కానివృత్తయే కృతార్థబుద్ధిజననార్థం చ॥౭॥

శిష్యాణాం కృతార్థతాబుద్ధిజననార్థం తానిత్యాది వాక్యం వ్యాచష్టే– తానేవమితే ి॥౭॥

తే తమర్చయన్తస్త్వం హి నః పితా యోఽస్మాకమవిద్యాయాః పరం పారం తారయసీతి । నమః పరమఋషిభ్యో నమః పరమఋషిభ్యః॥౮॥

ఓం భద్రం కర్ణేభిరితి శాన్తిః ॥

ఇత్యథర్వవేదీయప్రశ్నోపనిషది షష్ఠః ప్రశ్నః॥౬॥

ఇత్యథర్వవేదీయా ప్రశ్నోపనిషత్సమాప్తా

తతస్తే శిష్యా గురుణానుశిష్టాస్తం మురుం కృతార్థాః సన్తో విద్యానిష్క్రయమపశ్యన్తః కిం కృతవన్త ఇత్యుచ్యతే - అర్చయన్తః పూజయన్తః పాదయోః పుష్పాఞ్జలిప్రకిరణేన ప్రణిపాతేన చ శిరసా, కిమ్, ఊచురిత్యాహ—త్వం హి నోఽస్మాకం పితా బ్రహ్మశరీరస్య విద్యయా జనయితృత్వాన్నిత్యస్యాజరామరస్యాభయస్య। యస్త్వమేవాస్మాకమవిద్యాయా విపరీతజ్ఞానాజ్జన్మజరామరణరోగదుఃఖాదిగ్రాహాదవిద్యా-మహోదధేర్విద్యాప్లవేన పరమపునరావృత్తిలక్షణం మోక్షాఖ్యం మహోదధేరివ పారం తారయస్యస్మానిత్యతః పితృత్వం తవాస్మాన్ప్రత్యుపపన్నమితరస్మాత్। ఇతరోఽపి హి పితా శరీరమాత్రం జనయతి తథాఽపి స ప్రపూజ్యతమో లోకే కిము వక్తవ్యమాత్యన్తికాభయదాతురిత్యభిప్రాయః। నమః పరమఋషిభ్యో బ్రహ్మవిద్యాసంప్రదాయకర్తృభ్యో నమః పరమఋషిభ్య ఇతి ద్విర్వచనమాదరార్థమ్॥౮॥

ఇతి ప్రశ్నోపనిషది షష్ఠః ప్రశ్నః॥౬॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాద-

శిష్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవత్కృతం ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యం

సమాప్తిమగమత్॥

ప్రకిరణేనేతి। ప్రక్షేపేణేత్యర్థః। అతః పితృత్వం తవేతి।

జనకశ్చోపనేతా చ యశ్వ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి ।

అన్నదాతా, మయత్రాతా పఞ్చైతే పితరః స్మృతాః ॥

ఇతి— స్మృతేరిత్యర్థః। యోఽస్మాకమితి హేతూక్తేస్తాత్పర్యం వదన్పితృత్వోక్తిమాత్రేణ విద్యానిష్క్రయార్థం కిం దత్తమిత్యపేక్షాయాం స్వశరీరమేవ పరిచారకతయా దాసభావేన గురవే దత్తమిత్యాహ—ఇతరస్మాదితి। పితృత్వాదేవ కిం పూజ్యతరత్వం (?) పరిచార్యత్వం స్వామిత్వం (?) కిము వక్తవ్యామేత్యర్థః। అత ఏవ వాజసనేయకే మాం చాపి సహ దాస్యాయేతీత్యుక్తమితి భావః॥౮॥

ఇత్యానన్దజ్ఞానవిరచితప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం షష్ఠః ప్రశ్నః॥౧॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమదానన్దజ్ఞానవిరచితాఽఽథర్వణ-

ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకా సమాప్తా॥

ఇతి సటీకభాష్యోపేతా ప్రశ్నోపనిషత్సమాప్తా॥

ఓం తత్సద్బ్రహ్మణే నమః।

అథ శంకరానన్దవిరచితప్రశ్నోపనిషద్దీపికాప్రారమ్భః।

ప్రశ్నముణ్డకమన్త్రాణాం బ్రాహ్మణం కోఽహమీదృశమ్।

ఇత్యాదిప్రశ్ననామార్థం వ్యాఖ్యాస్యే బ్రహ్మబోధకమ్॥

ప్రథమతో బ్రహ్మవిద్యాస్తుత్యర్థమాఖ్యాయికామవతారయతి— సుకేశా [చ] నామతో భారద్వాజో భరద్వాజస్యాపత్యం శైబ్యశ్చ శిబేరపత్యం సత్యకామః సత్యే బ్రహ్మణి కామో యస్య స సత్యకామో యథార్థకామః। సౌర్యాయణీ చ సూర్యస్యాపత్యం సౌర్యాయణిః, ఈకారశ్ఛాన్దసః। గార్గ్యో గర్గగోత్రః। కౌశల్యశ్చ కౌశల్యో నామతః। ఆశ్వలాయన ఆశ్వలస్యాపత్యమాశ్వలాయనః। చకారచతుష్టయముక్తానాం సుకేశాదీనాం వక్ష్యమాణద్వయోః పిప్పలాదం ప్రతి ప్రశ్నసముచ్చయార్థమ్। భార్గవో భృగుగోత్రో భృగోరపత్యం వా। వైదర్భిర్విదర్భదేశోద్భవః। కబన్ధీ కబన్ధీ నామ కాత్యాయనః కత్య(త?)స్యాపత్యం కాత్యస్తస్య యువాపత్యం కాత్యాయనస్తే ప్రసిద్ధా మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాః షట్। హ కిలైత ఉక్తాః సుకేశసత్యకామసౌయార్యణీ(ణి) కోశల్యమార్గవకబన్ధినః। బ్రహ్మపరా వేదపరా వేదైకశరణా ఇత్యర్థ:। బ్రహ్మనిష్ఠా వేదార్థతాత్పర్యవన్తః। పరముత్కృష్టం నిరుపచారితమిత్యర్థః। బ్రహ్మ దేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేదశూన్యమన్వేషమాణాః కీదృశం తదితి బుభుత్సాం కుర్వాణా ఏవం ప్రతిపన్నాః। తత్రప్రతిపత్తిప్రకారమాహ—ఏషోఽస్మద్బుద్ధౌ వాచి చ వర్తమానః పిప్పలాదో హ కిల వై స్మర్యమాణస్తదస్మద్బుద్ధిస్థం సర్వమస్మాభిర్బుభుత్సితం నిఖిలం పృష్టం వక్ష్యతి కథయిష్యతి। ఇత్యనేన ప్రకారేణ పర్యాలోచ్య త ఉక్తాః సుకేశాదయో హ కిల సమిత్పాణయో గురూపాసనార్థం సమిధః పాణౌ యేషాం తే సమిత్పాణయో భగవన్తం పూజావన్తం పిప్పలాదం పిప్పలాదనామానముపసన్నాః శాస్త్రదృష్టేన విధినా సమీపం ప్రాప్తాః॥౧॥

తానస్సంప్రతి సమాగతాన్ప్రశ్నకర్తౄన్హ కిల స పిప్పలాద ఋషిరతీన్ద్రియార్థస్య ద్రష్టోవాచోక్తవాన్। భూయ ఏవ యద్యపి పూర్వే భవన్తస్తపఆదిభిః సంపన్నాస్తథాఽపి బ్రహ్మవిద్యాగ్రహణార్థం పునరేవ। తపసా శరీరశోషణాదినా। బ్రహ్మచర్యేణ యోషిత్స్మరణకీర్తనకేలిప్రేక్షణగుహ్య-భాషణసంకల్పాధ్యవసాయక్రియానివృర్త్తి వర్జనరూపేణ। శ్రద్ధయా వేదార్థాస్తిక్యబుద్ధయా। సంవత్సరం ద్వాదశ సౌరసంక్రాన్తికాలముక్తైః సాధనైః సంపన్నాః సన్తః। సంవత్స్యథ సమ్యగ్వాసం కరిష్యథ సమ్యగ్వాసం కుర్వన్త్విత్యర్థః। తతో యథాకామం కామమనతిక్రమ్య స్వేచ్ఛానుసారేణేత్యర్థః। ప్రశ్నాన్పృష్టవ్యార్థాన్పృచ్ఛత: ప్రశ్నానుద్దిశ్య వాచం విసృజత। ఇదానీం స్వస్య గర్వపరిహారార్థమాహ—ఏవం పృష్టే భవద్భిర్యది పక్షాన్తరే భవదుక్తే జ్ఞానాభావే మౌనం కరిష్యామ ఇత్యేకః పక్షః। ద్వితీయం పక్షమాహ—విజ్ఞాస్యామోఽథ చోక్తవిజ్ఞానవన్తో

భవిష్యామః। సర్వం నిఖిలం హ ప్రసిద్ధం వో యుష్మభ్యం వక్ష్యామః కథయిష్యామః। ఇత్యనేన ప్రకారేణ॥౨॥

అథ తపోబ్రహ్మచర్యశ్రద్ధాసంపత్త్యా సంవత్సరనివాసానన్తరం ప్రశ్నం కర్తుం భృశముత్సుకః స్వైరనుజ్ఞాతః కబన్ధీ కాత్యాయనః, వ్యాఖ్యాతమ్। ఉపేత్య పిప్పలాదస్య సమీపం శాస్త్రోక్తమార్గేణ సమాగత్య। పప్రచ్ఛ ప్రశ్నం కృతవాన్। భగవన్హే పూజావన్పిప్పలాద। కుతః। కస్మాదుపాదానాన్నిమిత్తాచ కారణాద్ధ ప్రసిద్ధాద్వై స్మర్యమాణాదిమా వివిధశబ్దప్రత్యయగమ్యాః। ప్రజాః స్థావరజఙ్గమాః ప్రాణినః। ప్రజాయన్త ఉత్పద్యన్తే। ఇత్యనేన ప్రకారేణ॥౩॥

తస్మా ఏవం పృష్టవతే కాత్యాయనాయ। స పిపలాదో హ కిలో వాచోక్తవాన్। తదుక్తిమాహ—ప్రజాకామః ప్రజాసు కామో యస్య స ప్రజాకామో వై ప్రసిద్ధః స్మర్యమాణో వా। ప్రజాపతిః ప్రజానాం పాలయితా హిరణ్యగర్భో జన్మాన్తరానుష్ఠితాపరవిద్యాకర్మసముచ్చయః। స పరమాత్మనో భేదరహితః ప్రజాపతిస్తపః స్రష్టవ్యవిషయం పర్యాలోచనమతప్యత కృతవాన్। స తపసా విజ్ఞాతనిమిత్తోపాదాన ఆత్మోపాదానమాత్మనిమిత్తం చ మిథునం యుగ్మముత్పాదయతే సర్గే సర్గే జనయతి। మిథునమాహ—రయిం చ చన్ద్రమసం సర్వాన్నభూతమప్రఘానం ప్రాణం చాఽఽదిత్యమత్తారమగ్నిప్రధానమ్। చకారౌ పరిణామథోర్మిథునత్వసముచ్చయార్థౌ। ఇత్యనేన వక్ష్యమాణేనాభిప్రాయేణోత్పాదయత ఇత్యన్వయః। తదభిప్రాయమాహ—ఏతౌ రయిప్రాణౌ। మే మమ ప్రజాపతేర్బహుధాఽనేకప్రకారాః ప్రజాః స్థావరజఙ్గమాః ప్రాణినః కరిష్యత ఉత్పాదయిష్యత ఇతి యస్మాత్తస్మాత్స్రక్ష్యామీతి శేషః। అథవాఽఽద్య ఇతికార ఏవకారార్థః। అయం త్వభిప్రాయార్థః॥౪॥

ఇదానీం ప్రాణరయిశబ్దయోరర్థమాహ—ఆదిత్యశ్చన్ద్రకిరణమణ్డలాత్మా హ ప్రసిద్ధో వై స్మర్యమాణః। ప్రాణః ప్రాణశబ్దాభిధేయః। రయిరేవ చన్ద్రమాః (స్పష్టమ్)। రయిశబ్దాభిధేయస్య చన్ద్రమసోఽన్నరూపస్య సార్వాత్మ్యమాహ—రయిశ్చన్ద్రమా వై ప్రసిద్ధ ఏతత్పరిదృశ్యమానం సర్వం నిఖిలమ్। సర్వశబ్దార్థమాహ—యత్ప్రసిద్ధం మూర్తం చ తేజోవన్నారూపమప్యమూర్తం చ వాయ్వాకాశరూపమపి। చకారౌ మూర్తామూర్తయోర్మిలితయోః ప్రత్యేకం చ రయిస్వరూపత్వసముచ్చయార్థౌ। యస్మాన్మూర్తామూర్తాత్మకే జగతి మూర్తేరాధిక్యం తస్మాత్తతో మూర్తిరేవ రయిశ్చన్ద్రమాస్తేజోబన్నరూప ఏవ న త్వన్యః। అథవా మూర్తిః స్థూలమద్యమానం రయిరేవ న తు ప్రాణః। అమూర్తిః సూక్ష్మం ప్రాణస్యాపి స్వరూపమితి వ్యాఖ్యేయమ్॥౫॥

నను తర్హి కిం రయేర్న్యూనవృత్తిః ప్రాణ ఇత్యాశఙ్క్య తస్యాపి సార్వాత్మ్యమాహ— అథ హేతౌ, ఆదిత్య ఉక్త ఉదయన్నూర్ధ్వమాగచ్ఛన్దివసే దివసే ప్రాతః ప్రాతర్యద్యస్మాత్ప్రాచీం దిశం ప్రవిశతి, స్పష్టమ్। తేన ప్రాచీదిక్ప్రవేశేన స్వైః కిరణైః ప్రాచ్యాన్ప్రాచీదిగ్గతాన్ప్రాణాన్ప్రాణచక్షురాదీన్రశ్మిషు కిరణేషు। సంనిధత్తే సంబద్ధాన్కురుతే కిరణైర్వ్యాప్నోతీత్యర్థః। యద్యస్మాత్స్వైః కిరణైర్దక్షిణాం స్పష్టం దిశం ప్రవిశతి తేన దాక్షిణాత్యాన్ప్రాణాన్రశ్మిషు సంనిధత్త ఇతి శేషః। యద్యస్మాత్ప్రతీచీం స్పష్టం దిశం ప్రవిశతి తేన పాశ్చాత్యాన్ప్రాణాన్రశ్మిషు సంనిధత్త ఇతి శేషః। యద్యస్మాదుదీచీం స్పష్టం దిశం ప్రవిశతి తేనోత్తరాన్ప్రాణాన్రశ్మిషు సంనిధత్త ఇతి శేషః। యద్యస్మాదధోఽధోవర్తినీం దిశం ప్రవిశతి తేనోర్ధ్వదిగ్భవాన్ప్రాణాన్రశ్మిషు సంనిఘత్త ఇతి శేషః। యద్యస్మాదన్తరా మధ్యే దిశో దిశామన్తరాదిశ ఇత్యవాన్తరదిశో వా ప్రవిశతి తేనాన్తరాదిగ్భవాన్ప్రాణాన్రశ్మిషు సంనిధత్త ఇతి శేషః। యద్యస్మాత్సర్వం నిఖిలం దిగ్జాతం స్వైః కిరణైః ప్రకాశయతి స్వతేజసోఽనుగ్రహేణ నయనగోచరత్వయోగ్యం కారయతి। తేన సర్వప్రకాశనేన సర్వాన్నిఖిలదిగ్భవానవిశేషేణ ప్రాణాంశ్చక్షురాదీన్రశ్మిషు సంనిధత్తే వ్యాఖ్యాతమ్। ఆద్యన్తయోః సమగ్రవాక్యస్య పాఠో మధ్యేఽపఠితస్యాపి పాఠార్థమవగన్తవ్యః॥౬॥

స పరోక్ష ఏవం ప్రత్యక్షః కిరణైః సర్వదిగ్వ్యాపీ వైశ్వానరో విశ్వే నరా యస్య స విశ్వనరః విశ్వశ్చాసౌ నర ఇతి వా। విశ్వనర ఏవ వైశ్వానరః। వైశ్వానరత్వే హేతుమాహవిశ్వరూపః సర్వరూపః సర్వాత్మేత్యర్థః। ప్రాణ ఆదిత్యోఽగ్నిర్ధాహపావకప్రకాశ హేతురత్రోదయత ఊర్ధ్వమాగచ్ఛతి। తదదిత్యస్య సార్వాత్మ్యమేతద్బ్రాహ్మణోక్తమృచా పాదబద్ధేన మన్త్రేణాభ్యుక్తం సర్వతః కథితమ్॥౭॥

విశ్వరూపం సర్వరూపం హరిణం హరణశీలం సర్వోపసంహారకారణం జాతవేదసం జాతాని వేదాంసి విజ్ఞానాని సర్వవిషయాణి యస్మాత్స జాతవేదాస్తం జాతవేదసం సర్వస్థితిసంహారోత్పత్తికారణమితి వాక్యార్థః। పరాయణముత్కృష్టాశ్రయభూతం విశ్వరూపత్వం తు స్థితౌ సంహార ఉత్పత్తౌ చ సమానం పరాయణత్వం తు స్థితావేవ విశేష ఇతి న పునరుక్తమ్। జ్యోతిస్తేజోమణ్డలరూపమేకం విశ్వస్య సృష్టిస్థితిసంహారాకుర్వద్విశ్వాత్మకమపి భేదశూన్యం తపన్తమన్తర్బహిస్తాపం కుర్వన్తం జానామ్యహమితి శేషః। స్వజ్ఞానమేవర్షిర్దర్శయతి—సహస్రరశ్మిరనన్తకిరణః శతధా వర్తమానోఽనన్తప్రకారేణ వర్తమానః ప్రాణః ప్రజానాం స్థావరజఙ్గమానాం సర్వవ్యవహారనిర్వాహకారణమన్తర్జన్మని జన్మని బహిర్దివసే దివసే ప్రాతరుదయతి, ఊర్ధ్వం గచ్ఛతి। ఏష ప్రత్యక్షః సూర్యః శోభనాయా గతేః కర్తా సవితా। ఏవం రయిప్రాణౌ సర్వాత్మానౌ మిథునమిత్యుక్తమ్॥౮॥

అగ్నీషోమాత్మకస్య మిథునస్య రూపాన్తరం కాలరూపం దర్శయతి ప్రజోత్పాదం వివక్షుః— సంవత్సరో వ్యాఖ్యాతః। అత్ర ప్రథమాన్తత్వం విశేషః। వై ప్రసిద్ధః। ప్రజాపతీ రయిప్రాణావస్థో హిరణ్యగర్భస్తస్య సంవత్సరాత్మన ఆదిత్యచన్ద్రనిష్పాద్యస్యాయనే భవత ఇతి శేషః। తే ఆహ— దక్షిణం చ మాసషట్కం దక్షిణాయనమపి, ఉత్తరం చ తావన్తం కాల ముత్తరాయణమపి। చకారౌ ద్వాభ్యాం సముచ్చితాభ్యాం సంవత్సరస్వరూప నిష్పత్తిసముచ్చయార్థౌ దక్షిణోత్తరప్రసఙ్గేన దక్షిణోత్తరగతీ సంవత్సరసాధ్యే ఆహ— తత్తత్రాధికారిషు త్రైవర్ణి కేషు యే స్వర్గాభిలాషిణో హ ప్రసిద్ధా వై స్మర్యమాణాస్తత్ప్రసిద్ధం కర్మ। ప్రసిద్ధ[త్వ] మేవోపపాదయతి— ఇష్టాపూర్తే కృతమితి। యస్మాత్కృతం ప్రయత్ననిష్పాదితం తతస్తదిష్టాపూర్తే ఇష్టం యాగాది శ్రౌతం కర్మేత్యర్థః। పూర్తే కూపారామాదికరణం స్మార్తం కర్మేత్యర్థః। ఇష్టం చ పూర్తం చేష్టాపూర్తే। ఉపాసత ఉపాసనం కుర్వతే ఫలకామాస్తాత్పర్యేణ తదేవానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః। త ఇష్టాపూర్తోపాసకాశ్చాన్ద్రమసమేవ చన్ద్రమసి భవం న త్వన్యం లోకమిష్టాపూర్తఫలమాభిజయన్తేఽభిజయన్తి సర్వతః ప్రాప్నువన్తి। త ఏవ చాన్ద్రమసం ప్రాప్తా ఏవం న త్వన్యే పునరావర్తన్తే స్వకృతకర్మానుసారేణ బ్రాహ్మణాదియోనిం భూయ ఆగచ్ఛన్తి। యస్మాత్త ఏవ పునరావర్తన్తే తస్మాత్తత ఏతే కర్మిణ ఋషయః స్వర్గద్రష్టారః ప్రజాకామాః ప్రజాసు కామో యేషాం తే ప్రజాకామా దక్షిణం ధూమాదిమార్గే చన్ద్రలోకప్రాప్తిఫలం ప్రతిపద్యన్తే ప్రాప్నువన్తి। అస్తు తేషాం తత్ప్రాప్తిః కిం ప్రస్తుత ఇత్యత ఆహ— ఏష దక్షిణమార్గప్రాప్యచన్ద్రలోకో [హ] వై ప్రసిద్ధః సర్వాన్నభూతో బుద్ధిమజ్జ్ఞేయో రయీ రయిశబ్దాభిధేయః ప్రకృతిభాగో యః ప్రసిద్ధః పితృయాణో ధూమాదిమార్గః॥౯॥

అథ ప్రజాకామవ్యతిరిక్తః ప్రాప్యః ప్రకృతాదన్య ఉత్తరేణార్చిరాదిమార్గేణ తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా వ్యాఖ్యాతమ్। విద్యయా ప్రజాపత్యాద్యుపాసనరూపయాఽఽత్మానమాదిత్యం స్థావరజఙ్గమప్రాణమన్విష్యాఽఽచార్యో- పదేశానన్తరం ప్రత్యయసంతానేనాహమస్మీతి సంప్రాప్య। విద్యయేత్యస్య వ్యాఖ్యానమిదమవగన్తవ్యమ్। ఆదిత్యం బాహ్యం ప్రాణమభిజయన్తి(న్తే) సర్వతః ప్రాప్నువన్తి। ఏతదాదిత్యస్వరూపం వై స్మర్యమాణం ప్రసిద్ధం వా, శాస్త్రతః। ప్రాణానాం ప్రాణశబ్దాభిధేయానాం ప్రాణచక్షురాదీనామాయతనమాశ్రయభూతమేతత్ప్రాణానామాయతనమమృతమవిద్యా- దికారణవర్జితమభయమావృత్తిదుఃఖభవరహితమేతదమృతమయం పరాయణం పరేషామశ్వమేధాదిఫలానాం ససాధనానామాశ్రయభూతమేతస్మాత్ప్రాణాయత- నాదమృతాదభయాత్పరాశ్రయాన్న పునరావర్తన్తే। యథా చన్ద్రమసస్తద్వద్భూయో నాఽఽవర్తన్తే। ఇత్యనేన ప్రకారే-ణోక్త ఇతి శేషః। ఏష సంవత్సరాత్మప్రాణప్రాప్తిరూపో నిరోధో

వినాశో మోక్ష ఇత్యర్థః। తత్తస్మిన్సంవత్సరాత్మన్యుత్తరాయణదక్షిణా
యనసామ్యేనోత్తరదక్షిణమార్గవ్యాపిన్యేష వక్ష్యమాణః శ్లోకో మన్త్రః॥౧౦॥

పఞ్చపాదం సంవత్సరపరివత్సరేదావత్సరానువత్సరవత్స(త్సరేద్వత్స)రాః కాలాన్యాదిత్యచన్ద్రమోవాయురూపాః పఞ్చ పాదా యస్య స పఞ్చపాదస్తం పితరం సర్వస్య జనకం ద్వాదశాకృతిం ద్వాదశమాసాకారం దివ ఆహుః పరే అర్ధే పురీషిణం దివః స్వర్గాత్పరే పరస్మిన్నర్ధే స్థానే పురీషిణం పురీషశబ్దం సువర్ణభూమిసంనిహితం బ్రహ్మాణ్డగోలకావరణం యస్య స పురీషీ తం పురీషిణమాహుః కథయన్తి। అథవా పఞ్చ శరహతువర్జితాః పాదా యస్యేతి వ్యాఖ్యేయమ్। అథ పక్షాన్తర ఇమే కాలచక్రవిదోఽన్యే పూర్వేభ్యో వ్యతిరిక్తా ఉ పరే, ఉ అపి పరేఽన్య ఇత్యస్య వ్యాఖ్యా। త ఉక్తవ్యతిరిక్తా ఉత్కృష్టా వా విచక్షణం కుశలం సర్వోపద్రవశూన్యమిత్యర్థః। సప్తచక్రే సప్త గాయత్రీ త్రిష్టుబ్జగత్యనుష్టుప్పఙ్క్తిర్బృహతీ కకువితి చ్ఛన్దాంసి పరస్మిశ్చక్రే నేతృత్వేన సంబద్ధాని తత్సప్తచక్రం తస్మిన్। అథవా వర్ణవ్యత్యాసాత్సర్పచక్రే, గమనవతి చక్ర ఇత్యర్థః। షడరే షళృతురూపా ఆరా యస్య తం షడరం తస్మిన్నాహుః కథయన్తి పర ఇత్యన్వయః। అర్పితం సచరాచరం జగదర్పితం నానావిచారాః(?)। ఇతి మన్త్రసమాప్తౌ॥౧౧॥

యథా సంవత్సరో రయిప్రాణాత్మకస్తథా మాసోఽపీత్యహోపాసనార్థమ్। మాసః పక్షద్వయాత్మకః। వై ప్రసిద్ధః। ప్రజాపతీ రయిప్రాణాభిన్నో హిరణ్యగర్భస్తస్య మాసస్య। కృష్ణపక్ష ఏవ చన్ద్రక్షయపక్ష ఏవ న త్వన్యో రయిచన్ద్రమాః। శుక్లశ్చన్ద్రవృద్ధిపక్షః। ప్రాణ ఆదిత్యో యస్మాచ్ఛుక్లః ప్రాణస్తస్మాత్తత ఏత ఋషయః ప్రసిద్ధాః ప్రాణవ్యతిరిక్తానవలోకినః కృష్ణపక్షేఽపి కుర్వన్తః శుక్ల ఇష్టం కుర్వన్తీష్టమిష్టాపూర్తాదికం శుక్లే పక్షే కుర్వన్తి।కృష్ణపక్షస్యేతరదర్శనాదిత్యర్థః। ఇతరే ప్రాణవ్యతిరిక్తదర్శినః శుక్లే పక్షేఽపి కుర్వన్త ఇష్టాపూర్తాదికమితరస్మిన్కృష్ణపక్షే కుర్వన్తీత్యనుషఙ్గః॥౧౨॥

అహోరాత్రస్త్రింశన్ముహూర్తాత్మకో మనుష్యపితృదేవబ్రహ్మమేదభిన్నః। వై ప్రజాపతిర్వ్యాఖ్యాతమ్। తస్యాహోరాత్రస్యాహరేవాఽఽదిత్యస్యో-దయాదాస్తమయం కాల ఏవ ప్రాణ ఆదిత్యో రాత్రిరేవాఽఽదిత్యాస్తమయాదోదయం కాల ఏవ రయిశ్చన్ద్రః। ప్రసఙ్గాద్దివసే మైథునం నిషేధతి—ప్రాణమాదిత్యం సర్వజీవనకారణం వై ప్రసిద్ధమేతే దివామైథునరతాః స్వోపకారిణం ప్రస్కన్దన్తి ప్రకర్షేణ శోషయన్తి ఘ్నన్తీత్యర్థః। యే ప్రసిద్ధాః కాముకా దివా దివసే రత్యా యువతిజనసంభోగరూపిణ్యా। సంయుజ్యన్తే సమ్యక సంబధ్యన్తే। గ్రామ్యధర్మేణ యోషితా సహ సంబధ్యన్త ఇత్యర్థః। నను తర్హి కిం స్వయోషిత్సు గమనం గృహస్థైర్న కరణీయమిత్యాశఙ్క్య రాత్రౌ తత్కరణీయమిత్యేతద్వక్తుం రాత్రిగమనం స్తౌతి—

బ్రహ్మచర్యమేవ మైథునాభావరూపమేవ న తు మైథునం తత్పరోక్షం వక్ష్యమాణం యత్రప్రసిద్ధం గృహస్థానాం మైథునం రాత్రౌ క్రియమాణమ్। తదేతదాహ— రాత్రౌ రత్యా సంయుజ్యన్తే స్పష్టమ్॥౧౩॥

ఇదానీం ప్రజోత్పత్తిప్రకారం వక్తుం రేతో మైథునం చ స్తౌతి— అన్నమదనీయం వై ప్రసిద్ధం సర్వప్రాణినాం ప్రజాపతిః కాలాత్మా రయిప్రాణాత్మకః। తతస్తస్మాదన్నాదద్యమానాద్ధ ప్రసిద్ధం వై స్మర్యమాణం సర్వజగదుత్పాదకత్వేన తత్రప్రాణరూపం సర్వజగద్బీజమన్నకార్యే రేతః స్త్రీపుంసయోర్వీర్యమ్। తస్మాద్రేతస ఇమాః ప్రజాః ప్రజాయన్తే వ్యాఖ్యాతమ్। ఇత్యనేన రేతోవస్థావచ్ఛిన్నేనాఽఽత్మోపాదానేన చన్ద్రాదిత్యసంవత్సరమాసాహోరాత్ర-మైథునావస్థాత్మనిమిత్తేన ప్రకారేణేమాః ప్రజాః ప్రజాయన్త ఇత్యన్వయః॥౧౪॥ .

ఏవం ప్రశ్ననిర్ణయం కృత్వా ప్రసఙ్గాన్మైథున బ్రహ్మచర్యయోర్విభాగేన ఫలమాహ— తత్తత్ర సంసారమణ్డలే। యే ప్రసిద్ధాః కామజ్వరాపహృతచిత్తసర్వస్వా హ ప్రసిద్ధా వై స్మర్యమాణం తత్పరోక్షం ప్రజాపతివ్రతం ప్రజాపతినా మనునా స్వార్ధభూతాయాః శతరూపాయా యోషితోఽధోపహాసవత్స్వయోషిదధోపహాసం ప్రజాపతివ్రతం చరన్త్యాచరన్తీత్యనుతిష్ఠన్తీత్యర్థః। తే ప్రజాపతివ్రతచారిణో మిథునం నారీపురుషం నపుంసకం నోభయం వా త్రయం వోత్పాదయన్తే జనయన్తి। దృష్టఫలంమిదమ్। ఇదానీమదృష్టఫలమాహ— తేషామేవ ప్రజాపతివ్రతచారిణాం న త్వన్యేషామేష దక్షిణమార్గప్రాప్యో బ్రహ్మలోకో బ్రహ్మణః ప్రజాపతే రయిరూపస్య చన్ద్రమసో లోకః। ఇదానీం బ్రహ్మచర్యే ఫలమాహ-యేషామర్చిరాదిమార్గ-యాథినాం తపో మమస ఇన్ద్రియాణాం చైకాగ్ర్యాది।బ్రహ్మచర్యముక్తమ్। యేషు నివృత్తిమార్గనిరతేషు సత్యం ప్రియహితప్రయార్థమాపణం ప్రతిష్ఠితం ప్రతిష్ఠాం ప్రాప్తం యే ప్రమాదేనాప్యసత్యం న వహ(ద)న్తీత్యర్థః॥ ౧౫॥

తేషాం తపోబ్రహ్మచర్యసత్యనిరతానామసౌ పరోక్ష ఆదిత్యమార్గప్రాప్యో విరజో విరజాశ్చన్ద్రలోకవత్క్షయిష్ణుత్వాదిదోషదూషితో న। బ్రహ్మలోకః కార్యబ్రహ్మలోకః। ఇదానీం తపోబ్రహ్మ'చర్యసత్యవచనాదీనాం సద్భావేఽపి జైహ్మ్యాదిసద్భావే న వ్రహ్మలోక ఇత్యనుమతమర్థమాహ—న యేషు తపోబ్రహ్మచర్యసత్యసంపన్నేషు। జిహ్మం కౌటిల్యం స్వేన నోచ్యమానమపి పరైర్జ్ఞాయమానం న యేష్విత్యన్వయః। అనృతం పణ్డితమాన్యత్వేన న విపరీతం వాక్యం సత్యవాదిన ఏవ న యేష్విత్యనుషఙ్గః। న మాయా చ కార్యమన్తరేణ పరైరజ్ఞాయమానం కౌటిల్యం మాయా న యేష్వనువర్తతే। చకారాద్ధింసాస్తేయాదికమపి నేత్యవగన్తవ్యమ్। [ఇత్యనేన ప్రకారేణ]॥౧౬॥

ఇతి
శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీశంకరానన్దయతీన్ద్రవిరచితాయామాథర్వణప్రశ్నోపనిష
ద్దీపికాయాం ప్రథమః ప్రశ్నః ॥౧॥

అథ ద్వితీయః ప్రశ్నః ।

అథ కాత్యాయనప్రశ్నానన్తరం పూర్వవదుత్సుకో హ కిలైనం పిప్పలాదమ్ । భార్గవో వైదర్భిః పప్రచ్ఛ భగవన్, వ్యాఖ్యాతమ్ । కత్యేవ కియత్సంఖ్యాదికా ఏవ నిర్ధారితా దేవా దేవశబ్దాభిధేయాః । ప్రజాం స్థావరజఙ్గమభూతరూపాం విధారయన్తే విధారణం కుర్వన్తి । కతర ఏతేషు దేవేష్వదేవేషు వా కతర ఏతచ్ఛరీరం సంసారయాత్రానిర్వాహకం ప్రకాశయన్తే ప్రకాశం కుర్వన్తి । కః పునరేషాం వరిష్ఠ ఏషాం దేవానాం కో నామ శ్రేష్ఠః । ఇత్యనేన ప్రకారేణ పప్రచ్ఛేత్యన్వయః ॥౧॥

తస్మై భార్గవాయ । స హోవాచ వ్యాఖ్యాతమ్ । ప్రథమప్రశ్నస్యోత్తరం ప్రాణ ఏవ శరీరస్య విధారకః । ద్వితీయతృతీయయోశ్చార్థాదగ్న్యాదిరూపేణ స ఏవ ప్రకాశకో వరిష్ఠశ్చేతి వక్తుం భూతేన్ద్రియప్రాణసంవాదరూపామాఖ్యాయికామవతారయతి— ఆకాశో భూతాకాశో హ కిల వై ప్రసిద్ధ ఏష ప్రసారితనయనప్రత్యక్షః సాక్షిప్రత్యక్షో వా దేవో దేవశబ్దాభిధేయోఽన్యవిజిగిషుత్వేన, వాయురగ్నిరాపః పృథివీ స్పష్టమ్ । వాగ్వాగిన్ద్రియమ్ । ఉపలక్షణమేతత్పాణిపాదపాయూపస్థానామ్ । మనోఽన్తఃకరణం జ్ఞానశక్తి చతుర్విధం మనః శబ్దోపలక్షితమ్ । చక్షుః శ్రోత్రం చ స్పష్టమ్ । చకారాత్త్వగ్ఘ్రాణరసనాని । తే పఞ్చమహాభూతజ్ఞానేన్ద్రియకర్మేన్ద్రియచతుర్విధాన్తఃకరణరూపా ముఖ్యప్రాణసంనిధిప్రాప్తసామర్థ్యాన్ముఖ్యప్రాణప్రసాదమ-జానతః(న్తః) ప్రకాశ్యేదం శరీరమవకాశాదివ్యహారక్షమత్వేన సర్వస్య లోకస్య దర్శయిత్వాఽభివదన్తి స్వవ్యతిరిక్తాన్సర్వాన్సర్వతస్తిరస్కృత్య ప్రత్యేకం స్వాత్మని బహువచనప్రయోగేణావకాశాద్యేకైకకార్యక్షమా అపి సజీవనమవకాశాదిసర్వకార్యక్షమత్వం స్వాత్మన్యారోప్య వదన్తి వల్గన్తి । తద్వదనమాహ—వయమాకాశాదయ ఏతత్సర్వప్రాణిప్రత్యక్షం బాణం బాణవత్కర్మణా ప్రాపితం బాణమథవా బవయోరైక్యాద్వాతి కుత్సితం గన్ధం వహన్బ(ద్బ)ణతి శబ్దం కరోతి గచ్ఛతి వా కర్మక్షయే సతి సత్యపి కర్మణి

దేశాద్దేశాన్తరం చేతి వా బణమ్। బణమేవ బాణం శరీరమిత్యర్థః।అవష్టభ్యావష్టమ్భనం కృత్వా దృఢతమం కృత్వేత్యర్థః। విధారయామో వివిధావకాశాదికార్యక్షమత్వేన ధారణం కుర్మః॥౨॥

తానాకాశాదీన్ప్రత్యేకం శరీరవిధారణాభిమానేన వదతో వరిష్ఠః సర్వేఽప్యాకాశదయోఽ-వకాశాదికార్యకారిత్వేన వరాస్తత్కార్యాణామపి ముఖ్యప్రాణనిమిత్తత్వాన్ముఖ్యప్రాణోఽతిశయేన [వరో వరిష్ఠః] సమీచీనః ప్రాణో ముఖ్యప్రాణః ప్రాణాదిపఞ్చవృత్తిరువాచ హస్తసంజ్ఞయా చ నివారయన్నుక్తవాన్। ముఖ్యప్రాణోక్తిమాహ— మా నిషేధార్థః। మోహం విపరీతజ్ఞానమాపద్యథ సమన్తాన్మా గచ్ఛత। తత్ర హేతుమాహ— అహమేవ ముఖ్యప్రాణ ఏవ న త్వన్య ఏతదేవం స్వప్రత్యక్షం వక్ష్యమాణమాత్మానం పఞ్చధా ప్రాణాపానవ్యానోదానసమానైః పఞ్చప్రకారైరాత్మానం ముఖ్యప్రాణస్వరూపం ప్రవిభజ్య ప్రకర్షేణ స్థానక్రియానామాదిభిర్వివిధభేదవన్తం కృత్వైతద్బాణమవష్టభ్య వ్యాఖ్యాతమ్। విధారయామి వివిధకార్యక్షమత్వేన జీవవన్తం దేహం కరోమి। అయమర్థః— మవన్తోఽవకాశాదిప్రాతిస్వికకార్యక్షమా న తు సర్వకార్యక్షమా అహం తు భవతామపి కార్యే నిమిత్తత్వాద్భవత్కార్యక్షమో మయా క్రియమాణే జీవనాదౌ తు న కోఽపీతి। ఇత్యనేన ప్రకారేణ। ఏవముక్తే సతి త ఆకాశాదయః పరస్పరముఖా-వలోకనహాస్యకరతాడనాదిచేష్టావన్తః ప్రాణోక్తేఽర్థేఽశ్రద్దధానా ఇదమిత్థమేవేత్యాస్తిక్యబుద్ధిశూన్యా బభూవుః స్పష్టమ్॥౩॥

అనన్తరం తేషాం సదర్పపాపమవలోక్య తచ్ఛాన్త్యర్థం స ముఖ్యప్రాణోఽభిమానాదాత్మనః సర్వ కారిత్వలక్షణాద్యథావస్తువిషయాదహంకారాత్। ఊర్ధ్వమష్టోత్తరశతమర్మస్థానానాముపరి స్థానచలనం కృతవానిత్యర్థః। ఉత్క్రమత ఇవోత్క్రామతీవ స్వాత్మనః సాక్షీ, ఉత్క్రమణే ప్రతిసమాధేయః శరీరవినాశః స్యాదితి మన్వాన ఉత్క్రమణమివ కృతవాన్భూతానాం సకారణానాం స్వస్థానచలనేన వ్యాకులత్వం కృతవానిత్యర్థః। అథవాఽయమివకారః ప్రతిపత్తుః ప్రతిపత్త్యైవ ప్రాణసంవాదమాహ। న హ్యాకాశాదిదేవానాం వాగాదయః సన్తి తేషాం తదఙ్గీకారే చ న్యాయాదివిరోధాత్। తస్మిన్ముఖ్యే ప్రాణేఽభిమానిన్యుత్క్రామత్యూర్ధ్వం గచ్ఛతి సత్యథానన్తరమితరే ముఖ్యప్రాణాదన్య ఆకాశాదయః సర్వ ఏవ నిఖిలా అపి పాశబద్ధా విహఙ్గా ఇవ పాశస్యోర్ధ్వం నయనాదుత్క్రామన్త ఉత్క్రామన్తి పరాధీనాః సన్తః స్వస్థానేమ్యశ్చలితా బభూవుః। నైకోఽప్యాత్మానమవష్టబ్ధవానిత్యర్థః। నైతత్తదా జాతం కింతు సర్వకాలీనమిత్యాహ— తస్మింశ్చ తస్మిన్ముఖ్యప్రాణ ఏవ యథోత్క్రామతి సత్యుత్క్రామతి(న్తి) తథా సర్వేదా ప్రతిష్ఠమానే ప్రకర్షేణ స్వస్వకార్యక్షమత్వేనావస్థానం కుర్వన్తి(తి)। సర్వ ఏవ ప్ర(ప్రా)తిష్ఠన్తే స్పష్టమ్। తత్త్రత ప్రాణ ఉత్క్రామత్యుత్క్రామన్తి ప్రతిష్ఠమానే చ ప్రతితిష్ఠన్త ఇత్యస్మిన్నర్థే దృష్టాన్తః। యథా దృష్టాన్తే, మక్షికాః క్షుద్రా మధుకరా జీవా భ్రమరావా మధుకరత్వసామాన్యాన్మధుకరరాజానం మధుకరరాజ మధు మధ్వపూపాన్తస్థం మధురరసం తత్కుర్వన్తీతి మధుకరాస్తేషు ప్రధానభూతస్తైర్దృష్టాతిశయః కశ్చన జీవ ఇత్యర్థః।

తముత్క్రామన్తం మధ్వపూపం పరిత్యజ్యోర్ధ్వం గచ్ఛన్తం సర్వా ఏవ నిఖిలా అపి మక్షికా ఉత్క్రామన్త ఉత్క్రామన్తి తమనుగచ్ఛన్తీత్యర్థః। తస్మింశ్చ మధుకరరాజ ఏవ మధ్వపూపే ప్రతిష్ఠమానే సర్వా ఏవ ప్రాతిష్ఠన్తే స్పష్టమ్। దార్ష్టాన్తికమాహ —ఏవం తథా వాఙ్మనశ్చక్షుః శ్రోత్రం చ। చకారోఽనుక్తానామాకాదీనాం సంగ్రహార్థః। వ్యాఖ్యాతమన్యత్। త ఉక్తా ఆకాశాదయః పరిత్యక్తశరీరవిధారకత్వాభిమానాః। ప్రీతాః ప్రాణస్యైవ శరీరవిధారకత్వనిశ్చయేన పరమమోదముపగతాః। ప్రాణం మధుకరరాజసమం ముఖ్యమాణం కాలత్రయేఽపి పరోక్షం ప్రత్యక్షం చ స్తువ(న్వ)న్తి స్తుతిం కుర్వన్తి॥౪॥

తత్స్తుతిమాహ— ఏష ముఖనాసికాభ్యాం సంచరన్స్పర్శనస్య సాక్షిణో వా ప్రత్యక్షోఽగ్నిరధ్యాత్మాదౌ జాఠరభౌమాదిభేదభిన్నో వైశ్వానరస్తపతి సంతాపం కరోతి। ఏష వ్యాఖ్యాతమ్। సూర్యః శోమనాయా మతేః కర్తా చన్ద్రమణ్డలాత్మైష వ్యాఖ్యాతమ్। పర్జన్యో వృష్ట్య భిమానినీ దేవతైష ఇత్యనువర్తతే। మఘవాన్మఘవా త్రిలోకీపతిః। అథవా పర్జన్యస్యైవవిశేషణం మఘవాన్। తథా చ పర్జన్యేన్ద్రయోరైక్యం స్యాత్। ఏష వ్యాఖ్యాతమ్। వాయుః ప్రభఞ్జనః। ఏష వ్యాఖ్యాతమ్। పృథివీ వసుంధరా। ఏష ఇత్యనువర్తతే వక్ష్యమాణేషు సర్వేషు। రయిశ్చన్ద్రమాః। దేవో విజిగీషాపరో ద్యోతనాత్మకో వా తపన్నగ్నిసూర్యాద్యాత్మకత్వేన। కిం బహునా సదసచ్చాస్తి నాస్తీతి వ్యపదేశభూషితమ్। చకారాత్సదసద్విలక్షణమజ్ఞానమపి। అమృతం చామరణధర్మాత్మకం బ్రహ్మాప్యనుపచరితసదేకస్వభావమ్। చకారాదనుపచరితా సత్స్వభావం నరవిషాణాదికమపి యత్రప్రసిద్ధమ్॥౫॥

న కేవలమయం సర్వాత్మా కింతు సర్వాధారోఽపీతి దృష్టాన్తేనాఽఽహుః— అరాశ్చక్రస్య నాభినేమ్యోఽరన్తరాలవర్తీని చతుష్కోణాని వర్తులాని వా తీక్ష్ణాగ్రపుచ్ఛాని కాష్ఠాని। ఇవ దృష్టాన్తే। రథనాభౌ రథచక్రస్య మధ్యప్రదేశే ప్రతితిష్ఠత(న్త) ఇతి శేషః। దార్ష్టాన్తికమాహ— ప్రాణే సంసారచక్రనాభిభూతే ముఖ్యే ప్రాణే। సర్వం నిఖిలమగ్నిసూర్యాదికం ప్రాణాత్మకమ్। ప్రతిష్ఠితం స్పష్టమ్। అగ్నిసూర్యాదికమేవ సర్వం ప్రాణే ప్రతిష్ఠితం న త్వన్యదితి శఙ్కాం వారయితుం సర్వశబ్దార్థమాహ— ఋచః పాదబద్ధా మన్త్రాః। యజూంష్యవివక్షితచ్ఛన్దస్కా మన్త్రాః। సామాని గీతిసహితా ఋచః। యజ్ఞో జ్యోతిష్టోమాదిరూపః। క్షత్రం క్షత్రియత్వజాతిర్బ్రహ్మ చ బ్రాహ్మణత్వజాతిః। చకారాదుక్తమనుక్తం చ సర్వమ్॥౬॥

యథా ప్రజా మహారాజమేవైష ఇత్యఙ్గులినిర్దేశేన పరస్పరం దర్శయిత్వా తద్గుణాంశ్చ సంకీర్త్య పశ్చాత్త్వం నః పితా మాతేత్యాదినా స్తువన్తి తథైషోఽగ్నిః సూర్యశ్చ తపతీత్యాదినా ప్రాణం దర్శయిత్వా దేవాస్తద్గుణాంశ్చ సర్వప్రతిష్ఠాదిలక్షణాన్సంకీర్త్యైవం స్తువన్త

ఇత్యాహుః— ప్రజాపతిర్వి రాట్ త్రిలోకీశరీరః ప్రజానాం పాలయితా। చరసి గచ్ఛసి వర్తస ఇత్యర్థః। గర్భే బ్రహ్మాణ్డగోలకజఠరే। నను గర్భస్థోత్తానశాయినోర్వి భేదాద్ధర్మాద్విని ర్గతో నాహమిత్యత ఆహు:-త్వమేవ ప్రాణః ప్రజాపతిరూపో గర్భస్థ ఏవ న త్వన్యః। ప్రతిజాయసే స్వస్మాజ్జాతాద్బ్రహ్మాణ్డగోలకాత్పుత్రభూతాత్త్వతి ప్రాతిలోమ్యేన పితా సన్పుత్రత్వమఙ్గీకృత్యోత్పద్యతే(సే)। తుభ్యం ప్రజాపతిరూపాయోపకారాద్యర్థమ్। ప్రాణ హే ప్రాణ ప్రజాస్త్విమాః ప్రత్యక్షాః స్థావరజఙ్గమాస్త్వద్రూపభూతాః। తోరేవకారార్థః। తా ఇమాః ప్రజాస్తుభ్యమేవేత్యన్వయః। [బలిం హరన్తి స్పష్టమ్]। నను బ్రహ్మలోకావస్థితాయ మహ్యం కథమిమాః ప్రజా [బలిం హరన్తి] ఇత్యత ఆహుః— యః ప్రసిద్ధః ప్రజాపతిర్వస్తిపుత్తికాదిశరీరేషు సమః। ప్రాణైః ప్రాణాపానాదిభిః పఞ్చభిర్వాయుర్భేదైః సర్వేషు భూతేష్వేక ఏవ। ప్రతితిష్ఠసి ప్రాతికూల్యేన మేదేన వర్తసే॥౭॥

ఇదానీమస్యైవ ప్రధానభూతా విభూతీరాహుః— దేవానామిన్ద్రాదీనామసి భవసి। వహ్నితమోఽతిశయేన హవిషాం వాహకో దేవతృప్తికారణమిత్యర్థః। పితౄణామగ్నిష్వాత్తాదీనాం పితృలోకనివాసినాం ప్రథమా పూర్వభావినీ నాన్దీముఖశ్రాద్ధాదావన్యకర్మాపేక్షయా। స్వధాస్వాన్యజమానస్య పితౄన్హవిష్యదానేన ధావతి గచ్ఛతీతి స్వధా। ఋషీణాం గౌతమభరద్వాజప్రభృతీనాం చరితం చేష్టితమ్। కిం పరస్త్రీదర్శనాదికమపి ప్రాణ ఇత్యాశఙ్క్య నేత్యాహ— సత్యమవితథం గురుపాదావలోకనదికమిత్యర్థః। అథవా ముఖ్యప్రాణసాహచర్యాత్సత్యం శరీరవిధారణమ్। ఋషివిశేషణమాహుః—అథర్వాఙ్గిరసామథర్వాఙ్గిరసప్రాణసాహచర్యాదథర్వాఙ్గిరస్త్వం గౌతమాదీనామ్। అసి భవసి॥ ౮॥

ఇన్ద్రః పరమైశ్వర్యసంపన్నస్త్వం ప్రాణః ప్రజాపతిః। ప్రాణ హే ప్రాణ। తేజసా సర్వసంహారకారిణా వీర్యేణ త్రిజగద్భేదకేన। రుద్రో రోదనహేతుభూతోఽసి భవసి। స్థితికాలే జగతః పరిరక్షితా సర్వతో రక్షకః। త్వం ప్రాణః ప్రజాపతిః। అన్తరిక్ష ఆకాశే వాయ్వాదిరూపేణ చరసి గచ్ఛసి। సూర్యః శోభనాయా గతేః కర్తా దివాకరస్త్వం ప్రాణః ప్రజాపతిః। సూర్యవిశేషణం జ్యోతిషాం పతిః, చన్ద్రాదీనాం పాలయితా। న కేవలం జ్యోతిషాం పతిః కింతు ప్రజానామప్యానన్దకారీత్యేవమాహుః॥౯॥

యదా యస్మిన్కాలే త్వం ప్రాణ సూర్యగోభిరభివర్షసి సర్వతో నీరధారా ముఞ్చసి। అథ తదేమా: ప్రత్యక్షాః। ప్రాణతే ప్రాణన్తి ప్రాణనాదిచేష్టాం కుర్వన్తీత్యర్థః। అథవా హి ప్రాణ తే తవేమాః ప్రజా ఇతి వక్ష్యమాణేనాన్వయః। ప్రజాః స్థావరజఙ్గమాః। ఆనన్దరూపా ఆనన్దః పరమాత్మా స ఏవ రూపం యాసాం తా ఆనన్దరూపాః। నిరతిశయ సుఖపూర్ణా ఇత్యర్థః। తిష్ఠన్తి

స్పష్టమ్। ఆనన్దరూపావస్థానే హేతుమాహ— కామాయాభిలాషాయ యథాకామమిత్యర్థః। అన్నమదనీయం వ్రీహ్యాదికమ్। భవిష్యతి స్పష్టమ్। ఇత్యనేనాభిప్రాయేణ॥ ౧౦॥

ఇదానీమస్య సర్వాత్మనోఽపి పాపలేశశూన్యత్వమాహుః— వ్రాత్యః సర్వస్మాత్ప్రథమజత్వాద్యథాకాలముపనయనా-దిసంస్కారశూన్యః పితృపితామహాదేరభావాద్వా తతోఽసమపానశూన్యః। సంస్కారశూన్యోఽపి సర్వదా శుద్ధ ఇత్యర్థః। త్వం ప్రథమజః ప్రజాపతిః। ప్రాణ హే ప్రాణైకఋషిరాథర్వణానామేవ ప్రసిద్ధోఽగ్నిరతా భోక్తా సంహర్తా వా। విశ్వస్య చరాచరస్య జగతః।సత్పతిః సతాం బ్రహ్మాదీనాం పాలయితా సంచాసౌ పతిశ్చేతి వా। వయమాకాశాద్యా దేవాః।ఆద్యస్యాదనీయస్య విషయజాతస్య దాతారః సమర్పకాః। పితా జనకత్వం ప్రాణో మాతరిశ్వ మాతర్యాకాశే శ్వసితీతి మాతరిశ్వా వాయుస్వరూప ఇత్యర్థః। నోఽస్మాకమాకాశాదీనామ్। అథవా సర్వజగత్కారణస్య మాతరిశ్వనో వాయోస్త్వం పితా॥౧౧॥

ఏవం స్తుతిం కృత్వా కార్యమాహుః— యా ప్రసిద్ధా। తే తవ ప్రాణస్య తనుస్తనురపానరూపా। వాచి వాగిన్ద్రియేఽగ్నౌ పృథ్వ్యాం చ వాగిన్ద్రియసహచరితాయాం ప్రతిష్ఠితాఽవస్థితా। యా ప్రసిద్ధా వ్యానరూపా శ్రోత్రే శ్రోత్రేన్ద్రియే తత్సహచరితంచన్ద్రమస్యాకాశే చ। యా చ ప్రసిద్ధా ప్రాణరూపా। చకారః పూర్వత్ర వక్ష్యమాణే చ పర్యాయే తనూః ప్రతిష్ఠితేత్యేతదనువృత్త్యర్థః। చక్షుషి చక్షురిన్ద్రియే తత్సహచరితేషు తేజోవన్నాత్మకేషు రూపేష్వాదిత్యే చ, యా [చ] ప్రసిద్ధా సమానరూపా మనసి మనఇన్ద్రియే తత్సహచరితేషు భూతభౌతికేషు। సంతతా సమ్యగ్విస్తృతా ప్రాణాదిపఞ్చవృత్తిగర్మిణీత్యర్థః। శివాం శివానాం మఙ్గలానాం స్వస్థానాదచలితామిత్యర్థః। తాం వాగాదిస్థితాం తనుం కురు స్పష్టమ్। త్వం చ మోత్క్రమీరుత్క్రమం మా కార్షీః॥ ౧౨॥

నాస్మాకమిదానీం పూర్వవత్స్వాతన్త్ర్యబుద్ధిరిత్యాహుః— ప్రణస్య పఞ్చవృత్తేర్వశత ఇదం వివి ఘప్రత్యయగమ్యమస్మదాదికం జగద్వశేఽధీనత్వేన సర్వం నిఖిలమ్। సర్వశబ్దార్థమాహుః—త్రిదివే త్రిదివోపలక్షితత్రిలోక్యాం బ్రహ్మాణ్డజఠర ఇత్యర్థః। యత్ప్రసిద్ధమాకాశాదికం ప్రతిష్ఠితమవస్థితమ్। యస్మాదేవం తస్మాద్ధే ప్రాణ త్వమస్మాన్మాతేవ పుత్రాన్స్పష్టం రక్షస్వ రక్ష సర్వతోఽనర్థేభ్యః పాహి। తద్రక్షణం స్వయమేవాఽఽహుః— శ్రీశ్చ శ్రియశ్చ వివిధా లక్ష్మీః। ప్రజ్ఞాం చ లోకవేదవిషయిణీం లోకద్వయేష్టకారిణీం బుద్ధిమ్। చకారౌ తయోః స్థిరత్వోపయోజ్యత్వే ఆహతుః। విధేహి వివిధాస్వవస్థాసు ధేహి ప్రయచ్ఛ। నోఽస్మభ్యమాకాశాదిభ్యో విగతాభిమానేభ్యః॥ [ఇత్యనేన ప్రకారేణ]॥౧౩॥

ఇతి
శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీశంకరానన్దయతీన్ద్రవిరచితాయామాథర్వణప్రశ్నోపనిష ద్దీపికాయాం ద్వితీయః పశ్నః॥ ౨॥

అథ తృతీయః ప్రశ్నః।

ప్రాణస్య ప్రజాపతేస్తు సర్వజగదాత్మత్వం నిర్ధారితం యద్యపి తథాఽప్యస్య సంహతత్వాదనాత్మత్వమిత్యేతదుపపాదనార్థం తృతీయః ప్రశ్న ఆరభ్యతే— అథ వైదర్భిప్రశ్నానన్తరం హైనం కౌశ(స)ల్యశ్చాఽఽశ్వలాయనః పప్రచ్ఛ భగవన్వ్యాఖ్యాతమ్। కుతః కస్మాదుపాదానాన్నిమిత్తాదేషః ప్రత్యక్షః క్రియావాన్మాణః పఞ్చవృత్తిర్జాయత ఉత్పద్యతే। కథం కేన ప్రకారేణాఽఽయాత్యాగచ్ఛత్యస్మిన్మూల్లే ప్రత్యక్షే శరీరే వినాశిని కలేవరే। కేన నిమిత్తేన శరీరం గృహ్ణాతీత్యభిప్రాయః। ఆత్మానం వా ముఖ్యప్రాణస్వరూపం వాశబ్దః ప్రాణ ఏవం ధర్మాన్తరప్రశ్నార్థః। ప్రవిభజ్య ప్రకర్షేణ విభాగం కృత్వా కథం కేన ప్రకారేణ। ప్రాతిష్ఠతే వర్తత ఇత్యర్థః। కేన వృత్తివిశేషేణోత్క్రమత ఉత్క్రామత్యస్మాచ్ఛరీరాదపసర్పతి। కథం కేన ప్రకారేణ బాహ్యమధిభూతమధిదైవం చాభిధత్తే సర్వతో ధారయతి। కథం కేన ప్రకారేణాధ్యాత్మమాత్మానమధికృత్య వర్తమానమిదం శరీరేన్ద్రియాదికమ్। ఇత్యనేన ప్రకారేణ॥ ౧॥

తస్మై కౌశ(స)ల్యాయ। స హోవాచ వ్యాఖ్యాతమ్। అతిప్రశ్నానభ్యధికారార్థా(కార్థా)పిహితార్థాన్వాఽన్యప్రశ్నవిషయాన్వా ప్రష్టవ్యానర్థా-న్పృచ్ఛసి ప్రశ్నం కరోషి యతస్తతో బ్రహ్మిష్ఠోఽతిశయేన వేదార్థజ్ఞోఽన్తర్ముఖో వాఽసి భవసి। ఇతి యస్మాత్తస్మా తతస్తే తుభ్యమాశ్వలాయనాయాహం పిప్పలాదాభిధో బ్రవీమి స్పష్టమ్॥ ౨॥

ఆత్మన ఆత్మనోఽభిన్ననిమిత్తోపాదానాత్। ఏష ప్రాణో జాయతే వ్యాఖ్యాతమ్। ఆత్మనః ప్రాణో జాయమానో న వాస్తవ ఇత్యేతద్దృష్టాన్తేనాఽఽహ— యథా దృష్టాన్త ఏషా ప్రత్యక్షా పురుషే శిరఃపాణ్యాదిమతి చ్ఛాయా ప్రసిద్ధా పురుషాకారైవమేతస్మిన్ప్రాణకారణ

ఆత్మన్యేతత్ప్రాణసూత్రమాతతం సమన్తాద్విస్తృతం న వాస్తవమిత్యర్థః। కథమాయాత్యస్మిఞ్శరీర ఇత్యస్యోత్తరమాహ — మనోకృతేన మనఃకృతేన కరణం(ణ)కృతశుభాశుభకర్మావిద్యావాసనానిమిత్తేనాఽఽయాత్యస్మిఞ్శరీరే వ్యాఖ్యాతమ్॥3॥

ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్య కథం ప్రాతిష్ఠత ఇత్యస్యోత్తరం దృష్టాన్తపురఃసరమాహ—యథా సమ్రాడేవ సమ్యగ్రాజత ఇతి సమ్రాట్ సర్వలక్షణసంపన్నః సార్వభౌమో రాజైవ న త్వన్యోఽధికృతాన్మన్త్రిబలరక్షకాధికారిప్రభృతీన్వినియుఙ్క్తే వినియోగం కురుతే। వినియోగప్రకారమాహ— ఏతాన్గ్రామానేతాన్గ్రామాన్కురుపాఞ్చాలాదిదేశగతాన్సర్వసంపత్సమృద్ధాన్పఞ్చదశశతం సహస్రం వా గ్రామాన్వినియుజ్యమానానాం బహుత్వాభిప్రాయా వాక్యవాదితా। మన్త్రిబలరక్షకాధికారిన్నితి ప్రత్యేకమధితిష్ఠస్వాధితిష్ఠాధిష్ఠానం కుర్విత్యనేన ప్రకారేణ। దార్ష్టాన్తికమాహ— ఏవమేవానేనైవ ప్రకారేణైష ముఖ్యః ప్రాణ ఇతరాన్స్వాత్మవ్యతిరిక్తాన్ప్రాణాన్ప్రాణశబ్దాన్వాగాదీన్పృథక్పృథగేవ జిహ్వాదిగోలకేష్వన్యత్రాన్యత్రైవ న త్వేకత్ర సంనిధత్తే సంనిధానం కురుతే। స్థాపయతీత్యర్థః॥४॥

తేషాం సంనిధానస్యాతిస్పష్టత్వాత్పరిత్యజ్య వాగాదీన్ముఖ్యస్యైవ ప్రాణస్య పఞ్చవృత్తిసంనిధానమాహ— పాయూపస్థే పాయుశ్చోపస్థశ్చ పాయూపస్థం తస్మిన్మలమూత్రాదికారిత్వేనాపానమధశ్చారిణం స్వాత్మనో వృత్తిభేదం సంస్థాప్యేతి శేషః। చక్షుఃశ్రోత్రే చక్షుశ్చ శ్రోత్రం చ చక్షుఃశ్రోత్రం తస్మిన్సంనిధానం కృత్వేతి శేషః। ముఖనాసికాభ్యాం స్పష్టమ్। ప్రాణో ముఖ్యప్రాణః స్వయం వృత్తిమాన్వృత్తిమన్తరేణ స్వేనైవ రూపేణ ప్రాతిష్ఠతే ప్రతిష్ఠతే శరీరదేశాద్బహిర్గచ్ఛతి। మధ్యే తు శరీరస్య మధ్యభాగ ఏవ నాభౌ న త్వన్యత్ర సమానోఽశితపీతసమనయనవృత్తిః। తిష్ఠతీతి శేషః। సమానశబ్దార్థమాహ— ఏష నామిస్థః ప్రాణవృత్తిభేదో హి యస్మాదేతద్భుకాఖ్యం ప్రత్యక్షం హుతం విధినాఽవిధినా వాఽఽస్యాహవనీయే ప్రక్షిప్తమన్నమదనీయం సమం యావతా నీయమానేన తత్తత్స్థానేన్ద్రియాదీనాం బాధో న భవతి తావత్తత్తత్స్థానేన్ద్రియాదౌ నయతి ప్రాపయతి। తస్మాత్సమానేన సమత్వేన నీతాదన్నాదేతాః సాక్షిణః ప్రత్యక్షాః శ్రోత్రచక్షుర్నాసికాముఖద్వార-రూపేణాస్మదాదీనాం వా సప్త సప్తసంఖ్యాకా మూర్ధన్యద్వారస్థా అర్చిషోఽర్చిరివ విషయప్రకాశరూపత్వాచ్ఛబ్దా-దిబుద్ధయః। భవన్తి స్పష్టమ్॥౧॥

ఇదానీం వ్యానవృత్తేః స్థలం వక్తుమాహ—హృది మాంసపిణ్డే కమఠాకారే హి యస్మాదేష సాక్షిప్రత్యక్ష ఆత్మాఽఽస్మసహచరితః పఞ్చవృత్తిః ప్రాణో లిఙ్గాత్మాఽత్రాస్మిన్హృదయ

ఆత్మాధిష్ఠాన ఏతత్సర్వశరీరపర్ణస్య శఙ్కుభూతమేకశతమేకాధికం శతం నాడీనాం ప్రధానభూతానాం సచ్ఛిద్రాణాం శిరాణామ్। తాసాం ప్రధాననాడీనాం శతం శతమేకైకస్యా ఏకోత్తరశతసంఖ్యాకానాం ప్రత్యేకం శతం శతం తథా చైకోత్తరశతనాడీనాం శాఖాభూతా నాడ్యో దశసహస్రం శతాధికం భవన్తి। పునశ్చ శతాధికానాం దశసహస్రాణామేకోత్తరశతనాడీశాఖానాడీనామేకైకస్యా ద్వాసప్తతిం ద్వాసప్తతిం ప్రతిశాఖానాడీసహస్రాణి శాఖానాడీనాం శాఖాభూతా నాడ్యస్తాసాం ప్రత్యేకం ద్విసహస్రాధికసప్తతిసహస్రాణి। ద్వాసప్తతి ద్వాసప్తతిమితి వీప్సా ప్రత్యేకం శాఖానాడీసంబన్ధార్థా। ప్రతిశాఖానాడీనాం సహస్రాణి ప్రతిశాఖానాడీసహస్రాణి। తథా చ మూలశాఖా [ప్రతిశాఖా] నాడ్యో ద్వాసప్తతికోటయో ద్వాసప్తతిలక్షాణి దశసహస్రం చ శతద్వయమేకా చేతి భవన్తి। ఆసూక్తసంఖ్యాసు మూలశాఖాప్రతిశాఖా ప్రతిశాఖానాడీషు। వ్యానో వీర్యవత్కర్మ హేతుః ప్రాణవృత్తిభేదశ్చరతి గచ్ఛతి॥౬॥

కేనోత్క్రమత ఇత్యస్యోత్తరం వక్తుం పఞ్చమ్యాః ప్రాణవృత్తేః సంచరణమార్గమాహ—అథ సర్వనాడీషు వ్యానసంచారేణైవ హేతునైకయా సుషుమ్నాఖ్యోయర్ధ్వ ఊర్ధ్వచారీ ఉదాన ఊర్ధ్వచారిత్వాదేవోదాననామధేయః ప్రాణవృత్తిభేదేన పుణ్యేన శాస్త్రీయేణ కర్మణా। పుణ్యం శుభకర్మఫలం సుఖప్రాయం లోకం భోగభూమిభూతమ్। నయతి ప్రాపయతి। పాపేన శాస్త్రనిషిద్ధేన కర్మణా। పాపమశుభకర్మఫలం లోకం నయతీతి దేహలీప్రదీపన్యావేన సంవధతే। ఉభాభ్యామేవ పుణ్యపాపాభ్యామేవ న తు కేవలేన పుణ్యేన పాపేన వా మనుష్యలోకం మానవం శరీరం సుఖదుఃఖఫలం నయతీత్యనుషఙ్గః॥౭॥

కథం బాహ్యమభిధత్తే కథమధ్యాత్మమిత్యేతయోరుత్తరమవశిష్యతే। తత్ర ప్రాణాదిపఞ్చవృత్తిభిరధ్యాత్మమభిధత్త ఇత్యేతదాత్మానం వా ప్రవిభజ్య కథం ప్రాతిష్ఠత ఇత్యేతస్యోత్తరేణైవార్థాత్ప్రాణాదిభిరభిధత్త ఇత్యుత్తరముక్తమిదానీం కథం బాహ్యమభిధత్త ఇత్యస్యోత్తరం ప్రాణాపా నసమానవ్యానోదానాభిన్నైరాదిత్యపృథివ్యాకాశవాయ్వగ్నిభిరభిధత్త ఇత్యాహ— ఆదిత్యో మణ్డలాభిమానీ పురుషో హ ప్రసిద్ధో వై స్మర్యమాణో బాహ్యోఽధ్యాత్మవ్యతిరిక్తః। ప్రాణో ముఖ్యప్రాణ ఉదయతి, ఉదయం గచ్ఛతి। ఏష బాహ్యః ప్రాణో మణ్డలాత్మా పురతః స్థిత ఇతి హి యస్మాదేనం సాక్షిప్రత్యక్షం చాక్షుషం చక్షుషి భవం ప్రాణం ప్రాణవృత్త్యాఖ్యమనుగృహ్ణానోఽనుగ్రహం కుర్వన్నుద్య(దయ)తీత్యన్వయః। పృథివ్యాం పఞ్చగుణాయాం విత్తీర్ణాయాం భువి యా ప్రసిద్ధా బాహ్యాపానరూపా దేవతాధిష్ఠాత్రీ। సా పృథివీ దేవతైషా ప్రత్యక్షేవ పురుషేణానుభూయమానా। పురుషస్య శిరఃపాణ్యాదిమతః శరీరస్యాపానమాధ్యాత్మికమపానవృత్తేర్భేదమవష్టభ్య స్వశక్త్యా సర్వాత్మనా గచ్ఛన్తం విధాయాభిధత్త ఇతి శేషః। అన్తరాఽఽదిత్య పృథివ్యోర్మధ్యే యద్యః ప్రసిద్ధః సమానసమ

ఆకాశః సర్వసమావకాశకర్మా సోఽన్తరాకాశః సమానో బాహ్యసమానవృత్తిభేదో వాయుః ప్రసిద్ధః ప్రభఞ్జనో వీర్యవత్కర్మా వ్యానో వ్యానవృత్తిభేదో బాహ్యః॥౮॥

తేజో దాహపాకప్రకాశపరం హ ప్రసిద్ధం వావైవ తేజ ఏవ న త్వన్యదుదానో బాహ్య ఉదానవృత్తిభేదః। తేజస ఉదానత్వే హేతుమాహ— తస్మాద్యత స్తేజ ఏవోదానస్తత ఉపశాన్తతేజా ఉచ్ఛిన్నజాఠరజాతవేదాః కరస్పర్శేనానుపలభ్యమానోష్మిమా పునర్భవమేతచ్ఛరీరం ప్రతిపద్యత ఇతి శేషః। అథవా ప్రాణస్యైతద్విశేషణం వ్యవహితం పునః పునః శరీరే శరీరే భవతీతి పునర్భవస్తం పునర్భవమ్। ప్రతిపత్తికాలం సప్రకార మాహ— ఇన్ద్రియైర్వాగాదిభిర్మనస్యన్తఃకరణే స్వస్వవృత్త్యుపరమేణ సంపద్యమానైః సంపత్తి కుర్వద్భిః। యదేన్ద్రియాణి మనసి సంపద్యన్తే తదేత్యర్థః॥౯॥

యచ్చిత్తో యదేవ దేవతిర్యగాదిశరీరం సమ్యగితి సర్వదా చిత్తే యస్య స యచ్చిత స్తేన దేవతిర్యగాదిసంకల్పవిశిష్టేన మనసా సేన్ద్రియేణ సహైషోఽన్తఃకరణామిమానీ ముమూర్షుః। ప్రాణం పఞ్చవృత్తిం ముఖ్యమాణం మధుకరరాజసమమాయాత్యాగచ్ఛతి జ్ఞానశూన్యః సన్ శ్వాసైకసహాయః పరిశిష్యత ఇత్యర్థః। ప్రాణ ఉక్తః శ్వాసోచ్ఛ్వాసకర్తా। తేజసా శరీరేణ పాకప్రకాశోష్ణకారిణోదానవృత్త్యాత్మకేన। యుక్తః సంబద్ధ ఉదానవృత్తిప్రధాన ఇత్యర్థః। సహాఽఽత్మనాఽన్తఃకరణాభిమానినా సాకమ్। యథాసంకల్పితం కృతకర్మవిద్యాకశాఘాతసముత్థిత-పూర్వప్రజ్ఞాస్వవిషయీకృతం దేవతిర్యగాది యాదృశసంకల్పవిషయం యథాసంకల్పితమ్। లోకం కర్మవిద్యాఫలం భావిశరీరమిత్యర్థః। నయతి ప్రాపయతి॥౧౦॥

ప్రాసఙ్గికం ప్రాణోపాసనస్య ఫలమాహ—యః ప్రాణోపాసక ఏవముక్తేన ప్రకారేణాఽఽత్మనః ప్రాణో జాయతే మనఃకృతాభ్యాం ధర్మాధర్మాభ్యాం శరీరం గృహ్ణాత్యాత్మానం చ పఞ్చధ విభజ్య పాయూపస్థయోరపానం స్వం చక్షుఃశ్రోత్రయోర్నాభౌ సమానం వ్యానం నాడీసమూహ ఉదానం చ సుషుమ్నాయాం స్థాపయత్యుదానేనోత్క్రామతి బాహ్యైః ప్రాణాపానసమానవ్యానోదానైః సూర్యపృథివ్యాకాశవాయ్వగ్నిభిరాన్తరోపకారకైరధ్యాత్మవ్యతిరిక్తమాన్తరైశ్చ బాహ్యోపకారకైరధ్యాత్మం ధారయతి స ఏవ చోదానవృత్తిప్రధానో లోకాన్తరమపి నయతీతి విద్వాఞ్జ్ఞానవాన్। ప్రాణం పఞ్చవృత్తిమాత్మనశ్ఛాయారూపమ్। వేద జానాతి। న హ నిశ్చితం నేత్యస్య నిషేధార్థస్య హీయత ఇత్యనేన సంబన్ధః। అస్య ప్రాణవిదః। ప్రజా పుత్రపౌత్రాదిసంతతిరూపా। న హీయతే న వినశ్యతి సంతతేరుచ్ఛేదో న భవతీత్యర్థః। స్వయం చ ప్రాణవిజ్ఞానేన విశుద్ధాన్తఃకరణసముత్పన్నబ్రహ్మజ్ఞానోఽమృతో

మరణకారణావిద్యాశూన్యో భవతి స్పష్టం తత్త్రత్ర ప్రాణవిజ్ఞానేనోక్తోఽమృతో భవతీత్యస్మిన్నర్థే। ఏష వక్ష్యమాణః। శ్లోకో మన్త్రో భవతీతి శేషః॥౧౧॥

ఉత్పత్తిం ప్రాణస్యాఽఽత్మనో జనిమాయతిమాయామం ధర్మాధర్మనిమిత్తమాగమనమిత్యర్థః। అథవా ఛాన్దసో దీర్ఘలోపః, ఆయాతిమాగమనమ్। అథవాఽఽగమనస్యోత్తరకాల మావిత్వాదాయత్యా గమనమేవ లక్ష్యతే। స్థానం పాయూపస్థచక్షుఃశ్రోత్రనాభినాడీ సమూహసుషుమ్నాఖ్యమపానప్రాణసమాన-వ్యానోదానానాం స్థానమ్। విభుత్వం చైవ సూర్యపృథివ్యాకాశవాయ్వగ్నిభిర్వ్యాప్తం (ర్వ్యాప్తత్వం) చకార ఉ (రాదు)దానోత్క్రమణం చ। ఏవకారో భిన్నక్రమః పఞ్చధేత్యనేన సంబధ్యతే, పఞ్చధా బహిరధ్యాత్మం చ సూర్యమాణాదిభేదైః పఞ్చప్రకార ఏవ న త్వధికో న్యూనశ్చ, అధ్యాత్మం చైవాఽఽత్మానం శరీరమధికృత్య వర్తత ఇత్యధ్యాత్మం చకారాదధిదైవమధిభూతం చ। ఏవకారో భిన్నక్రమః ప్రాణ స్యేత్యనేన సంబధ్యతే। ప్రాణస్య యద్యపి సూర్యాదయశ్చక్షురాదయశ్చ ముఖ్యేన ప్రాణేన భేదరహితాస్తత్రా(థాఽ)పి ముఖ్యస్య ప్రాణస్యైవైతద్విభూతిజాతం న త్వన్యస్య సూర్యాదేర్విజ్ఞాయ విశేషేణోక్తేన ప్రకారేణ జ్ఞాత్వాఽమృతం మోక్షమశ్నుతే వ్యాప్నోతి స్వేన ప్రకాశేనాఽఽనన్దాత్మరూపేణ యుక్తో భవతీత్యర్థః। విజ్ఞాయామృతశ్నుతే వ్యాఖ్యాతమ్। పాదాభ్యాసః ప్రాణవిద్యాపరిసమాప్త్యర్థః। ఇతి: ప్రశ్నసమాప్త్యర్థః॥ ౧౨॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీశంకరానన్దయతీన్ద్రవిరచితా-

యామాథర్వణప్రశ్నోపనిషద్దీపికాయాం తృతీయః ప్రశ్నః॥3॥

అథ చతుర్థః ప్రశ్నః।

ప్రాణస్యానాత్మత్వే నిర్ధారితే తద్వ్యతిరిక్తాత్మస్వరూపనిర్ధారణార్థముత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే—
అథ కౌశ(స)ల్యాశ్వలాయనప్రశ్నానన్తరం హైనం సౌర్యాయణీ గార్గ్యః పప్రచ్ఛ భగవన్,

వ్యాఖ్యాతమ్। ఏతస్మిన్ప్రత్యక్షే। పురుషే శిరఃపార్శ్వాదిమతి। కాని కరణాని సభూతాని స్వపన్తి స్వాపం కుర్వన్తి। కాని వ్యాఖ్యాతమ్। అస్మిన్పురుషే జాగ్రతి జాగరణం కుర్వన్తి, కతరః కరణభూతయోర్మధ్యే క ఏష జ్ఞానవానహం పశ్యామీతిప్రత్యయేన ప్రత్యక్షో దేవో ద్యోతనాత్మకః। స్వప్నాన్వాసనావిలాసాద్రథరథయోగాదీన్పశ్యత్యవలోకయతి। కస్య భూతకరణాద్యన్యతమస్య తద్వ్యతిరిక్తస్య వైతత్సోషుప్తం సుఖమనుకూలప్రత్యయవేదనీయమ్। భవతి స్పష్టమ్। కస్మిన్కుత్ర। తు వితర్కే సర్వాధారస్యాపి ప్రాణస్య జాయమానాద్వి (మానత్వాద్వి) తర్కః। సర్వే సప్రాణభూతరూపా దేవా నిఖిలాః। సంప్రతిష్ఠితాః సమ్యక్ప్రతిష్ఠాం ప్రాప్తాః। భవన్తి స్పష్టమిత్యనేన ప్రకారేణ। అయమర్థః-వాగాదీనాం సాకాశాదీనాం ప్రాణపరతన్త్రత్వాత్ప్రాణస్య చాఽఽ మరణమనుపరమాత్స్వప్నజాగరణ-యోశ్చోపలమ్భాత్స్వప్నేఽపి జాగరణవద్వ్యవహారదర్శనాత్కరణేష్వ-నుపరతేషు స్వప్నస్యాసంభవాచ్చ స్వప్నే చక్షురాదీనాముపరమస్య జాగరణేఽనుపరమస్య చ దర్శనేఽపి కాని స్వపన్తి కాని జాగ్రతీతి ప్రశ్న ఉపపన్నః। ఆత్మనోఽసఙ్గోదాసీనత్వాత్ప్రాణస్య భూతస్యాప్యచేతనత్వాచ్చ చక్షురాదీనాం చోపరతత్వాత్స్వప్నానుభవస్య చాధ్యక్షత్వాత్కతర ఏష దేవః స్వనాన్పశ్యతీత్యభి (పి) ప్రశ్న ఉపపన్నః। సుషుప్తేఽపి సర్వకరణోపరమాదాత్మనశ్చ సుఖస్వరూపత్వాత్పూర్వవత్కస్యైతత్సుఖం భవతీత్యుపపన్నః ప్రశ్నః। ప్రాణవిలక్షణస్యాద్యాప్యనధిగతత్వాత్కస్మిన్నిత్యా- ద్యపి పృష్టముపపన్నమేవ। వాగాదీనాం సప్రాణభూతానామనాత్మత్వకథనానన్తరముక్తా ఏవైతే ప్రశ్నాః, తథా చ తథాఽక్షరాద్వివిధాః సౌమ్య భావా ఇతి మన్త్రేణోక్తాక్షరస్య ప్రాణవిలక్షణస్య భావానాం వ సప్రాణానాం వ్యాఖ్యానమప్యుత్తరేణాపి గ్రన్థేన క్రియత ఇతి ॥౧॥

తస్మై గార్గ్యాయ। స హోవాచ వ్యాఖ్యాతమ్। మనః ప్రాణవ్యతిరిక్తాని సర్వాణి కరణాని స్వపన్తీత్యభిప్రాయేణ దృష్టాన్తపురఃసరముత్తరమాహ— యథా దృష్టాన్తే। గార్గ్య హే గార్గ్య। మరీచయః కిరణాః। అర్కస్యాఽఽదిత్యస్యాస్తం గచ్ఛతః సాయంకాలే నయనపథాగోచరం దిశం వ్రజతః। సర్వా నిఖిలా ఏతస్మిన్ప్రత్యక్షే తేజోమణ్డలే జ్యోతిర్బిమ్బ ఏకీ భవన్తి, ఏకతాం గచ్ఛన్తి తేజోమణ్డలాదర్శనే న దృశ్యన్త ఇత్యర్థః। తాః పునరాదిత్యమణ్డల ఏకతాం గతా ఏవ మరీచయః। పురుదయతః సవితుర్భూయో నయనపథమాగచ్ఛతో ద్వితీయే దివసే। ప్రచరన్తి ప్రకర్షేణ విభాగరూపేణ గచ్ఛన్తి సర్వాసు దిక్షు, ఏవమనేన ప్రకారేణ హ ప్రసిద్ధం వే స్మర్యమాణం తద్వాగాదికం మరీచిస్థానీయం సర్వం నిఖిలం పర ఉత్కృష్టే వాగాదివృత్త్యుత్పత్తినిరోధనిమిత్తే। దేవే సర్వవ్యవహారకారణే। మనస్యన్తఃకరణేఽర్కస్థానీయే స్వప్నావసర ఏకీ భవతి స్పష్టమ్। తేనైకీభవనేన హేతునా తర్హి తదా స్వప్నావసర ఏష ప్రత్యక్షః పురుషః స్థూలో దేహో న శృణోతి న పశ్యతి న జిఘ్రతి న రసయతే న స్పృశతే నాభివదతే నాఽఽదత్తే నాఽఽనన్దయతే న విసృజతే నేయాయతే।శ్రోత్రచక్షుర్ఘ్రాణరసనత్వగ్వాగ్వస్తోపస్థపాయుపాదానాం కర్మనిషేధకాని దశ

వాక్యాని స్పష్టాని। నేయాయత ఇత్యత్ర న గచ్ఛతీతి వ్యాఖ్యేయమ్। స్వపితి శయనం కరోతి, ఇత్యనేన ప్రకారేణాఽఽచక్షతే కథయన్తి విద్వాంసః॥ ౨॥

కాని స్వపన్తీత్యస్య బాహ్యజ్ఞానకర్మేన్ద్రియాణత్యుిత్తరం జాతం కాన్యస్మిఞ్జాగ్రతీత్యస్యోత్తరమాహ— ప్రాణాగ్న య ఏవ ప్రాణాః ప్రాణవృత్తిభేదాః పఞ్చ త ఏవాగ్న యః। యద్యపి జాగరణం శ్రోత్రాదీనాం జాగరణే జాగరణస్వప్న యోశ్చ మనసస్తథాఽపి సుషుప్తే నైకస్యాపి, ప్రాణస్య పునరవస్థాత్రయేఽపి జాగరణమేవ తదభిప్రాయస్త్వయమేవకారః। ఏతస్మిన్ప్రత్యక్ష పురే నవద్వారే శరీరే జాగ్రతి జాగరణం కుర్వన్తి। ప్రాణానామగ్ని త్వముపపాదయతి ప్రసఙ్గేనోపాసనార్థమ్। గార్హపత్యో గార్హపత్యాభిధేయోఽగ్నిర్ని రన్తరం రక్షణీయోఽగ్ని హోత్రిభిర్హ ప్రసిద్ధో వై స్మర్యమాణ ఏష సాక్షిప్రత్యక్షోఽపానో మలమూత్రాపనయనకారీ ప్రాణవృత్తిభేదః। వ్యానో దక్షిణసుషిరస్థ: ప్రాణవృత్తిభేదోఽన్వాహార్యపచనో దక్షిణాగ్నిః। ఇదానీమపానస్య గార్హపత్యత్వే ప్రాణస్య చాఽఽహవనీయత్వ ఉక్తే వక్ష్యమాణే చ సాధారణం హేతుమాహ— యద్యస్మాద్గార్హపత్యాదుక్తాదగ్నేః ప్రణీయతే ప్రకర్షేణ నీయతే స్థానాన్తరే పృథక్క్రియత ఇత్యర్థః। ప్రణయనాదాహవనీయః ప్రాణ ఆధారస్థాదపానాద్గార్హపత్యస్థానీయాత్ప్రకర్షేణాఽఽస్యకుణ్డమదనీయాహుతిప్రక్షేపార్థమా- హవనీయో నీయత ఇతి ప్రణయనేన హేతునాఽఽహవనీయోఽగ్నిః ప్రాణ ఇతి॥ ౩॥

అపానవ్యానప్రాణేషు గార్హపత్యదక్షిణాగ్న్యాహవనీయాఖ్యాగ్నిత్రయ ఇ(దృ)ష్టిముక్త్వేదానీం సమానశ్వాసోచ్ఛ్వాసమన ఉదానానామపూర్వాహుతియజమానేష్ట-ఫలత్వదృష్టిమాహ— యద్యస్మాదుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసౌ ప్రాణస్య శరీరాద్వహిర్గమనం పునః శరీర ఆగమనం చైతావుక్తావుచ్ఛాసనిశ్వాసౌ ద్విత్వసంఖ్యాసామాన్యాదాహుతీ కాలే కాలే పయఃప్రభృతిద్రవ్యప్రక్షేపేణాఽఽహవనీయే సంపన్నే ద్వే ఆహుతీ తే సమం నయతి వాతపిత్తశ్లేష్మణాం త్వగాదీనాం చ ధాతూనామశితపతియోశ్చ సమం సమత్వం క్షోభరాహిత్యం యథా భవతి తథా నయతి ప్రాపయతి శరీరాద్వహిర్దేశం శరీరం వాఽఽహుతిజన్యా పూర్వవదితి యస్మాత్తస్మాదపూర్వే స సమానః సమానాఖ్యః ప్రాణవృత్తిభేదః। మనో హ వాచ ప్రసిద్ధమన్తఃకరణమేవ సర్వవ్యాపారనిమిత్తత్వసామాన్యేన యజమానో యాగస్య కర్తా। ఇష్టఫలమేవ యాగఫలమేవోర్ధ్వత్వసాసామాన్యాదుదానః సుషుమ్నాచారీ ప్రాణవృత్తిభేదః। స ఉక్త ఉదాన ఏనం సంఘాతాభిమానినమాత్మానం యజమానం మన ఉపాధికమహరహర్నిత్యం నిత్యం సుషుప్తికాలే బ్రహ్మ సత్యజ్ఞానాదిలక్షణమానన్దైకరసస్వభావం బ్రహ్మ గమయతి ప్రాపయతి। గార్హపత్యోఽపాన ఇత్యాద్యుక్తేన ప్రకారేణోపాసనం కుర్వతో బ్రహ్మజ్ఞానోత్పాదద్వారా ముక్తిరేవ ఫలం భవతీత్యేతహిరేవావగన్తవ్యమ్॥ ౪॥

కతర ఏష దేవః స్వప్నాన్పశ్యతీత్యస్యోత్తరమాహ— అత్రాస్యాం వాగాద్యుపరమరూపాయాం స్వప్నావస్థాయామేష వాగాద్యుత్పత్తివినాశనిమిత్తభూతః సాక్షిప్రత్యక్షో దేవః సర్వసంసారవ్యవహారకారణమనఆఖ్యః। స్వప్నే స్వప్నస్థానే మహిమానం స్వాత్మనో గిరినదీసముద్రాదిరూపేణ మహత్త్వమనుభవతి స్వయమేవ కర్తృత్వం ప్రాప్య స్వప్నబలాదువగచ్ఛతి। మహిమానమనుభవతీత్యుక్తం తదేతదుపపాదయతి— యత్రప్రసిద్ధం కరినరతురగాది దృష్టం దృష్టం నయనపథమాగతం పదాభ్యాసో వాసనాప్రాబల్యమాహ। అను పశ్చాత్పూర్వం జాగరణే దృష్ట్వేత్యర్థః। పశ్యత్యవలోకయతి। శ్రుతం జాగరణావస్థాయాం శ్రవణపథమాగతం [శ్రు]తమేవ శ్రుతమేవ న త్వన్యమర్థం విషయజాతమనుశృణోతి స్పష్టమ్। దేశదిగన్తరైశ్చ దేశాన్తరైర్గృహాదిభిర్దిగన్తరైరుత్తరాద్యాశాదిభిః, చకారాదన్యైరపి కాలాదిభిర్నిమిత్తభూతైః ప్రత్యనుభూతం ప్రతి ప్రకర్షేణ న కేవలమిత్యర్థః అ[నుభూతమ] ధిగతం పునః పునర్భూయో భూయః స్వప్నే దివసే దివసే ప్రత్యనుభవతి అనేకవారమనుభవతి। యద్యేవం తర్హి స్వప్నస్మృతిః స్యాదిత్యత ఆహ— దృష్టం చాదృష్టం చ దృష్టం నయనపథమాగతమదృష్టం నయనసంప్రయోగమన్తరేణ స్వప్నాదివద్దృష్టమత్యన్తాదృష్టే వాసనానుపపత్తేః। చకారౌ ప్రత్యనుభవతీతి క్రియాపదస్య సంబన్ధార్థౌ శ్రుతం చాశ్రుతం చానుభూతం చాననుభూతం చ శ్రుతం శ్రోత్రేన్ద్రియసంబద్ధం తద్విపరీతమశ్రుతం ప్రమాణవ్యవధా-నేనాన్తఃకరణసంబద్ధమనుభూతం తద్విపరీతమననుభూతమ్। చకారౌ పర్యాయద్వయేఽపి పూర్వవద్వ్యాఖ్యేయౌ। సచ్చాసచ్చ దృష్టం శ్రుతమనుభూతం సత్తద్విపరీతమసత్। చకారౌ పూర్వవత్క్రియాపదానుషఙ్గార్థౌ। అథవాఽస్మిఞ్జన్మని దృష్టం శ్రుతమనుభూతం జన్మాన్తరవిషయే సతీష్వపి వాసనాను స్మృతేరభావాద్దృష్టం శ్రుతమనుభూతమప్యదృష్టమశ్రుతమననుభూతమ్। కిం బహునా సర్వం నిఖిలం పశ్యతి స్పష్టం, స్వయం చ సర్వో నిఖిలదేవతిర్యగాదిరూపః సన్పశ్యతి స్పష్టమ్॥౯॥

ఇదానీం కస్యైతత్సుఖం భవతీత్యస్యోత్తరమాత్మన ఏవ భవతీత్యభిప్రాయేణాఽఽహ—స మనఆఖ్యో దేవో యదా యస్మిన్కాలే తేజసా నాడీగతేన పిత్తాఖ్యేన బ్రహ్మణా వాఽభిభూతతిరస్కృతవాసనో భవతి స్పష్టమ్। అత్రాస్యాం సర్వవాసనోపరమరూపాయాం సుషుప్తావస్థాయామేష దేవః స్వప్నాన్న పశ్యతి స్పష్టమ్। అథ తదా యత్రప్రసిద్ధం బ్రాహ్మం స్వరూపం మనఉపాధికమాత్మనస్తదేతస్మిఞ్శరీర ఏతత్ , స్పష్టమ్। సుఖం సుఖస్వరూపం పూర్వమపి తద్రూపః సన్ని (పం సద్వి) శేషజ్ఞానాభావాద్భవతి స్పష్టమ్॥౬॥

కస్మిన్ను సర్వే సంప్రతిష్ఠితా భవన్తీత్యస్యోత్తరమాహ దృష్టాన్తేన— స ఆత్మని సర్వసంప్రతిష్ఠాత్వే ప్రసిద్ధో దృష్టాన్తః। యథా దృష్టాన్తే, సోమ్య ప్రియదర్శన గార్గ్య వయాంసి పక్షిణో వాసోవృక్షం సాయంవాసార్థం వృక్షం వాసవృక్షమిత్యర్థః। నిత్యం నిత్యం సర్వతో గత్వా పునః సాయంకాలే సంప్రతిష్ఠన్తే సమ్యక్తత్ప్రాప్తిఫలత్వేన గచ్ఛన్తి। ఏవమనేన ప్రకారేణ హ వై ప్రసిద్ధం స్మర్యమాణం తదుక్తం వాగాదికం సప్రాణభూతం సర్వం నిఖిలం పరేఽవిద్యాతత్కార్యతత్సంస్కారేభ్యో వ్యతిరిక్త ఆత్మని స్వయంప్రకాశమాన ఆనన్దాత్మని సంప్రతిష్ఠతే సమ్యగవతిష్ఠతే॥ ౭॥

సర్వశబ్దార్థమాహ—పృథివీ చ పృథివీమాత్రా చాఽఽపశ్చాఽఽపోమాత్రా చ తేజశ్చ తేజోమాత్రా చ వాయుశ్చ వాయుమాత్రా చాఽఽకాశశ్చాఽఽకాశమాత్రా చ చక్షుశ్చ ద్రష్టవ్యం చ శ్రోత్రం చ శ్రోతవ్యం చ ఘ్రాణం చ ఘ్రాతవ్యం చ రసశ్చ రసయితవ్యం చ త్వక్చ స్పర్శయితవ్యం చ వాక్చ వక్తవ్యం చ హస్తౌ చాఽఽదాతవ్యం చోపస్థశ్చాఽఽనన్ద యితవ్యం చ పాయుశ్చ విసర్జయితవ్యం చ పాదౌ చ గన్తవ్యం చ మనశ్చ మన్తవ్యం చ బుద్ధిశ్వ బోద్ధవ్యం చాహంకారశ్చాహంకర్తవ్యం చ చిత్తం చ చేతయితవ్యం చ తేజశ్చ విద్యోతయితవ్యం చ ప్రాణశ్చ విధారయితవ్యం చ। ఆపోమాత్రాఽవ్మాత్రా। రసో రసనమ్। తేజో జ్ఞానశక్తిసామాన్యమన్తఃకరణ చతుష్టయానుగతమ్। విద్యోతాయేతవ్యమన్తఃకరణచతుష్టయసామాన్యస్యైవ సామాన్యం విషయభూతమ్। ప్రాణః క్రియాశక్తిః సూత్రరూప ఆధ్యాత్మికబాహ్యభేదభిన్నః। విధారయితవ్యం సూత్రాత్మన్యోతం చ ప్రోతం చ ప్రాణవ్యతిరిక్తం నిఖిలం విశ్వమ్। ద్వాచత్వారింశచ్చకారాన్తావద్భిః పదైః పర ఆత్మని సంప్రతిష్ఠన్త ఇతి వాక్యానుషఙ్గార్థః। వాక్యానుషఙ్గాచ్చ యథావచనం కరణీయాః। పృథివ్యాదిపఞ్చమహాభూతస్థూలసూక్ష్మజ్ఞానకర్మేన్ద్రియతద్విషయాన్తఃకరణచతుష్టయతద్వి షయాభిధాయకాని పదాని స్పష్టార్థాని॥ ౮॥

ఇదానీం సర్వాధారస్య పరస్యాఽఽత్మనో జీవాదుపాధికృతభేదమన్తరేణ భేదం వారయతి— ఏష హి ఏష ఏవ సర్వాధారః పర ఏవ న త్వన్యః కశ్చన వస్తుతశ్చక్షుర్ధర్మానాత్మన్యధ్యస్యద్రష్టా చాక్షుషజ్ఞానస్య కర్తా। ఏవం త్వక్ఛ్రోత్రఘ్రాణరసనాహంమతిబుద్ధిక్రియాశక్తిధర్మానాత్మన్యధ్యస్య-త్యన్తఃకరణోపాధికః సన్వస్తుతః పూర్ణ ఏవోక్తేన్ద్రియజ్ఞానానాం క్రియాయాశ్చ కర్తా భవతీత్యాహ—స్ప్రష్టా శ్రోతా ఘ్రాతా రసయితా మన్తా బోద్ధా కర్తా స్పష్టమ్। మన్తృత్వాదిపదత్రయ ఉపలక్షణాదిన్యాయేన వ్యాఖ్యేయాః(?)। విజ్ఞానాత్మాన్తఃకరణోపాధికః పురుషః పరిపూర్ణః పరమాత్మైవ సన్ననాద్యవిద్యావశాదన్తఃకరణవిశిష్టః పురిశయో మనుష్యత్వాద్యభిమానీత్యర్థః। సోఽపి భేదవివక్షాయాం పరేఽక్షర ఆత్మని సంప్రతిష్ఠత ఇతి శేషః॥ ౯॥

నను యద్యేష విజ్ఞానాత్మా పురుషో ద్రష్టృత్వాదిగుణకస్తర్హి ద్రష్టా శ్రోతేత్యాదిజ్ఞానాత్పురుషార్థః స్యాదిత్యాశఙ్క్య నేత్యాహ—స ప్రసిద్ధోఽధికారీ యో యః కశ్చనాధీతవేదాన్తవాక్యో హ ప్రసిద్ధం వై స్మర్యమాణం తత్సర్వాధారభూతం విజ్ఞానాత్మస్వరూపం ద్రష్టృత్వాదిగుణకం శరీరే వర్తమానమచ్ఛాయం ఛాయాఽవిద్యా సప్రాణా తయా వర్జితమచ్ఛాయమశరీరం శరీరమాత్రశూన్యమలోహితం లౌహిత్యం తు రాగస్తద్వాచినా లోహితశబ్దేన తత్కారణమన్తఃకరణం లక్ష్యతే తేనాన్తఃకరణశూన్యమలోహితమత ఏవ సర్వోపాధిరహితత్వాచ్ఛుభ్రం సర్వోపాధిరహితం స్వయంప్రకాశమానానన్దాత్మస్వరూపమక్షరం వినాశరహితం వ్యాప్తిమద్వా వేదయతే వేత్తి యోఽచ్ఛాయాదిగుణకం వేతి స వేత్తీత్యభిప్రాయః। ఇదానీమచ్ఛాయాదివిజ్ఞానినః పురుషార్థమాహ— యస్తు యః పునరచ్ఛాయాదివిజ్ఞానీ సోమ్య హే ప్రియదర్శన గార్గ్య స ఉక్తోఽచ్ఛాయాదిరూపజ్ఞానీ సర్వజ్ఞః సర్వమస్మీతి జానాతీతి సర్వజ్ఞః సర్వో భవతి వర్తమానే శరీరే సర్వస్య వర్తమానోఽపి వస్తుతః సర్వరూపో భవతి। తత్తస్మిన్నర్థే సంర్వాధారాత్మాచ్ఛాయాదిరూపవిజ్ఞానాత్పురుషార్థప్రాప్తావేష శ్లోకః [మన్త్రః]॥౧౦॥

విజ్ఞానాత్మా వ్యాఖ్యాతమ్। యద్యప్యేష ఏవ విజ్ఞానాత్మా తథాఽపి నిజ్ఞానస్యాన్తః కరణస్య వైశిష్ట్యం పృథగఙ్గీకృత్య తస్యాపి తస్మిన్ప్రతిష్ఠోచ్యత ఇత్యవిరోధః। పరమాత్మైవాన్తఃకరణవిశిష్టః సహ దేవైశ్చ సర్వైర్నిఖిలైః కరణైర్వాగాదిభిర్దేవశబ్దాభిధేయైరపి సాకం ప్రాణాః ప్రాణవృత్తిభేదాః పఞ్చ భూతాని పృథివ్యాదీని పఞ్చ మహాభూతాని స్థూలాని సూక్ష్మాణి స్థావరజఙ్గమాని చ సంప్రతిష్ఠన్తి సంప్రతిష్ఠన్తే। యత్ర యస్మిన్పర ఆత్మని విజ్ఞానాత్మా। భిన్నేఽచ్ఛాయాదిరూపే తత్సర్వాధారభూతమక్షరమ్। వేదయతే యస్తు సోమ్య స సర్వజ్ఞో వ్యాఖ్యాతమ్। సర్వమేవ నిఖిలమేవాఽఽత్మత్వేనాఽఽవివేశ సమన్తాత్ప్రవేశం కృతవాన్కరోతీత్యర్థః। [ఇతి మన్త్రసమాప్త్యర్థః॥౧౧॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీశంకరానన్దయతీన్ద్రవిరచితాయా-

మాథర్వణప్రశ్నోపనిషద్దీపికాయాం చతుర్థః ప్రశ్నః॥౪॥

అథ పఞ్చమః ప్రశ్నః।

అక్షరవిజ్ఞానాత్పరపురుషార్థప్రాప్తిరుక్తా। తత్ప్రసఙ్గేనోంకారస్యాప్యక్షరరూపత్వాదోమిత్యేతదక్షరమిదం సర్వమిత్యాదినా బ్రహ్మసమానత్వేనోక్త-త్వాచ్చ తద్విజ్ఞానాత్పరః పురుషార్థః స్యాన్న వేతి సందేహాత్మనోత్థానే తద్విజ్ఞానాదపి పరః పురుషార్థః ప్రకారాన్తరేణ భవతీత్యేతదర్థమయం ప్రశ్న ఆరభ్యతే—అథ గార్గ్యప్రశ్నానన్తరం హైనం శైబ్యః సత్యకామః పప్రచ్ఛ వ్యాఖ్యాతమ్। స ఓంకారబ్రహ్మణోఽక్షరశబ్దాభిధేయత్వాభిజ్ఞో యో యః కశ్చన త్రైవర్ణికో హ వై ప్రసిద్ధః స్మర్యమాణోఽధికారిగుణైః, [తదద్భుతమివ] భగవన్తే భగవన్మనుష్యేషు మనుజేషు మధ్యే ప్రాయణాన్తం మరణపర్యన్తమోంకారం ప్రణవమభిధ్యాయీతాభిధ్యాయేత్సర్వతో ధ్యానం కుర్యాత్కతమమేషు తేషు పరాపరవిద్యాఫలభూతేషు కం వావైవ పరమపరముభయం చే(వే)త్యర్థః। స ఓంకారాభిధ్యాతా తేనోంకారధ్యానేన లోకం విద్యాఫలం జయతి ప్రాప్నోతీత్యనేన ప్రకారేణ। తస్మై శైబ్యాయ స హోవాచ వ్యాఖ్యాతమ్॥౧॥

ఏతద్వా ఏతదేవ సత్యకామ హే సత్యకామ పరం చాపరం చ [బ్రహ్మ] పరం నిరాతిశయమపరమృగ్వేదాదిరూపం చకారౌ యదస్తి యన్నాస్తి చ తదప్యేతదేవేత్యాహతుః। బ్రహ్మశబ్దవాచ్యమేతచ్ఛబ్దార్థమాహ—యత్ప్రసిద్ధః సర్వవేదేషు, ఓంకారః ప్రణవస్తస్మాత్పరమపరం చ బ్రహ్మోంకారస్తతో విద్వానోంకారవ్యాప్తిజ్ఞానవానేతేనైవ సర్వవేదే ప్రసిద్ధేనోక్తేనోం కారేణైవ న త్వన్యేనాఽఽయతనేనాఽఽశ్రయేణైకతరం స్వాభిప్రేతం పరమపరం వా బ్రహ్మ పరాపరయోర్బ్రహ్మణోర్మధ్యేఽన్వేతి। శాస్త్రోపదిష్టేన మార్గేణోపాస్య పశ్చాద్గచ్ఛతి॥ ౨॥

ఇదానీం మాత్రాభేదజ్ఞానాద్విశేషఫలాన్యాహ—సోఽభిధ్యాతా యది పక్షాన్తర ఏకమాత్రమేకమాత్రాకాలమకారమాత్రం వాఽభిధ్యాయీత వ్యాఖ్యాతం స ఏకమాత్రాభిధ్యాతా తేనైవైకమాత్రాధ్యానేనైవ న త్వన్యేన సంవేదిత ఏకమాత్రావ్యాప్తిం సమ్యగ్బోధితస్తూర్ణమేవ శీఘ్రమేవ న తు విలమ్బేన జగత్యాం స్థావరజఙ్గమవ్యాప్తిమత్యాం భూమౌ తాదాత్మ్యేన తదధిష్ఠాతృత్వేన వాఽభిసంపద్యతే సర్వతః సంపన్నో భవతి తం పృథివీసింపన్నమృచః పాదవద్ధా మన్త్రా ఋగ్వేదాఖ్యా మనుష్యలోకం మనుజశరీరఫలం సర్వగుణసంపన్నం సార్వభౌమానన్దమిత్యర్థః। ఉపనయన్తే సత్కృత్య సమీపతః ప్రాపయన్తి। స ఋగ్భిర్మనుష్యలోకం ప్రాపితస్తత్ర తస్మిన్మనుష్యలోకే తపసా స్వధర్మవర్తనాదినా బ్రహ్మచర్యేణ సర్వాత్మనా మైథునవర్జనేన శ్రద్ధయా బేదోక్తార్థ ఆస్తిక్యబుద్ధ్యా సంపన్నః

సంప్రాప్తో మహిమానం మహత్త్వం స్వాత్మాభిన్నం మానుషమానన్దమిత్యర్థః। అనుభవతి సాక్షాత్కరోతి। ఏతదుక్తం భవతి—ఋగ్భిర్మనుష్యలోకం ప్రాపితోఽపి తపఆదివర్జితో న తం లోకమనుభవతి రాజమన్త్రిభిః స్నిగ్ధో రాజశ్రియం ప్రాపితః పాన్థ ఇవ పుణ్యహీనో న రాజశ్రియమనుభవతీతి॥ ౩॥

అథైకమాత్రాద్వ్యతిరిక్తేన యది కేనచిద్ద్వైవయోగేన ద్విమాత్రేణ ద్విమాత్రకాలేనా కారోంకారాభ్యాం వా మనసి సంపద్యతేఽన్తఃకరణే సంపన్నో భవతి, అభిధ్యాయేదిత్యర్థః। స మనసి సంపన్నోఽన్తరిక్షమన్తరిక్షాధారం యజుర్భిరవివక్షితచ్ఛన్దస్కైర్మన్త్రైర్యజుర్వేదశబ్దవాచ్యైరున్నీయత ఊర్ధ్వం ప్రాప్యతే సోమలోకం సోమస్య ప్రియదర్శనస్య లోకం ప్రియదర్శనం మనుష్యానన్దాదమ్యధికానన్దం పిత్రాదిశరీరమిత్యర్థః। స యజుర్భిః సోమలోకం ప్రాపితో బ్రహ్మజ్ఞానహీనః సోమలోకే వ్యాఖ్యాతే శరీరే విభూతిం పరమైశ్వర్యమనుభూయ సాక్షాత్కృత్య దుర్మన్త్రీవ మహారాజప్రసాదే పునరావర్తతే పూర్వమపి తస్మాత్ప్రచ్యుతస్తమారూఢో భూయః ఖరశూకరాదియోనిం బ్రాహ్మణాదియోనిం వా స్వకర్మానుసారేణాఽఽగచ్ఛతి॥ ౪॥

యః పునర్యస్తు ప్రసిద్ధః పూర్వేభ్యోఽన్యోఽభిధ్యాత్రైతం బుద్ధేర్ద్రష్టారమానన్దాత్మానం త్రిమాత్రేణాకారోకారమకారరూపేణ। త్రిమాత్రరూపమాహ—ఓం భవతీత్యోమిత్యనేన ప్రకారేణ త్రిమాత్రః। ఏతేనైవోక్తేన త్రిమాత్రేణైవ పరమపురుషాభిధానేనాభిన్నేనాఽఽలమ్బనేనాక్షరేణ వర్ణాత్మకేనావినాశినా వ్యాప్తిమతా వా పరమవిద్యాతత్కార్యతత్సంస్కారేభ్యో వ్యతిరిక్తం పురుషం పరిపూర్ణమభిధ్యాయీత వ్యాఖ్యాతమ్। సోఽభిధ్యాతా తేజసి తేజోమణ్డలే సూర్యే శోభనాయా గతేః కర్తీరం సంపన్నః సమ్యక్ప్రాప్తః। ఇదానీం సూర్యం ప్రాప్తస్య పాపవినిర్మోక్షే దృష్టాన్తమాహ—యథా దృష్టాన్తే, పాదోదర ఉదరమేవ పాదా యస్య స పాదోదరః సర్ప ఇత్యర్థః। త్వచా జీర్ణేన కఞ్చుకేన వినిర్ముచ్యతే విశేషేణ నిఃశేషేణ ముక్తో భవతి। ఏవమనేనైవ ప్రకారేణ హ ప్రసిద్ధో వై స్మర్యమాణః స సూర్యే ప్రాప్తః పాప్మనా పాపావినాభూతేన పుణ్యేన పాపేన చ వినిర్ముక్తో విశేషేణ నిఃశేషేణాసంబద్ధః స పాపరహితః సామభిర్గీతిప్రధానైర్మన్త్రైః సామవేదాభిధానైరున్నీయతే సూర్యాదూర్ధ్వం ప్రాప్యతే బ్రహ్మలోకం కార్యస్య బ్రహ్మణో నివాసభూతం దేశమ్। స బ్రహ్మలోకం ప్రాప్త ఏతస్మాద్బ్రహ్మలోకస్థానాద్ధిరణ్యగర్భాజ్జీవఘనాజ్జీవానాం కార్యకారణాత్మనాం ఘనోఽఖిలో జీవఘనః సర్వకార్యకారణాదికారణమిత్యర్థః। తస్మాత్పరాత్స్థావరజఙ్గమేభ్య ఉత్కృష్టాత్పరముత్కృష్టముత్కృష్టా-జ్జీవఘనాత్పురిశయం సర్వశరీరే శయానం పురుషం పరిపూర్ణమీక్షతే సాక్షాత్కరోతి। ఏవముక్తం భవతి, బ్రహ్మలోక ఉత్పన్నబ్రహ్మసాక్షాత్కారో విదేహకైవల్యం ప్రాప్నోతీతి। తత్తస్మిన్నుక్తేఽర్థ ఏతౌ వక్ష్యమాణౌ శ్లోకౌ మన్త్రౌ భవతః స్పష్టమ్॥౯॥

తిస్రస్త్రిసంఖ్యాకా మాత్రా మీయన్తేఽధ్యాత్మమధిభూతమధిదైవం చ యాభిస్తా అకారోకారమకారాఖ్యా మృత్యుమత్యో బ్రహ్మదృష్టిమన్తరేణ దృష్టా మరణవత్యః ప్రయుక్తా ఏతా ఏవ బ్రహ్మజ్ఞానమన్తరేణ స్వాతన్త్ర్యేణ ధ్యానాయ ప్రకర్షేణావగతా అన్యోన్యసక్తాః పరస్పరసంబద్ధాః। అన్యోన్యసక్తత్వమాహ— అనవిప్రయుక్తా విశేషేణ ప్రయుక్తా ఏకస్మిన్నర్థే ధ్యానకాలే సంబద్ధా విప్రయుక్తాః (న విప్రయుక్తా అవిప్రయుక్తా నావిప్రయుక్తా అనవిప్రయుక్తాః। విప్రయుక్తా ఏవేత్యర్థః) క్రియాసు కర్మరూపాసు। క్రియా ఆహ— బాహ్యాభ్యన్తరమధ్యమాసు జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిపురుషవిషయాసు। అథవా యాగాదిక్రియా బాహ్యాః ప్రాణాయామాద్యా ఆభ్యన్తరా మానసజపాద్యా మధ్యమాస్తాసు బాహ్యాభ్యన్తరమధ్యమాసు। సమ్యక్ప్రయుక్తాస్వహం బ్రహ్మాస్మ్యేతా అపి బ్రహ్మణోఽభిన్నా ఇతి సమ్యగవగత్య ప్రకర్షేణ కృతాసు న కమ్పతే న చలతి జ్ఞో బ్రహ్మవిత్॥౬॥

ఋగ్భిః పాదబద్ధైర్మన్త్రైరేతం మనుష్యలోకం యజుర్భిరవివక్షితచ్ఛన్దస్కైర్మన్త్రైరన్తరిక్షమన్తరిక్షాధారం సోమలోకం సామభిర్గీతిప్రధానైర్మన్త్రైర్యత్తత్కవయో వేదయన్తే యత్ప్రసిద్ధం కవయః క్రాన్తదర్శినో బ్రహ్మజ్ఞానినోఽవగచ్ఛన్తి తత్స్థానం బ్రహ్మలోకాఖ్యమన్వేతీతి త్రిష్వపి సంబధ్యతే। కిం బహునా తం స్వయంప్రకాశమానస్థాత్మానమోంకారేణైవాఽఽయతనేనాన్వేతి విద్వాన్, స్పష్టమ్। తచ్ఛదార్థమాహ— యత్ప్రసిద్ధం వేదాన్తేషు తత్త్వమసీత్యాదినోక్తం శాన్తం రాగాదిదోషరహితమజరం జరా శరీరవైరూప్యకారణం తయా రహితమమృతం మరణాదిదోషరహితమభయం ద్వితీయామావాద్భయవర్జితం పరం చోత్కృష్టమ్। చకారాత్పూర్వోక్తమృగ్యజుఃసామప్రాప్యమపరమపి [ఇతి వాక్యసమాప్తౌ।]॥౭॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీశంకరానన్దయతీన్ద్రవిరచి-

తాయామాథర్వణప్రశ్నోపనిషద్దీపికాయాం పఞ్చమః ప్రశ్నః॥ ౫ ॥

అథ షష్ఠః ప్రశ్నః।

ఓంకారేణావాప్యం పరం బ్రహ్మేత్యుక్తం న తత్స్వరూపం నిర్ధారితం తన్నిర్ధారణార్థమయం ప్రశ్న ఆరభ్యతే—అథ శైబ్యప్రశ్నానన్తరం హైనం సుకేశా చ భారద్వాజః పప్రచ్ఛ భగవన్, వ్యాఖ్యాతమ్। హిరణ్యనాభో నామతః కౌసల్యః కోసలాయాం భవో రాజపుత్రః క్షత్రియః కస్యచిద్రాజ్ఞస్తనయో మాం మారద్వాజముపేత్య సమీపమాగత్య విధివదేనం (తం) వక్ష్యమాణం ప్రశ్నం ప్రష్టవ్యార్థమపృచ్ఛతాపృచ్ఛత్పృష్టవాన్। షోడశకలం షోడశసంఖ్యాకాశ్చన్ద్రస్యేవ కలా ఉపచయాపచయహేతుభూతా యస్య స షోడశకలస్తం భారద్వాజ హే భారద్వాజ పురుషం పరిపూర్ణం వేత్థ జానీషే, తం హిరణ్యనాభం మా పృచ్ఛన్తమహం భారద్వాజః కుమారం రాజబాలమబ్రువముక్తవాన్। నాహమిమం వేద, ఇమం షోడశకలం త్వత్పృష్టం పురుషమహం భారద్వాజో న జానామి। స్వాజ్ఞానేఽన్యథాఽనుపపత్తిమాహ—యది పక్షాన్తరే, అహమిమం వ్యాఖ్యాతమ్। అవేదిషం జ్ఞాతవానస్మి కథం కేన హేతునా। తే తుభ్యం రాజకుమారాయ శిష్యాయ నావక్ష్యం న కథయిష్యామి తస్మాన్న జానామ్యేవేత్యర్థః। ఇత్యనేన ప్రకారేణ। మైవం శఙ్కిష్ఠా అయమనృతం వదతీత్యేవమాహ– సమూలో వై సహ మూలేన శుభకర్మవిద్యాదినా వర్తమానః సమూల ఏవైషోఽనృతవాదీ పరిశుష్యతి సర్వతః శోషం గచ్ఛతి, ఇహ పరత్ర వా సుఖలేశేన శూన్యః స్థావరజఙ్గమైర్వ్యాతత్రైర్వాక్కాయమనోభిస్తిరస్కృతస్త్రివిధదుఃఖాగ్నినా దందహ్యమానసర్వదేహేన్ద్రియోఽయం భ్రమతీత్యర్థః। కః, యః ప్రసిద్ధోఽనృతవాగనృతమయథాదృష్టార్థవచనమాభివదతి సర్వతో బ్రూతే। యస్మాదేవం తస్మాత్తతో నార్హామి న యోగ్యో భవామ్యనృతమయథాభూతార్థం వక్తుం భాషితుమ్। అయమర్థః— యో హ్యనృతవదనజం దోషం న జానాతి స తు వదతు నామానృతమహం తు తదభిజ్ఞః కథమనృతం వదామీతి। ఏవం మద్వాక్యం శ్రుత్వా స రాజపుత్రోఽయమపి యా (మా) దృశ ఇతి మత్సమీపాగమనేన లజ్జితస్తూష్ణీం సాధ్వసాధు వేతి మాం ప్రతివచనమదత్త్వైవ రథమారుహ్య స్వయానారూఢః స్వం నగరం ప్రవవ్రాజ ప్రకర్షేణ శీఘ్రం జగామ। అనయాఽఽఖ్యాయికయైతద్దర్శితం మహర్ద్వానాం రాజ్ఞాం తపఃశ్రద్ధాదియుక్తానాం మునీనాం చ బ్రహ్మవిద్యా దుర్లభా కిముతాన్యేషామితి। తం షోడశకలం పురుషం హిరణ్యనాభేన మాం ప్రతి పృష్టం త్వా త్వాం ప్రతి పిప్పలాదం పృచ్ఛామి క్వ కుత్ర ప్రదేశేఽసౌ షోడశకలః పురుషః పరిపూర్ణ ఇత్యనేన ప్రకారేణ॥౧॥

తస్మై మారద్వాజాయ పృచ్ఛతే। స హోవాచ వ్యాఖ్యాతమ్। ఇహైవాస్మిన్నేవ స్థానే న త్వన్యత్ర। సామాన్యతం ఉక్తం విశేషత ఆహ— అన్తఃశరీరే శరీరస్య మధ్యే హృదయపుణ్డరీక ఇత్యర్థః। సోమ్య హే ప్రియదర్శన స హిరణ్యనాభేన మవన్తం పరిపృష్టః పురుషః షోడశకలః పురుషో యస్మిన్హృదయపుణ్డరీకస్థే పురుష ఏతా వక్ష్యమాణాః షోడశ షోడశసంఖ్యాకాః కలాః కం బ్రహ్మ లీయతే తిరస్క్రియతే యాభిస్తాః కలాః ప్రభవన్తి ప్రకర్షేణ భవన్తి, యత ఉత్పద్య యస్మిన్వర్తన్తే లీయన్తే చేత్యర్థః। ఇత్యనేన ప్రకారేణ॥౨॥

సంక్షేపేణోక్త్వా విస్తరేణాఽఽహ— స హృదయపుణ్డరీకస్థః షోడశకలః పురుష ఈక్షాంచక్రే చిన్తనం కృతవాన్। తచ్చిన్తితమర్థమాహ— కస్మిన్ను విచారే కేన నామ తత్త్వేన క్రియావతాఽహమసఙ్గోదాసీనోఽద్వితీయః క్రియాకారకఫలశూన్యః స్వయంప్రకాశమాన ఆనన్దాత్మోత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తనోర్ధ్వం గతేన యథాశ్రుతం వా కస్మిన్నుత్క్రామతి సత్యుత్క్రాన్తో భవిష్యా మ్యూర్ధ్వం గతః స్యామ్। కస్మిన్వా కస్మింస్తత్త్వాన్తరే వాశబ్దః క్రియాన్తరనిర్దేశార్థః। ప్రతిష్ఠితేఽవస్థితే। ప్రతిష్ఠాస్యామి, అవస్థాస్య ఇత్యనేన ప్రకారేణ విచిన్త్య ప్రాణస్య క్రియయాఽఽత్మని క్రియామవలోక్య చ॥౩॥

సోఽన్యక్రియయాఽఽత్మని క్రియాకామీ షోడశకలః పురుషః ప్రాణమాధిదైవికం సర్వప్రాణిసూత్రభూతమసృజతోత్పాదితవాన్। తావతా చ సంసారయాత్రాయా నిర్వాహమపశ్యఞ్ఛ్రద్ధాద్యా అప్యన్యాః పఞ్చదశ కలాః ససర్జేత్యాహ— ప్రాణాదుక్తాద్ధిరణ్యగర్భాదుద్భూతసూక్ష్మాత్సర్వకారణాద్బ్రహ్మణః ప్రథమజాచ్ఛ్రద్ధా మాస్తిక్యబుద్ధిమసృజతేత్యనువర్తతే। ఇదానీం శేషాణ్యపి గణయతి— ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ, స్థూలాని పఞ్చ మహాభూతాని। ఇన్ద్రియం మనః, భౌతికం జ్ఞానకర్మాఖ్యం చక్షురాదికం వాగాదికం చ దశకమిన్ద్రియం మనోఽన్తఃకరణమన్నం ప్రసిద్ధం బ్రహ్మాదికమదనీయమన్నాదుక్తాద్వీర్యం శరీరేన్ద్రియసామర్థ్యం తపః శరీరశోషణాదిరూపం మన్త్రా ఋగ్యజుఃసామాథర్వాఙ్గిరసః కర్మ జ్యోతిష్టోమాదిరూపం లోకాః కర్మఫలభూతాః సోమలోకాద్యా లోకేషు చోక్తేషు చశబ్దాదన్యేష్వపి నామ [చ] దేవదత్తో యజ్ఞదత్త ఇత్యాది నామధేయమ్॥౪॥

ఇదానీం పురుషస్యాస్య నిమిత్తమాత్రత్వం న తూపాదానత్వమితీమాం శఙ్కాం వారయితుం దృష్టాన్తేన షోడశకలానాం పురుష ఉపసంహారమాహ— స దృష్టాన్తః, యథా దృష్టాన్త ఇమాః ప్రత్యక్షా నద్యో గఙ్గాద్యాః సరితః స్యన్దమానాశ్చలన్త్యః సముద్రాయణాః సముద్రే గమనం యాసాం తాః సముద్రాయణాః సముద్రం సిన్ధురాజం ప్రాప్య తాదాత్మ్యేన సంబధ్యాస్తం గచ్ఛన్తి అదర్శనం ప్రాప్నువన్తి। అస్తగమనం స్వయమాహ భిద్యేతే వినశ్యేతే తా (శ్యతస్తా) సాం నదీనాం నామరూపే గఙ్గేత్యాదికం నామ శుభ్రమధురనీలత్వాదికం రూపం నామ చ రూపం చ నామరూపే। నామరూపభేదానన్తరం సముద్రః శబ్దానుకరణమితి, అనుకరణార్థ:। ఏవమనేన ప్రకారేణ ప్రోచ్యతే ప్రకర్షేణ కథ్యతే। ఏవమేవానేనైవ ప్రకారేణాస్య షోడశకలస్య పురుషస్య పరిద్రష్టుః సర్వతః సర్వసాక్షిణ ఇమాః ప్రాణాద్యా నామాన్తాః షోడశ కలా వ్యాఖ్యాతమ్। పురుషాయణాః పురుషం ప్రాప్యాస్తం గచ్ఛన్తి భిద్యేతే చాऽऽసాం నామరూపే పురుష ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే। సముద్రస్థలే పురుషేతి తాసామితి స్థలే చాఽఽసామితి పాఠతో విశేషః। తతః

సముద్రనదీవాక్యవత్పురుషకలావాక్యం వ్యాఖ్యేయమ్। నదీనాం సర్వైః ప్రాణిభిః ప్రత్యక్షీకర్తుమశక్యత్వాత్తాసామితి నిర్దేశః। కలానాం చ ప్రతిప్రాణిప్రత్యక్షత్వాదాసామితి। చకారః కైముతన్యాయార్థః। నదీనామసముద్రజానామపి సముద్రే లయో దృష్టః కిముత పురుషజానాం కలానాం పురుషే లయ ఇతి। న చానేనైవ నిదర్శనేన పురుషస్యానుపాదానత్వం, లయమాత్రత్వస్య నిదర్శనత్వాత్। వివక్షితాంశపరిత్యాగేనాన్యత్ర నిదర్శనాఙ్గీకారే సర్వత్రాతిప్రసఙ్గాత్। స కలోపాదాన ఏష బుద్ధేర్ద్రష్టాఽకలో వస్తుతః కలారహితోఽమృతోఽవిద్యాతత్కార్యతత్సంస్కారమరణహేతుశూన్యో భవతి స్పష్టమ్। తత్తస్మిన్షోడశకలాధారేఽకలే పురుష ఏష శ్లోకో [వ్యాఖ్యాతమ్]॥౫॥

అరా ఇవ రథనాభౌ వ్యాఖ్యాతం, కలా యస్మిన్ప్రతిష్ఠితాః స్పష్టమ్। తం కలాధారం వేద్యం వేదనీయం సాక్షాత్కరణీయం పురుషం పరిపూర్ణం వేదయథా హే శిష్యా మద్వచనాదవగచ్ఛతాన్యే యూయం మహద్భ్యః స్వశిష్యేభ్యో వేదయత బ్రహ్మవిద్యాసంప్రదాయం ప్రవర్తయతేత్యర్థః। బ్రహ్మవిద్యాసంప్రదాయప్రవర్తనేఽస్మాకం సంసారో భవిష్యతీతి భీతిం మా కురుత భవతామయం మయా వరో దత్త ఇత్యాహ— మా వో మృత్యుః పరివ్యథా వో యుష్మాన్బ్రహ్మవిద్యాసంప్రదాయప్రవర్తకా-న్మృత్యుర్విపరీతజ్ఞానరూపో మా పరివ్యథా మా పరివ్యథయతు। అథవా వేదయథ(థా) జానీథ। తజ్జ్ఞానే లాభమాహ— వో బ్రహ్మజ్ఞానినో మృత్యుర్మా పరివ్యథాః। ఇదానీం శ్రుతిరాహ— ఇత్యనేన ప్రకారేణ॥౬॥

తాన్భారద్వాజసత్యకామగార్గ్యాశ్వలాయనవైదర్భికాత్యాయనాన్హ కిలోవాచోక్తవానేతావదేవేత్యమేవాహం పిప్పలాద ఏతత్పరం బ్రహ్మ వ్యాఖ్యాతం వేద జానామి। ఏవశబ్దవ్యావత్త్యై స్వయమాహ— నాతః పరమస్తి, అతోఽస్మాదుక్తాద్బ్రహ్మజ్ఞానాత్పరమధికం మమ వాఽన్యస్య వా నాస్తి [ఇతి శ్లేకసమాప్తౌ]॥౭॥

ఏవం పిప్పలాదేనోక్తే సతి తే పిప్పలాదశిష్యా భారద్వాజాదయస్తం స్వగురుం పిప్పలాదమర్చయన్తో మనోవాక్కాయైర్యథోచితం పూజయన్త ఇదముక్తవన్త ఇత్యాహ— త్వం పిప్పలాద(దో) హి నిశ్చితం నోఽస్మాకం భారద్వాజాదీనాం పితా జనకః। పితృత్వ ఉపపత్తిమాహ— యః ప్రసిద్ధో గురురస్మాకం భారద్వాజాదీనామవిద్యాయా ఆవరణవిక్షేపశక్తేః సర్వానర్థమూలాయాః పరం పారమగాధజలాయాః సిన్ధోరివ పరతీరమవిద్యాలేశశూన్యమానన్దా-త్మానమిత్యర్థః। తారయసి దర్శయసి। ఇత్యనేన ప్రకారేణ। నమో నమస్కారః పరమర్షిభ్య ఉత్కృష్టేభ్యోఽతీన్ద్రియబ్రహ్మవిద్యాసంప్రదాయకర్తృభ్యో బ్రహ్మాదిభ్యః। నమః పరమర్షిభ్యో వ్యాఖ్యాతమ్। వాక్యాభ్యాస ఉపనిషత్పరిసమాప్త్యర్థః॥౮॥

ఇతి ప్రశ్నోపనిషది షష్ఠః ప్రశ్నః ॥౬॥

ఇతి శ్రీమదానన్దాత్మపూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీశంకరానన్దభగవతః
కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్దీపికా సమాప్తా॥